

АНТОН СТРАШИМИРОВ

СЪЧИНЕНИЯ

В СЕДЕМ ТОМА

Под редакцията на:

Д. Б. Митов, Жельо Авджиев, Илия Волен,
Минко Николов и Пенчо Пенев

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1962

АНТОН СТРАШИМИРОВ

СЪЧИНЕНИЯ

ТОМ ВТОРИ

РАЗКАЗИ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1962

СЪЧИНЕНИЯ

АНТОН
СТРАШИ
МИРОВ

2

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

т о м в т о р и

Цена 1,13 лв.

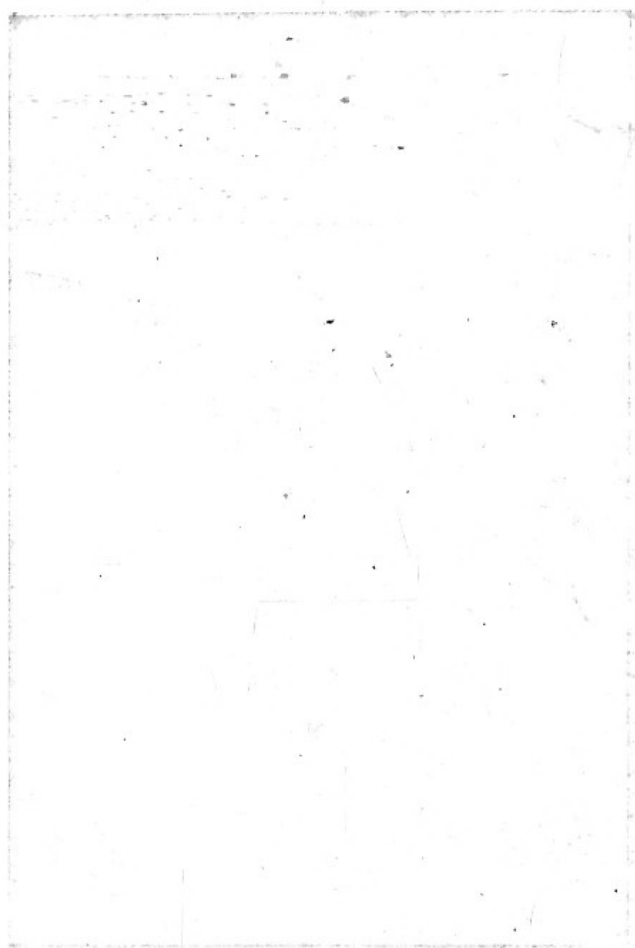
Български писател

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

A black and white portrait of a man with dark, wavy hair, a full beard, and a mustache. He is wearing a dark suit jacket over a light-colored shirt and a dark tie. He is looking slightly to the right of the camera with a serious expression. The background is a plain, light color.

A. Granger

РАМАДАНБЕГОВИ САРАИ

По тъмни лесове из Родопи се простира Ахъчелебийската област, която султани не признава: в нея живеят юначни мъже, свободни родопци.

Над Ахъчелеби, по върхното било на Родопи, се открива равно поле — Рамаданбегово поле. Сред него се дигат мраморни стени на недовършени сараи — Рамаданбегови сараи.

Всяка година навръх Илинден над тия стени на недовършени сараи заиграват огнени езици и се чуе детски писък — чуе се, дорде петли пропеят. Мъжете из тъмните лесове през тая нощ се стичат по чукарите околвърст, дебнат тайнственото видение и мълвят старинна мъдрост — те казват:

— Само аллах е наш баща и господар!

* * *

Живял в Ахъчелеби Мира бег и бил най-богат между дванадесетте ахъчелебийски бегове. Той имал син Рамадан бег и по него горели всички лични моми в Ахъчелеби.

Но веднаж от далечни земи пристигнал у Мира бега гост — дошъл бегът на Стамбъл.

Овчари и планинци, мъжете в Ахъчелеби дотогаз за султан не били слушали и по небото не подозирали бог, който на земята султани помазва. Сега те чули вестта за пристигналия далечен гост и окаяли стамболския бег: не добро го гони, та е оставил баща и майка, братя и сестри, жена и деца!

А след ден далечният гост отпътувал, пък отвел със себе си и Мирабеговия първенец, Рамадан бега.

Тогаз заговорили всички, че чужденецът отвел Рамадан бега в далечни земи по сватовство за невеста — слънце хубост, и за богатства — злато неброено.

Минало после година, минало се и втора. И най-после вест дошла: Рамадан бег сватба щял да дигне в далечна земя Мъсър, където зима не се знаела, където течали реки от мляко и където морският пясък бил чисто злато.

Тогава Мира бег свикал дванадесетте ахъчелебийски бегове и те решили: да отберат сто най-лични мъже — Рамаданбегови връстници — и да пратят дарове в Мъсър земя.

А по онова време живял е в Ахъчелеби дервиш Кърджи Бин Олан. Живял той в усойна бездна сред ахъчелебийските борови гори, където се губела тъмна пещера — черковище старинно. Там се събирали старците из цяло Ахъчелеби да слушат мъдрост, че аскет бил дервиш Кърджи Бин Олан и отдал се бил от малък на молитви и на мъдрост света. Той вече двацет години не бил излизал от свещената пещера.

Но когато отбраните от Ахъчелеби сто Рамаданбегови лични връстници тръгнали за Мъсър земя с дванадесет товара дарове и стигнали до Девебугаз — крайния предел на родопската земя, където зъбери вишат върхове до сини небеса, — те видели навръх скалите старец белобрад, висок и божествен.

Той бил дервишът Кърджи Бин Олан.

Учудили се стоте лични мъже, помолили се на аллаха и продължили своя далечен път.

А по Ахъчелеби се понесла мътва, че чудо е станало: блаженият дервиш, пророкът на Ахъчелеби, който от 20 години не бил виждал зората, сега напуснал свещената пещера.

И в среднощни тъмнини стекли се смутени под вековните стени на старинното черковище всичките белобради мъже — носители на мъдростта в Ахъчелеби.

А аскетът се бил вече върнал. И не бил той сега благ и кротък, а навъсен стоял в тъмните недра на пещерата. Сключените му вежди били по-страшни от сключените

тук черни стени. Тежката грижа, която омрачавала челото му, била по-тъмна и от тъмните столетни бори. А острият поглед на светите му очи приковавал дошлите старци.

И дигнал аскетът сега чело, а от строгия му глас зашумели столетните бори.

— ПравOVERни — казал той, — змията пълзи над земя и под земя и лъсти змията със сърма и злато, със слава и жени! О, аллах, бъди милостив над нас и над Ахъчелеби!

* * *

Далеч била Мъсър земя — пряко планини и моря. Оттам ездници идвали през три месеца. Дошъл ездник и обадил — стигнали Рамаданбеговите връстници до стамболските порти; дошъл втор ездник и обадил — стигнали Рамаданбеговите връстници до морския бряг; дошъл трети ездник и обадил — посрещнал Рамадан бег своите връстници в сам Мъсър и бащини дарове получил, та тръгнал за Мека — свети места да обиди за мъдрост и здраве. Най-после дошъл последен ездник и обадил — задомил се е Рамадан бег и бегова щерка вземал — мъсърка слънце хубавица: огън-очи, мед-уста и снага — палма арабска. На сватбата се стекли бегове от десет земи, а дошъл и сам бегът над беговете — стамболският султан. Всички захвалили Рамадан бега с невеста и го дарували с дарове — богатства неброени: дълго кervани ще вървели и пак не ще можели да пренесат ни нокът от пръст, ни косъм от глава. . .

Слушали мъжете по Ахъчелеби, а Стамбол де е и де Мъсър, Мека защо е и отде са богатства неброени, това те не знаели, не разбирали, само се чудели и се радвали.

И заочаквали сватба далечна.

Но не чакала и старостта: тя била на порти у Мира бега. И повалила го тя на легло. А една вечер залязло слънцето и Мира бег се отделил от душа.

Едвам тогаз на заранта Рамадан бег пристигнал. Пристигнал той с все свои аргати и робини, кervани и

вярна дружина от сто отбор връстници — яхнали коне, цели в сърма и злато, препасали с елмази обсипани сабли и нарамили в седеф обковани пушки.

Те бързали да стигнат Мира бега при живот, бързали, но закъснели, че Рамадан бег карал две стада — две стада от по хилядо овци дългоруни, овни виторози.

Две стада от по хилядо брави¹! Забравили бедните родопци добрия стар Мира бег, забравили неговата тъга по син-първенец. Стекли се от всички гори да се любоват на бегова сватба и да изгледват бегови неброени богатства. И само девойките, тънкоснагите ахъчелебийки, само те надничали през градинските вейки и дирели ревниво с очи слънце хубавата мъсърка невяста. А тя се возела на бял шатър: сред свилени тюлбени полулежала ослепителната хубавица и гледала с очи — не очи, а извити черни пиявици.

Погребал Рамадан бег своя баща Мира бега и откарал стадата си по горно поле над Родопи. А аргатите му безборей и робините му дребни изнесли по горно поле и белия шатър, в който била мъсърка невяста.

Стекли се тогаз юначните родопци да се любоват на бегова невяста и на бегови богатства.

Пролет била настанала и светло и зелено било горно поле. Плъпнали бегови стада: заблеяли овци дългоруни, зазвъннали с тучни звънци овни виторози и овчарите засвирили с медни свирки.

Разкрили се тогаз простори по горни и долни земи.

На север било бездна — длан равна: безкрайно поле в зелен губер със сребърни реки и с гerdани — планински вишини до синьо небе. Тракия било то, златокласо румъне, опряна о поднебния Балкан: ясна като огледало и писана като цветна леха в моминска градина; с реки бистри като сълза, със села и градове, снизани като маргари на момина гръд.

На запад пък била море-земя: със зелени талази гори — кестеневи, и с бяла пяна — планини белоглави; със зъбери и усои, по които се синеели нови небеса — сапфирни реки и езера. . . Македония било то, хубава и

¹Глави добитък.

широка — пряко Рила и Пирин, пряко Струма и Вардар, пряко Преспа, че до Пинд.

А към юг на един само посег се разстилял като избуяла мъжка снага юнашки край — Ахъчелеби. Вековните му борови гори, позлатени от зората, шумели и мълвели юнашки предания.

Рамадан бег, сега с рсшави черни въси и с къдри до рамене, сгледал открилите се безкрайни земи и възторжен, пристъпил, та разкрил шатра.

Тихо стъпвал бегът, но спящата мъсърка хубавица го очаквала и насъне: трепнали нейните кестеняви клепачи, слепените дълги ресници пропуснали в тъмна мрежа пронизния ѝ поглед и ръце тя извила, та раздвоила свилени тюлбени. Рожба на нилските горещи брегове, дивната хубавица отвила пред бега гръд и снага, пламенни като пурпура на южна зора. И не било то сласт на плът човешка, а жарава небесна: горяла и се топяла бегова мъжка снага.

А когато слънцето далеч на изток се издигнало над сслено море и влюбеният бег извел пред шатра своята невяста — затаили дъх земя и небо: лъчите на утринната зора заиграли по бузите на магьосната мъсърка и ослепили света с хубостта ѝ. А тя трижд извила лебедова шия — трижд огледала земите. И знала:

— Владетелю! — казала тя с трепетен глас на Рамадан бега. — Дай ми тия земи! Съгради ми тука султански сарай и кули ми дигни — кули непристъпни! Нека тогаз потъмнее слънцето: ти ще си слънце за моите очи!

Извил поглед Рамадан бег, измерил с очи народа, щог гледал, и само шепном отвърнал на своята невяста:

— Снел ти бих и звездите от небето, слънце на живота ми!

След ден по цяло Ахъчелеби се узнало, че Рамадан бег на горно поле дума е казал: сарай там ще изгради от син-бял мрамор и мечет¹ ще дигне до синьо небе за слава на аллаха и на Ахъчелеби. . .

¹Джамия (тур.).

Възраждали се бедните планинци из горите. А езници безчет литнали далеч да свикат старопланински прочути майстори и по-далеч да сбират дебърски безброй зидари. Пък кеврани тръгнали към морски брегове за син-бял мрамор.

И наврх Илинден на горни пасбища сбор се свикал.

Дошли кротки полянци из равна Тракия, дошли лихи юнаци из Гюмюлджинско, дошли тежки кираджии из Разложко и тънки базиргяни из Филибешко. И руйно вино се пренесло из Едирненско, а гойни телци от Софийско поле.

Залязло божието слънце над горни равнини, подухнали ветрове, разнесли мириса на ахъчелебийските гори и Илинден се подел сред шумно сборище: люлки се дигнали и нощ цяла ветровете носели далеч песни от сто века.

* * *

А на заранта, когато Рамадан бег сред своите сто врѣстници коня яхнал, за да излезе на горно поле, а облак юнашки соколи се виели над тях, тогава пред широките Мирабегови порти се явили дванадесетте ахъчелебийски бегове.

И най-стариат от тях пристѣпил, хванал юздите на Рамаданбегова ат, който бил цял в сѣрма и злато, и така му дума продумал:

— Мирабегов сине, Рамадан бего! Хвала ти на името, хвала и на твоите богатства. Ала свикал си ти свят незнаен от горни и долни земи, пък стара мъдрост забравяш. И просто да ти е, че млад си, но съвет ни е от мъже и старци по нашата юнашка земя: по чужди земи ти ходи и много ще да си видял, на много мъдрост ще да си се научил, та слез сега от твоя бял ат и пеш тръгни с нас, да чуеш и в нашата земя мъдрост света.

Възбуели Рамаданбеговите отбор врѣстници, коне разиграли и обградили дванадесетте ахъчелебийски бегове.

Но те стояли сред тях белобради, спокойни, горди.

И дълго мислил навѣсен Рамадан бег, а после ръка махнал и слязъл от коня тих и покорен. А по него слезли от конете си и неговите сто врѣстници.

Тогаз тръгнали напред дванадесетте ахъчелебийски бегове, а по тях пеши отишъл и Рамадан бег с хората си под свещените дъбове при пещерата на дервиша Кърджи Бин Олан.

Хиляди родопци се били стекли тук.

Пред пещерата с палеци от гняв очи стоял аскетът. А народът благоговял и мълком ликувал пред него.

Пристѣпил тогаз Рамадан бег, посрещнал погледа на пустинника и принизен, навел глава. А дервишът дигнал глас на клетва света и казал:

— Лъжата е грях, правоверни, а смърт е лъжливата клетва. И нека на живот и смърт клетва да е днес пред аллаха и пред всички мъже и юнаци тук: възстановяваме Мирабегов сина Рамадан бега във властното място на баща му между дванадесетте ахъчелебийски бегове. И казваме: да служи Рамадан бег на аллаха и на Ахъчелеби с юначество и мъдрост! И повеляваме: да се покорява Рамадан бег с богатства и аргати на ахъчелебийските старей и на мъдростите свети на нашата земя! О, аллах, който си едничък наш баща и господар, закрилай и Рамадан бега, и богатствата му, и дома му, и коляното му! Да бъде истина, мъдрост и правда по Ахъчелеби на вечно време!

Планините оживели, птичките запели, пурпурът на зората заиграл по сочните врѣшки на вековните гори и лицата на хилядите мъже просияли от радост и вяра.

Само безрадостният дервиш Кърджи Бин Олан останал навѣсен и се скрил в бездните на своята пустинна пещера.

А на горно поле, когато слънцето спряло на пладнина, изедно дръннали чукове, запорили длета, екнади топори в хиляди ръце, та прокълтели гигантски Родопи, ковани от мравуняк зидари.

И възликувал стеклият се на сбор народ. А Рамадан бег седнал на безкрайна трапеза все с гозби от кошути първескини и дар дарувал ахъчелебийските бегове;

всекиму по ат арабски и всекиму по сокол — юнашка птица.

А накрай той привел — и народът зинал — чужденец първомайстер за градене сараи и мечети: висок арапин, чер, с праметната през рамо дълга плащ като пророк пустинен.

Той бил учен и пратен бил на Рамадан бега от стамболския бег — от султана бил пратен.

* * *

След ден хиляди сборници понесли далеч славата на Ахъчелеби, на ахъчелебийския деспот Рамадан бега и на мраморното градище навръх Родопи. Кънтяла гигантската планина под чуковете на хилядите зидари. А косачи по гойни ливади през май, жетварки по жегите на румъне и гроздобери далеч по сочните лозя на есен припявали песни за ахъчелебийския черноок бег, за мъсърка невяста и за мраморни сараи в горни родопски вършини. И тия песни овчарите по горите и гъдуларите по кръстопътищата нагласяли на кавали и гъдулки и ги разнасяли по сборове и сватби далеч из горни и долни земи.

Така превалило лятото.

Рамадан бег излизал в ослепителните часове на зората и в дивната тишина на лунните нощи сам-самин в горно поле, близък до небето, и тръгвал с бавни стъпки пред своите гойни стада. Родопец по кръв, той на света най-много обичал лова и стадата си. А на лов го придружавали сега всичките мъже в Ахъчелеби, които той щедро обдарявал. Пък тук, навръх Родопи, сред безбройните му овци и овни, където Рамадан бег бил самин и горд като земен бог — тук го радвала самата планинска сила: голяли се и шумели по тия тучни пасбища над Родопи неговите безброй стада! И любувал им се Рамадан бег, и с потаен огън в очите оглеждал той кипящата работа на хилядите зидари, сред които високият чер арапин ходел с праметната през рамо плащ като пророк пустинен.

А когато забиваните дълбоко в недрата на планината зидове на просторното градище се подали над земята, Рамадан бег все по-тревожно идвал самин заран и вечер на горно поле, крачел дълго и бавно сред своите стада, оглеждал неспокойно издалите се над земята стени на градището и мрачен, угрижен, със зъл огън в погледа, си отивал в късна нощ.

А на широки чардаци зад потайни завеси на предутринно и следобедно упойване от кипящи похоти копняла мъсърка невяста. И задавал ли се е Рамадан бег — гиздавец и царствен на своя ат, — тя е трепвала с прелестта на вълшебна морска царица, раздирала е свилените си тюлбени, откривала му е палящата си гръд и му е шепнела думи омайни.

— Ти си слънце за очите ми — говорела му тя — и радост си на снагата ми! Мой ли си ти, и светът е мой!

Рамадан бег оведрял чело, но с трепет в гласа и отвърщал:

— Звезда си ти на челото ми и усмивка си на моите устни! Но тежи над мене бащината ми стряха; бавно се дига нашата кула и закрива ми слънцето тоя див дервиш в горите!

Тогаз премрежвала мъсърка невяста очи пиявици, прострелвала бега с поглед и казвала:

— Льво мой, под земя пълзи змията и по небе лети орелът. А силата не е под земята и не е по небето, ами е в лъва и в неговата грива!

И като обвивала с коралова гръд кърдите на Рамадан бега, тя му думала, пълна с тигрено зло и власт:

— На обезумелия дервиш очите ще пият змии усойници, а месата му ще късат гарвани и псета!

* * *

Паднала ранна зима в горни вършини и сняг покрил обширното градище.

Тогаз отпуснал душа и Рамадан бег, та екнали планини и усой от тръбите на безчет ловци.

Ликували хилядите мъже: Рамадан бег бил равен с всички, любим от всички и дарявал той всички, и даруван бил от всички.

И никой не спомнял аскета строг в тъмната пещера, всеки забравил неговите прокоби зли.

Само старците — носителите на мъдрост в Ахъчелеби, — само те единички се стичали при него в свети дни да слушат мъдрост за били и бъдни времена.

А когато подухнали южни ветрове и лъхнала пролетта, на горно поле, още преди лястовички да прелетят, се озовал пак ученият арапин и подзел с хиляди зидари работата на Рамаданбеговото градище.

Извели тогаз и овчарите гойни стада на горни пасбища.

И Рамадан бег почнал пак, мрачен и тревожен, да възлиза над Родопи, да ходи сред своите стада, да следи въздиганото си градище и със страх и спотаен огън в очи да оглежда тъмните гори на своята юнашка бащиния.

Било веднаж тревожна вечер пред луна. Тайнствен шумол се носел из тъмните лесове, а мрачини се гонели по далечни зъбери. Вслушвал се Рамадан бег и струвало му се, че горите и тревите подземат смътна мъгла. И изеднаж накрай полето се дигнали сенки на трима мъже. Сепнал се Рамадан бег и дебном заследил късните бродници. Те прекосили полето, обиколили шатра на зидарите, минали край мраморните стени на градените сараи и спрели пред гранитните зидове, върху които ще се зидял мечет свещен.

И след малко в нощния мрак се понесъл гневният глас на ахъчелебийския пророк, аскета дервиш Кърджи Бин Олан, който водел тия късни нагледници.

— Аллах — ечал гласът на дервиша, — превърни това градище на гроб студен тъй, както клетвопрестъпният Рамадан бег превръща твоя мечет в кула деспотска!

Зловещо заглъхнали страшните думи сред тревожната мрачева. На изток през море от тъмни простори показала луната огнен диск. Трите сенки се повърнали и изчезнали пак в горите. Тогава Рамадан бег възседнал своя ат и цял огън от зло и власт, заследил бродниците.

Но още в първите усои деспотът се зачудил: от всички пътеки из горите пълпел народ — слизал към тъмните усои на свещената пещера. . .

Тогава ярост и лукавство закипели в душата на Рамадан бега. Привързал той своя ат о дърво елхово, махнал от главата си свилена шамия, хвърлил от плещите си сърмени джепкени и за пръв път, откак се е завърнал из чужбина, той тръгнал по козите пътеки на своята татковина — тръгнал пеш, самин, неузнаваем, смел и пъргав като планинец.

Така той изминал девет моста, пребродил девет долъе и се озовал най-сетне по скали над тъмна усоя.

А долу се чуел говор на хиляден народ.

Деспотът опнал мишци и както в ранното си детинство, запускал се по клоните на дърветата, лек, пъргав. И непроследен, несъзрян, неузнат, той се озовал долу, между навалищата смутени и сурови родопци.

Тук из мрака под черните стени на свещената пещера се носел гневният глас на пророка — той довършвал мъдри слова.

— Омърсена е, правоверни, земята ни свещена и излъстени са нашите бегове със сърма и злато, със слава и жени! — говорел дервишът. — И като слама ще изсъхнат нашите гори, и като сол ще се стопят нашите планини! Защото страна, в която се издигат кули деспотски, ще доживее дни, когато майки за деца ще пицят и деца за майки! О, черни дни, нахалост доживени дни! Смили се над нас и над нашата бедна земя, о, аллах!

И ечала настръхналата усоя от пророческите думи.

Аскетът късал дрехите си и се биел по гърдите, а съкрушаваният от словата му народ се обхващал от завета на деди и прадеди и горко се окаявал.

Рамадан бег слушал. . .

Накрай из тупленият дервиш с разкръжавени гърди дигнал пак могъщ глас:

— Махнете се от очите ми, чеда на осрамено племе! — прогърмяло божественото му слово. — Като безноги ще се влачите вие по бащината си земя и главите на малкото юнаци между вас ще се ваят по урвите, ще се къпят по ручеите и ще разнасят клетви по цялата

земя! И ще се стъпче навеки обетът на дедите ни свети — че червей е всеки пред всички и че един аллах е наш баща и господар!

... Немеял народът. А дервишът изчезнал в мрачините на пустинната пещера.

Тсгаз Рамадан бег се навел и шепном попитал един планинец:

— Какво проповядва дервишът? Беговете ни къде са и де — мъдрите ни старей?

Планинецът му отвърнал:

— Беговете ни и старейте са на съвет и не идат те да слушат пророка. Не идат тука и много други родове, които вървят по коляното на Рамадан бега. А не ми се види мене, правоверни брате, дервишът да е изумял: през неговите уста говори сякаш сам аллах!

— Та кой казва, че дервишът е изумял? — попитал с-списан Рамадан бег.

— Беговете и старейте го казват. А днес и те се събрали, та утре щели да повикат на съд Рамадан бега, че не мечет градел той на горно поле, а кула деспотска.

* * *

Съмнало се и зашумели планините по Ахъчелеби: хиляди навъсени родопци сновели по всички посоки.

На бърз кон един Рамаданбегов пратеник тръгнал посред нощ на път и посрещнал зората на Девебугаз — крайния рид от непристъпната земя на родопците. Бързият ездник бил в сърма и злато и препуснал той кон към стамболските земи.

А в Ахъчелеби, когато слънцето спряло на пладнина, дванадесетте бегове възседнали своите горски коне и се озовали в широките Мирабегови двори.

Рамадан бег ги чакал. Под тъмни чимшири той трапеза бил сложил на килими персийски. И с поклон посрещнал той старите бегове, с поклон ги на обед поканил, а прислужвал им роб в сърма и злато.

Яли, пили и най-старият от ахъчелебийските бегове тъй подхванал мъдра реч:

— Мирабегов сине, Рамадан бего! Яли сме и пили тука ние в бащино ти време и на вяроност юнашка сме се радвали. А идем днес из тъмните гори на нашата бащиния и води ни мъдростта на дедите ни свети. Чули сме и узнали, че девет бега от девет земи са се облог обложили, да дигнат в горно поле кула седмобръхна и да стигнат предни врати на небето. Истината лъжа да е, Мирабегов сине, Рамадан бего! Ала просто да е и да се знае: на що е ум турил стамболският бег от далечна земя, та немилено и нежалено сипе своите богатства по нашите гори? Мъдрост стара ни води тук, бего, а тази мъдрост учи: облог срещу облог се удря и богатство срещу богатство! Що си облог сторил в далечни страни, бего Рамадане, и що си богатства обзаложил срещу богатствата на стамболския бег?

Загълхнали пусти двори. А Рамадан бег навъсил вити вежди и тъй отвърнал:

— Питате ме, бащини връстници, и ще ви кажа: един е аллах на небето и един султанът в Стамбол! А земите ни и жените, и децата ни, и къщата, и гробовете ни — всичко е негово, на всичко е той господар. Аз неговата милост едничко имам, стари бегове, и нищо не съм му обзаложил, че всичко е негово.

Тогаз сопнали се гордите планинци! Един по един изправяли юнашки чела и тъй отвързали:

— Грешка имаш, Мирабегов сине! Тази земя е наша и ничия друга!

— Лъжеш се, побратиме млади! Нашите бащи и деди лежат в свои гробове — юнашки гробници.

— Бего Рамадане, не с чуждо злато сме градили ние нашите къщи и колиби, а с труд и те са наши!

— Теб, брате Рамадане, чуждият хляб те е научил да говориш лъжи безсрамни, защото нашите жени и деца са наши, докато носим глави на рамене!

Гордите стари юнаци се тресели от гняв и погнус. . .

Но — страшен писък оглушил техния ропот: облак хищни соколи се завили над двора и сврели се, та трошали клонете на тъмните чимшири над трапезата. А широките железни Рамаданбегови порти с шум се отворили и в просторния двор бързо навлезли на коне и

пеши, обрѣжени от глави до пети, Рамаденбеговите верни врѣстници, последвани от тѣлпа мъже из Мирабеговото юнашко коляно. . .

Тогаз се изправил на нозе и Рамадан бег, ръка на кобури турил и подхванал зловеща реч:

— Да ви кажа сега, бегове: стара песен са мъдростите на дервища Кърджи Бин Олан. А моята нова песен е такава: където султановата дума място не хване, там смъртта сама ще проговори! И ще проговори тя, бегове, сред самия божи ден, а не под булото на нощта, както говори вашият обезумял дервиш!

Незаглъхнал още зловещият глас на Рамадан бега, и гордите старей на свободната родопска земя дигнали позеленели от гняв лица. И най-старият така му на думите отвърнал:

— Един аллах бди над човешките помишления, Мирабегов сине, Рамадан бего! Но знай, не сребърните кобури, а юнашкото сърце крепи главите ни на рамене! И не знаем ние какви е думи думал през нощите дервишът пустинен, но знаем, че ти излъга с клетва бога, народа и родопската земя!

Бавно и спокойно говорел гордият най-стар бег. Но гласът му тръпнел, заглъхвал и накрай едвам се чували неговите думи: натегнали му клепачите, сковали му се устата, бледината на смъртта покрила старешкия му образ, той охнал и се повалил мъртъв.

Настрѣхнали Рамаданбеговите верни мъже, а изтръпнали и сам Рамадан бег: ахъчелебийските бегове един след друг губели цвета на лицето си, натегвали им клепачите, сковавали им се челюстите и един след друг те се поваляли, покосени от невярната смърт. Едвам най-младият от тях смогнал и в предсмъртния миг издумал:

— Клетвопрестъпни бего Рамадане! В Родопите не е било и не е чувано смъртта да проговори на безоръжни гости в бащина къща!

Тѣй издумал последният от дванадесетте ахъчелебийски бегове и се отделил от душа.

Тогава робът от сѣрма и злато, който служил на трапезата, се изправил сред мъртвите стари мъже и се възгордял от делото си. А извърнали глави от него

верните Рамаданбегови врѣстници, засрамили се и юначните мъже от Мирабеговото коляно. . . Сам Рамадан бег със страшен гняв сабя изтеглил върху гнусния роб.

Но тук изново писнали соколите и завили се на облак над високите Рамаданбегови чардаци: там със сокол в ръка се явила сама мъсърка невяста в свилени тюлбени — цяла две очи, две огнени очи.

О, хубава била тя — прелестна, дивна, божествена с тоя огън в очите, огън на зло и власт!

И укротил се Рамадан бег, а възликували обаяни и верните му мъже.

Тогаз робът-отровител сам отърчал и привел пристегнатия за бой жребец на Рамадан бега. Яхнал го бегът с налени в кръв очи и се обърнал със страшна реч към жадните си за бой мъже:

— Юнаци! — извикал им младият деспот: — Народ народа днес владее: вървете да земем своя дял! Юнашко е нашето племе и султанът ни обрича половината свят!

* * *

Глутница вълци в люта зима не вят и не налитат тѣй, както Рамаданбеговите хиляди ездници са нахлули в ахъчелебийските гори.

И заляла се юнашка кръв: закипяла грозна война между юнашки синове на юнашка земя.

Изступленият дервиш Кърджи Бин Олан се вестявал като невидим дух из вършни скали и тъмни гори и ободрял, и разпалял отчайваните борци за родопското име, чест и свобода.

А Рамадан бег със своите дружини налитал като косата на смъртта и вселявал ужас и трепет, носел робство и разорение.

И на седмия ден родопските гори се проглушили от тръбите на хилядно воинство: из Девебугаз нахлула в планините помощ на Рамадан бега — пристигнали чужди дружини, султанови пълчища. . .

Тогаз потъмняло модрото ахъчелебийско небе, заглъхнали планините, онемели горите.

И възликувал Рамадан бег: посрещнал той султанските войски, пръснал по цели Родопи шатри и митризи и забил по ахъчелебийските върхища чужди знамена.

Но след ден, неогряла още зората, а пред Рамадан-беговите порти се явили старите кехаи на стадата му — все белобради овчари, сега принизени, окаяни. Те посипвали с пръст побелелите си глави и вестели грозна напасть.

— О, горко нам, бего! — викали те. — Мор, мор, нападна стадата ти гойни!

При залез слънце на тоя зловещ ден старците — носители на мъдрост в Ахъчелеби — учили своите чеда по хижи и колиби на мъдрост за вечно време, те говорили:

— Мъдър е, деца, дервишът Кърджи Бин Олан и свято да му е името на вечно време, че той учи:

«Лъжа лъжата не надвива и срам срама не изкупува!

И който дан плаща на мърсителите на своята земя, сам мърси земята си свещена!

Защото не страх властта крепи, а юнашката мишца!

Паякът преде паяжина и лови мухи: паякът е предателят, паяжината — страхът, а мухата — роб безсрамен.

А мигар сме роби вече, мъже родопци?

О, паякът ще изгние в праха на земята, ветрове ще развоят паяжината и юнашките мишци ще закрепят пак над нашите чела славата на дедите ни свети!

И нека глъхнат нашите гори и планини! Нека се опустошава земята ни света! Нека! Над нас и над нашата славна бащиния бди аллахът велик, който е единичък наш баща и господар! И ще подкрепи той нашите мишци и ще възсия слънцето над Ахъчелеби пак.»

— О, мъдър е, деца, дервишът Кърджи Бин Олан и свято да му е името на вечно време!

Тъй учили своите синове белобрадите старци — носители на мъдрост в Ахъчелеби.

А в стана на Рамаданбеговото войнство било смущение и страх.

Страшният деспот бил в горно поле.

Там зората се подала като тъмnochервена жарава иззад безкрайни бездни на изтока, а от пилените мъгливи празнини на съкрушавания нощен хаос по полето оставали невидими сили, от които лъхал дъхът на смъртта.

В стадата беснеел мор — страшен, тайнствен, невидим.

И пилеели се хилядите брави из пасбищата, гоними от смъртен ужас, и осявали полето с трупове, които се гърчели и почернявали като въглен.

Не е било по-страшно и бойно поле след кървава битка!

Рамадан бег спрял сред стадата си и безмълвен, гледал.

Тогаз старите му кехаи го наближили, поклонили му се и извели пред него вещица стара — врачка из долни земи.

И казала вещицата:

— За бега е жалко, а черът на мор е въглен чер. И въгленът е от кост човешка. А тази кост човешка е от първа на майка мъжка рожба. Кога слънце залезе, овчари дете в огън горят и въглен от кости във вода топят, та поят после морено стадо. За бега е жалко, а кога той това направи, врачката ще получи товар злато.

Прежълтял Рамадан бег: той сам рожба очаквал — първа рожба на майка! Но потъмнели очите на страшния деспот. . .

И след час ездници бързи — бегови аргати — литнали по долни поля на страшна поръка: да откъснат от майчина гръд първа мъжка рожба. . .

По полето жнали. В Ахъчелеби планините глъхнали. На горно поле мравуняк зидари ковели Родопи: издигали сараи от син-бял мрамор и градили кула седмо-

върха. А арапинът учен ходел сред градището с преметната през рамо плащ като пророк пустинен.

Рамадан бег, един само между кехай и овчари, стоял като вкован наврѣх могила сред просторните си пасбища и оглеждал пътищата на четири страни.

А морѣт косял стадата.

Най-после привечер из долни бърда се задал езник — аргат морен, пращен и тъмен в образа. Той мълком слязъл от коня и издигнал с разтреперани ръце — твар в пелени.

Рамадан бег, жълт-зелен, хищно посегнал. А из пелените се дигнала златокоса глава и писнал детски плач.

Тогава кехайте и старите овчари на Рамадан бега свлекли греди наврѣх могилата, клада дигнали и запалили я. . . А изеднаж се прибрало и сгърчило самото небо. Нощта настъпила със страшна сила. Гъст мрак като мъгла обхванал земята и около кладата на върхна могила се виждала само сянката на деспота. Той държал в ръце — в трепетни ръце — страшна жертва. И когато стройни пламъци се извили над кладата сред мрака, две корави ръце се протегнали и — раздвоили се пламъците: сред тях сякаш гнездо се свило и птичка запищяла.

Тогаз затаила дъх и самата нощ.

А двоили се дълго пламъците над кладата и треперлив гласец летял из тъмните.

После отдалеч вълк завил, звяр ревноал, хищни птици прелетели, гората зашумяла и планината се разтресла; продрал се мракът на нощта, открило се небето, звездите страшно заиграли и завили зли вихрушки.

Едвам тогава пламъците над кладата се слели, позеленели, светнали и после леко се загонили далеч по градището: кехай и овчари с вили развлекли огъня и отбрали кости — черни въглени. . .

* * *

Късно през тази нощ Рамадан бег напуснал стрѣвен горно поле.

А по крайните предели на Ахъчелеби горели бежан-

ски огньовете, обагряли нощните тъми и сякаш цялата земя се къпела в кърви.

Бегът се явил в своя стан и не дигнал очи към своите високи чардаци, не слязъл от коня си, цял в пяна, а ръка махнал и повел дружините си към бежанските огньовете: в душата му били зло и власт! Той сега гонел да очисти и земята си, както е очистил мора от стадата си: живи души на въглен да превръща и земята да оглуши с писъци — писъци на деца за майки и на майки за деца.

Но по Родопите се носела нечия непобедима сянка и отвличала хората в неznайни скривалища. Рамадан бег и дружините му срещали села, срещали хижи и колиби, а жива душа в тях не намирали. . .

Привечер Рамадан бег се завърнал в бащините си двори мрачен и ням. Но тук не посрещнала го със страст и нега, както винаги, дивно хубавата мъсърка невяста. Тя била скрита зад атлазени завеси и безутешен хленч се носел оттам.

А на предни чардаци пред стреснатия бег се изправил човек, чер и неузнаваем.

Той бил арапинът учен — първوماйсторът на градището.

И пристѣпил арапинът блед и немощен, поклонил се на страшния деспот и възвестил нова напасть:

— Господарю, зло се всели в градището на горно поле: нощ цяла по стените на сараи и кули пламъци зелени играят и дете пици, та къса сърца от гърди! Не зидари и майстори, а и сама гората посърна и онемя...

Навъсил чело Рамадан бег и дълго не разбирал думите не сплашения арапин. А тоя все разказвал: от тъмни зори са почнали зидарите един по един да липсват, а привечер не останали на горно поле и самите майстори. . . Страшно било чудото! Пламъци цяла нощ играели над градището и дете пищяло — тъй пищяло, че късало сърца от гърди. . .

Дълго мълчал Рамадан бег, а мъсърка невяста безутешно ляла сълзи и пръсти кършила в своите чардаци. Накрай деспотът дигнал мрачно чело и казал страховит:

— Сараите ще се градят и кулата ще се дигне!
Навел обаче угрижено чело първомайсторът и отвърнал:

— Аз съм роб на своя господар. Но зидарите и майсторите с хиляди вече носят по цялата земя страховита вест. . . . Где щем зидари-намери?

Рамадан бег пак се угрижил, но изново навъсил той чело и казал още по-страховит:

— Сараите ще се градят и кулата ще се дигне!

А после с потайна ярост додал:

— Зидари и майстори ще събера аз двойно по-много!

* * *

На заранта литнали ездници из долни и горни земи с весела вест: Илинден настъпвал и Рамадан бег, ахъчелебийският деспот, свиквал пак навръх Родопи сбор голям, за да освети мраморни сараи и кула седмобръха. . . .

Тогаз се разшумили пак долни и горни земи: тръгнал към връхни Родопи хиляден народ. Идели кротки полянци из равна Тракия и лихи юнаци из Гюмюлджинско; идели тежки кираджии из Разложко и тънки базиргяни из Филибешко. А пренисало се и руйно вино из Едирненско, и гоини телци из Софийско поле.

Но глъхнели Родопи и немеемо Ахъчелеби. В късни нощи из незнайни тъмнини излизали хиляди мъже; трупали се по чукарите около горно поле и дебнели страхотното видение на Рамаданбеговото градище. Там посред нощ на мраморните стени заигравали сини пламъци и пищяло дете — пищяло, дорде пропеят първи петли. Тогаз из планините се чуял пророчески глас, който казвал:

— Велик е аллах! И който търпи да се градят в земята му кули деспотски, той дни ще доживее, когато деца за майки ще пицят и майки — за деца!

А щом настъпвал ден, глъхнели пак Родопите, запустявали села, хижи и колиби и само пламъците на бе-

жанските огньовете из родопските крайни предели се изново усилвали и пъплели към недрата на Ахъчелеби.

Най-после настъпил сбор — навръх Илинден. Залязло божие слънце, подухнали ветрове и понесли сега дим и мъгли из горите. Но на горно поле Илинден се подел пак шумно: люлки се дигнали и понесли се далеч песни на три езика.

Само тътнела планината и горели далеч лесовете.

Но чуждите сборници се веселели.

А мракът на нощта гъстее. И изведнаж по обширното сборище се понесла смътна тревога: младите мъже от сборниците един по един липсвали. Глухо се замълвило — полето е обкръжено от Рамаданбегови войски. . . . Рамадан бег с хората си дебном отбирал работни мъже — събирал за градището си зидари и майстори двойно по-много.

След малко настръхнал сборът: писнали старци, жени и деца — дирели своите работни синове, домакини и бащи.

А явил се тогаз сред хилядите сборници само Рамадан бег на жребец, цял в сърма и злато. И горд, и зъл, той сковал с едина си поглед хилядния народ.

Но. . . то било вече среднощ. И настръхнали гигантски Родопи! Надвиснала тежест сред мрака, онемял хилядният народ в сборището — вихрушка повяла, сътресли се небесата, заиграли звезди и литнал над народа пламен син, заиграл на тънки езици, залутал се на клъбца и слязъл над градището. . . . А там стъкло сякаш се строшило: писнало дете и тъй заридало, че късало сърца от гърди. . . .

Онемял в безумен страх народът! А после сред него се извил отчаян женски писък — невеста, тънка, лична и висока, ръст вишила над народа и с кръвен писък ръце дигнала.

— Рожбо мила! Първина на майка! — проечал ек от писъка ѝ.

Тя била полянка. Познала тя гласа на своето погубено чадо и като заскубала коси до пети, втурнала се към страхотното видение — и сама видение страхотно.

Сътресъл се народът в окаменението си, дигнал се глъч от ужас. И вихрушки завели с прах и мъгли: бягало старо и младо, бягали жени и деца, бягали султановите пълчища, а бягали и самите Рамаданбегови верни дружини.

Едничък Рамадан бег се вцепенил и останал неподвижен на своя изправен жребец, а не отстъпили от него и другарите му — неговите сто отбор връстници.

Но — зашумели далеч тъмните родопски гори, зловещ глъч се подел от околни чукари и с огнен трепет се понесъл сред нощта глас — не глас, а тръба господня! Заговорил дервишът — пророкът на Ахъчелеби. И говорел сега той сякаш из всичките зъбери на планината — хиляди гласове поемали и повтаряли:

— ПравOVERни! Деца пищят — за милост молят! Майки коси скубят — за помощ викат. Смърт на клетвопрестъпника, смърт!

И усоите отгласяли:

«Смърт на клетвопрестъпника!»

Мракът се усилил и в тъмните поли на горно поле се почнало сеч — не сеч, а коса на смъртта!

Като змии пищели султановите пълчища, а като пилци се окайвали Рамаданбеговите дружини. Народната мъст била безмерна: непримирими били гонените от месеци горди синове на юнашката родопска земя!

А Рамадан бег, обкръжен от верните си връстници, каменейал над изправения си жребец и безсилен бил да отърчи до мрачините на страшната сеч. Той виждал само, че гасне видение над градените му сарай и кули, че сключва се страшна адска нощ над главата му и че в мрака се носи горд, победен и вековечен юнашки възглас:

— Аллах, ти си едничък наш баща и господар!

Но отключили се накрай нозете на деспота, пръпнал вкаменелият му жребец и втурнал се Рамадан бег пак бесен върху своя народ.

Но скоро и той, и верните му сто връстници налетели на могили от човешки трупове. И дълго затъвали те в тях, дълго се крепили на коне, по-дълго на нозе.

А нощта все по се сключвала над тях и обкръжилите ги хиляди планинци — буйни мъже — продирали небесата с възторжени възгласи:

— Смърт на клетвопрестъпника! Само аллах е наш баща и господар!

* * *

Векове оттогаз.

Сега под свещения лес на пустинната пещера в ахъчелебийските тъмни усой стои гроб и над него се издига теке. Тук на свет ден се стича от планините мало и голямо — стича се цял народ да се кланя на гроба на своя вожд и да величае своя спасител — светия дервиш Кърджи Бин Олан.

А гробът на Рамадан бег се не знае и запустени са — потънали в бурен и трънак — развалините на Мирабеговите високи чардаци, в които е живяла и под пламъците на които е легнала някога дивно хубавата, но зла и властна мъсърка невяста.

Опожарените ахъчелебийски планини отдавна са зарасли с нови, по-буйни елхови гори и пак до ден-днешен Ахъчелеби не признава деспотска власт — в него живеят юначни мъже, свободни родопци.

Само по тучните пасбища сред горни Родопи личат още самотни мраморни стени на недовършени сарай. И всяка година навръх Илинден, щом среднощ настане, по тия стени заиграват огнени езици и се чуе детски писък — чуе се, дорде петли пропеят. Тогаз мъжете из тъмните лесове се стичат по чукарите околоръст, дебнат таинственото видение и мълвят своята старинна мъдрост — те казват:

— Само аллах е наш баща и господар!

СУРА БИР

I

Изтокът просия зад тъмните очертания на Суха гора, багрянец покри челото на Шар и бръчките на нощта се надиплиха по Кобилица и Люботрън. Скоро румени облачета се залутаха по високото небе, то се оведри и изтокът загоря, пламна. Южната пазва на Шар — дивната котловина на Тетово — се позлати: бисерната роса и утринната синева се сляха в сърмена мъгла, из която се подаваха само Абдурамановите кули сред Тетово и — далеч под планината — медният кръст на просторния Крайнишки манастир.

Настъпи огнен юлски ден. И Шар се откри със своите снежни върхове, остри зъбери и тъмни усой.

По гранитния рид на Крайниш се яви в зори обръжена конница. Тя слизаше към манастира. Начело ездеше плещест мъж, който се губеше в блясъка на дрехите си. Той имаше на глава албанско таке, обвито с тънка свилена шамия. Под разкопчания му сърмен минтан лъщеше стегнат елек от червена чоха, общита също със сърма. На плещите му висяха дълги джебкени¹. Те се надигаха от препасания на кръста силяхлък, из който се подаваха седефени дръжки на ятагани, ками и револвери. Ездниците, които се редяха след вожда, бяха дълголики албанци, просто облечени и добре обръжени.

Всеки жив човек по Шар би познал в тази будна дружина разбойниците, владетели на белоглавата планина. Техният вожд беше Сура бир — хищен байрактар,

¹ Горна дебела дреха без ръкави (тур.).

комуто в Скопие брояха десетки кръвнини само над пашовски и беговски гранки.

Той слизаше в Крайниш: беше светският патрон на християнската светиня.

Манастирът се будеше. Той беше една крепост. Висок зид чертаеше просторните му двори. Посред тях се дигаше каменна черква, а зад нея се редяха три грамадни паянтови здания, които бяха многожди горели, та на населението от десетте манастирски села бе обръгнало да ги зиди. Игуменът, отец Данаил, беше полуграмотен, но хитър човек. Спечелил време благоволенията на Сура бир, той сега господаруваше по своему. Манастирът имаше множество аргати. Тях управляваше отец Игнатий — един безграмотен бакърджия, който на младини е поискал нейде съзряна през плет девойка, но го върнали, та се почернил. Той сега работеше ден и нощ и забравен от света, живееше в тъмна килийка при сайванта на работниците. Манастирът имаше и един свой пазач — отец Мартирий, грамаден млад подстрижник, който пиеше, когато се дигне от сън, напиваше се мъртво, след като хубаво се наядеше, и пак заспиваше. Мартирий изтресняваше само когато разбойници нападаха манастира. Тогава той с хладнокръвие на пълководец въоръжаваше аргатите с шишанета и от стените на подворието откриваше убийствен огън. В манастира живееха още: отчето Максим, дякон Авксентий и учителят Даме. Отчето Максим беше свършил Киевската семинария и екзархията бе го пратила в Крайниш, за да поеме с време управлението на манастира, та с богатствата му да въздигне края. Но скоро след пристигането му отец Данаил го предаде на албански разбойници, та те го върнаха побъркан и зле разкашлен. Той сега ходеше весден из широките манастирски двори, бърбореше несвестни думи, кашляше безпомощно, а срещнеше ли се с отец Данаила, бедният семинарист свиваше плахо рамене. Дяконът Авксентий е солунски гимназист, дал е клетва на кама... и успя да се подстриже при отец Данаила, само за да очисти с време всяка «мърша» в тоя манастир, та с богатствата му да откупи оръжие за цяла Македония.

Той е човек, убивал навръх Великден и пак е служил на заранта възкресното богослужение. Довереник на дякон Авксентия беше учителят Даме, който затова се и премести от селото в манастира. Той е бил с четите из Пирин, после е ходил в Швейцария да се учи, но баща му — старият тетовски хлебар Насте — бил прекалено бит от Зиндил чауш в Тетово и умря, та Даме се върна да храни своите невръстни сестри и братчета. Той учителствуваше отпървом в Тетово, но не се пригоди на тънката политика на архиерейския наместник там, та сега се бе свил в Крайниш — угрижен и дори страховит. Даме се боеше от дякон Авксентия и пак не се делеше от него. . . тъй, както поумнелият човек не се дели от младежките си блянове, макар и да се бои вече от тях.

. . . Първият аргат, който днес отвори големите железни порти на Крайнишкия манастир, видя горе, под рида, Сура бир с дружината му. Аргатът се поклони дъземи и бърже се повърна назад.

Разбойническата дружина бе спряла при речната усоя на манастира. Пред очите им се откриваше, като девствена гръд, дивната тук пазва на Шар. Далеч на юг сенчестата клисура на Гостивар пропускаше в котловината сините води на Вардар, които се плискаха на изток в Суха гора, миеха я до север и се изгубваха в тъмни гори. Някога тия води, потоци от вечните снегове, са правили тук едно от ония водни огледала, каквито имат всички белоглави планини, за да се огледват в тях. Сега водите са си пробили път към далечни морета и са оставили в полите на Шар една южна градина, потънала в зеленина. Сред тази градина се издига като скалист остров пашовското гнездо Тетово, със своите безкрайни сараи, изгубени във води, сенки и цветя.

Сура бир гледаше. Очите му се галеха от лазурния блясък на водите и от кадифената зеленина на градините. Но разбойникът беше мрачен. Облото му мургаво лице беше обтегнато; недебелите му черни мустаци се извиваха на сърп около устните, а от вгълбнатите под челото му черни очи вееше ужас. Той беше средна поразителна мъж. В десницата му трепереше картинка.

Ако би се мярнал сега пред него самият султан от Стамбол и не би се поклонил дъземи, Сура бир би заповядал да го съсекат.

Гордият разбойник най-после дигна глава и изгледа белия конус на Люботрън. Над самото чело на планината беше кацнал, като хищен орел, малък черен облак.

«Не се маха — си каза разбойникът, — за добро ли ми е, или за зло?»

И смушка гиздавия си черен жребец.

На манастирските порти дружината бе посрещната от всичките отци и аргати. Отсъствуваха самопияният отец Мартирий, когото не събудиха, и учителят Даме, който се заключи сам в стаята си.

Сура бир понаведе снисходително глава пред дълбоките поклони на посрещачите и понадигна ръцете си. Двамина от дружината му го снеха от коня. И отец Данаил с възточно умение го отведе към широките чардаци на средната манастирска сграда.

— Кешиш — каза възтежко Сура бир, — денят осъмнах с черен облак.

— Ветровете ще го разгонят, султанъм! — хилеше се отец Данаил и хвърли поглед към снежните върхове.

— А не е на добро, кешиш — добави Сура бир. — Стигнах да съм 40-годишен. Днес ги изпълням. И днес съм решил да се женя. . . А гледам отзаран — черен облак на планината!

Дебелият игумен не знаеше как да слуша тези думи. Сура бир се беше явил в Шар отпреди десетина години. Албанец той не бе, а и албански не знаеше. А не се носеше и като турчин: не се помнеше до днес той да е хвърлял око на жена! Изрядко ще се чуе, че са извели у конаците му горе в планината найличните гостиварски ключечки. Ала и в самия Гостивар говореха, че Сура бир още не се е усмихвал на жена. Откъде беше той? Чуваха се, че е погребал жена далеч по земите край Дунава, но тук беше дошъл от Стамбол.

И отец Данаил сега недоумяваше. Разбойникът говореше на лошо усвояния от турци и албанци тук български език и изрядко само употребяваше хубав турски

говор. Хитрият игумен беше забелязал, че Сура Бир заговарва турски само когато е по-човечен. Сега разбойникът говореше турски и игуменът протри ръце.

— Пашам, манастирът е твой. Колко гости ке има? Колко овни да заколя?

Те бяха вече на средните чардаци. Разбойникът се излегна на меки възглавки, а игуменът коленичи пред него с наргеле в ръце.

— Ходжата от Авратлар — заговори с усмивка Сура бир — през дене си ме помоли — девойка имал първа хубост и харизвал ми я, ако му взема кръв от Хайдар бега из Гостивар, че му покосил братанец. Ние вчера му слезнахме на Хайдар бега в Гостивар и му покосихме щеркино чедо. Пратих нощеска човек на ходжата в Авратлар — днес ще ме дирят тук с невяста.

Пълният игумен положи на земята наргелето, из което смучеше Сура бир, и се надвеси от чардака:

— Кам ви бре? Бърже да заколите девет овни, що са ни най-гойни! Ха, па отец Авксентий да дойде!

Байрактаровите арнаути се бяха наредили до стълбите с мартините си в ръце и като същи телохранители гледаха вожда си право в очи. Скоро по стълбите се зададоха дякон Авксентий с отчето Максим.

— Авксентий — заповяда му игуменът, — отведи хората на байрактар ага в предните чардаци, па ела пак.

Албанците се поклониха доземи на Сура бир и се изгубиха по дякон Авксентия.

Побърканият отец Максим се попреви пред страшния гост и скоро се закашли.

— Що му е на тоя? — навъси вежди Сура бир.

— Не ще го бъде, султанъм: изгубил си е ума по наука и верем¹ има — отговори тъжно игуменът.

— Добре каза — спомни нещо Сура бир и бръкна в силяхлъка си, извади мешинена кесия, из нея изтегли прегънат плик с големи печати и каза: — Викни ми учителя! А тоя сиромаш — посочи той на Максима, —

¹ Туберкулоза (тур.).

за него аз имам у конаците си горе хекимин¹ . . . валийски хекимин от Скопие, довел съм го да ми цери другар от детинство. . . Ор, кешиш², прати и них да викат!

II

Под вечно мократа «Плоча» — зъбер на Шар — ледните потоци на снеговете правят езерце, бистро като сълза. То се крие всред скали, които се дигат до небесната синева. Около това езеро преди години вишеха върхари шумни тополи и милваха сухите чела на скалите. А по рида, обърнат към Крайниш, бяха прилепени три планински сгради, всяка на два ката: гърбът им беше скалата, лицето — зидове от наредени плочи с дупки-прозорци, а покривите им бяха чардаци-градини. Средната по-висока сграда се издаваше над самото езеро; горният ѝ кат имаше решетъчни прозорци, покривът беше постлан с дъбови дъски и обграден със саксии цветя, познати на младите от Дунав до Бяло море. Туй бе сейрянлъкът³ на Сура бир: тук си той почиваше, тук пиеше кафето си, гледаше Крайниш, Тетово и Гостивар и се любуваше на пъстървите в езерото.

Сега слънцето вече беше завладяло планинското небе и къпеше цялата земя.

— Е-хе, Юсуф ага, еднаж аз щях да се потурча! — каза един човек в черен редингот и с корава шапка. Той беше застанал прав с шише ракия в ръка сред сейрянлъка на Сурабиrowия конак.

Тоя човек беше довереният на Хафъз паша от Скопие лекар Цакони. През дене си Сура бир го задигна посред нощ от дома му в Скопие и го доведе тук. Цакони се беше страшно изплашил отначало, но тук го нахраниха, напоиха го и му дадоха да цери един грамаден болен човек, който сега седеше до него. Той се

¹ Лекар (тур.).

² Пренебрежително обръщение към духовно лице.

³ Хладно място (тур.).

казваше Юсуф и имаше пръстено лице, като да е излязъл из гроба. Около китките на ръцете му зееха рани от вериги, което показваше, че болният е току-що пуснат от тъмница. Юсуф имаше плещи за двама, а широкото му лице се осеняваше от такива дебели руси мустаки, че те достигаха до раменете му. Но тъй лошо кашляше той грамаден човек, че широкият му гръден кош шумеше като кухо дърво при буря.

— Ти си бил весел човечец — отвърна Юсуф и засмука кехлибареното си цигаре.

Цакони беше наистина весел. В конака на Сура бира той се чувствуваше сега твърде добре, макар и не тъй, както се бе чувствувал по ханищата и газините, по конаците и сараите от Египет на юг, че до Влашката и Богданска земя на север. Тук нямаше жени — и ето, туй липсваше на Цакони, макар че беше доста стар. Мъничките му очи сълзяха сред цели кръгове бръчки, в устата му нямаше зъби и темето му издаваше над ушите някакви къносани къдри. Мислеха го за грък, той сам се считаше за християнин, но многото християнски езици, които знаеше, беше досущ разбъркал и говореше само турски ф а р и с и е¹.

— Не, колко по-весел бях, колко по-весел! — хилеше се той и почна да разказва.

То било нейде край Дунава. Там Цакони бил лекар — то се знае, под чуждо име, че българите го гонели, защото дружал с турците. Та като бил по оня край, дигнала се по делиорманските гори цяла война между два народа от една вяра: къзълбаши и турци. Къзълбашите били левент хора, мърсели свинско и пиели вино, защото такъв им бил законът. С турците те не се родеели, макар и да имали един език и една вяра. От Стамбол им пращали най-учените ходжи, но то било на вятър. Такъв един стамболски ходжа бил отседнал с харема си и с три дъщери при аккадънларските къзълбаши. И се случило, че най-личният къзълбаши ерген, Лефиджи Реджеб, луд-полудял по едната дъщеря на стамболския ходжа. Тя била хубава като

¹ Отлично, безупречно (тур.).

роза в градина, а и сама мятала очи по Лефиджи, който бил гиздав като сур елен. Най-последно ходжата подушил нещо и през една нощ дигнал дъщерите си да ги прехвърли в чисто турско село. Но будният ерген го усетил, повел свои акрани и нападнал ходжата сред горите, та си отвел либето. Тогава скочили мъжете от чистите турски села, погнали къзълбашите и — война се разгоряла. . . Цакони бил весел човек и му било драго да види крадената стамболска кадъна, та тръгнал с войската, която е отишла да гони къзълбашите. А Лефиджи, щом отвел кадъната, още през вечерта си направил в горите сватба по стар обичай: в една полянка се надтичвали с булката си до един стар дъб, после се гонили около дънера му и легнали. Който надтичвал — момъкът или момата, — той посрещал останалия назад и ставал господар — неговата дума се слушала през целия живот. . . Такъв бил къзълбашият обичай! Лефиджи си надтичал кадъната, вземал я, речи, под мишница и хукнал из Делиорман да събира дружина къзълбаши, за да се брани срещу турците и срещу българската войска. Цял месец воювали с него! Той се пуцал в бой като ламя — някога ревял като бесен, някога плачел, а някога пеел песни и мерел на месо, все на месо. Зачудили се всички на тоя млад байрактар и му изкарвали песен — припявали го с невестата му като «дженкли гюзеллер» (воюващи хубавци).

. . . Цакони кривеше беззъбите си уста и сладкодумно разкриваше чудна епопея на влюбен борец. И не виждаше, че болният Юсуф излеко потръпва, сучи неспокойно големите си мустаци и от време на време извива очи. Цакони надигаше шишето с джибровка, усмихваше се и разказваше — разказваше сякаш на втреща, който лъхаше из недрата на планината.

. . . Най-последно войската и турците надвили на воюващите хубавци: избили и изловили дружината на Лефиджи, отнели му и самата невеста. Едничък той, цял изранен, можал да се отскубне, та направил скоро да се залишат с него две царства! Почнал да залавя пътищата по Делиормана и по румънска Добруджа; отвличал хергели, черди и стада, та трупал пари. И думал: ще

посребри съдиите в Силистра, за да пуснат другарите му, а ще позлати стамболския ходжа, за да му върне невестата. Хе, то било лудост у тоя воюващ хубавец — такава лудост, за каквато се пее само в песните! Лефиджи бил богатски син, учил се в Силистра у Руджието и пишел такива писма на баща си — така наредени, че после, когато чели в съда тия писма, разплакали се всички.

«Бащице клет — пишел Лефиджи на татка си. — Ти, на когото не съм достоен да мия нозете и комуто по милост нося името, ти, приказката на когото а не мога да сторя надве, сладък татко и мой родител, ти ме само не кълни, че сълзи аз лея, които ми горят страните, и безутешен съм от жалби и рани дълбоки. . . Скиталец ли съм се родил аз, бездомник и злочест? Или си нямам баща и майка, или си нямам братя и сестри, или съм без род и връстници, без своя стряха, без вяра и чест? Гюл бях аз, бащице, гюл зелен, та крехък и славей ми кацна на клончето — славей сладък, поен славей, хубав и верен. Ох, раниха ми, татко, славея поен и хванаха ми го в клетка незнайна, та строшени ми са вейки и клоне: ветрове ме брулят, бащице, ветрове люти — и тръне само по мен остаха. . . Сладък татко и родител мой, комуто не съм достоен да мия нозете, ти само не кълни мен, недостоен и злочест!»

. . . Цакони предаде с най-трогателни думи синовното писмо на влюбения горец и вложи така сърце в разказа си, че накрай заплака. А Юсуф само клатеше глава и по едно време раздра широките си кухи гърди — разкашля се. Цакони избърса изпъкналите си мънички очи и продължи.

. . . Съдът хвърлил другарите на Лефиджи в задани за по 20 години, а самият него осъдил задочно на смърт. Тогаз баща му се върнал в селото си и от тъга още на неделята починал. След туй Лефиджи побеснял — почнал да напада дори и панаирите. А невестата му сам Цакони церял в Силистра при ходжата. Тя била такава хубост, че я нямало по цялата земя. И Цакони тогаз решил да приеме исляма. Него не го било страх от Лефиджи: ще избяга с кадъната в Цари-

град и ще се потурчи. И щяло да стане туй — първите бейове в Силистра му вземали страна и придумали ходжата. Оставало само да дойде малко на себе си хубавицата, че била онемяла от страх, тъга и срам. Но после. . . трябвало да чакат, дорде си добие тя рожбата от Лефиджи. . . Ех, при раждане на детето се е поминала тази едничка хубавица по цялата земя. Добило се момиче и живо било — ходжата го отвел със себе в Цариград. После не се чуло вече нищо ни за ходжата, нито за самия Лефиджи: щом умряла невестата му, «дженкли гюзел» изчезнал. . . Ще са го убили ятаците му, защото той бил натрупал безчет богатства, а пък знае се: щом един разбойник се обогати, спастрят го самите му ятаци. . .

Цакони дълго се огледва тъжно и дълго си мокри устните от шишето джибренка, което не изпускаше из ръцете си. Той нито веднаж не спря мътните си очи на болния Юсуф, който беше свил врат, гледаше отпреде си и поклатваше глава. Но по едно време грамадният турчин въздъхна и каза:

— Е, хеким ефенди, ти си ходил по много земи. . . по много земи си бил. . . тц, тц, тц!

— Бил съм, Юсуф ага, бил съм: то ще ми остане.

— А пък сега аз да ти кажа — нә: дженкли Лефиджи е жив. Жив е! Виж — показва Юсуф китките на ръцете си, — за него аз носих белезици цели шестнадесет години!

Цакони зина и побледня. Но в това време из дебрите на планината се зададе монастирски аргат, който донесе заповедта на Сура бир, че Цакони и болният трябва да слязат в манастира — там чакали сватба от Авратлар. Сура бир ще се женел за най-малката от кадъните на стамболския ходжа. За сватбата в манастира били заклани девет овни най-гойни. Цакони подскочи от радост и забрави пак страховете си.

— Обичам сватби, хе! — разсмя се той.

Но Юсуф ага се намръщи.

— Ти слезни — каза, — аз не ща.

— Как, Юсуф ага, като е рекъл байрактар ага?

— Вие не гледайте мене, джанъм, аз съм вече на път. . .

— Бака! — разпери ръце Цакони. — Ама казвам ти, Юсуф ага, ти до една неделя ще си здрав като тия канари, ще си светъл като слънцето и ще си весел като тия риби в езерото! Аз ти го казвам туй: вземи ми главата, ако те излъжа!

Бедният болен човек се усмихна и след малко те тръгнаха за Крайниш.

III

В манастира очакваха сватба. Сура бир смучеше наргиле, излегнат на чардака в средната най-широка манастирска сграда. Дружината му бе насядала на колело в чардаците на предната сграда, която беше като крило на средната. Задното крило на манастира се заемаше от килиите на отците и между тях бе стояла на учителя Даме. Той учителствуваше в селото и се държеше така, че за него не говореха ни добро, ни зло. Даме беше от ония млади хора, които са способни дори и на геройство, но които, оставени сами на себе си, прекарват живота си незабелязани от никого. Като въстаник с пушка в ръка той се беше сражавал през 95-а година в Малешевско спокойно, смело, но все пак тъй, че никой не го забеляза. Сега той не гласеше нищо против турците, но пък отбягваше от тях, като от чума, и не снемаше от пояса си своята остра кама.

Появяването на Сура бир тази сутрин обърка Даме. Той по душа не можеше да угажда на турчин, а по ум не беше тъй пъргав, че с пригодни думи да укрива своята опакост. И за това той сега се заключи в стаята си. А когато след малко го повикаха да се яви при Сура бир, Даме пребледня. Той всяка заран си чистеше камата, макар че никога не бе мислил да я употреби. Но младият човек съзнаваше, че когато стане нужда, той ще знае с нея да прати в пъкъла и самия Сура бир. Затова Даме сега намести добре камата в пояса си и отиде при разбойника.

— Ела, даскале, ела! — заговори му повалено български Сура бир, без да го гледа. — Що се криеш, ние хора не ядем.

— Ти да си жив, байрактар ага — даде му поклон Даме. — Сиромах учител съм, гледам си работата.

— Учил си много, ор? Да ми разчетеш писмо! — даде му Сура бир плик.

Даме пое писмото с разтреперани ръце. Той премисли всичко, макар че сам не беше пращал никому никакви писма. Но големият плик носеше немски печат от Босненската банка. Момъкът си отдъхна — сините му очи се усмигнаха:

— Аз ще мога да разчета това писмо, байрактар ага!

— Ха да видим — махна му с ръка разбойникът, — разчети го, па после ке те викам.

И отец Данаил даде знак на Даме да си иде, тъй като из селото се бяха задали сватбарите от Авратлар.

Пред три закрити коля вървяха цигани с тъпани и зурли. Манастирът се тури пак на крак. Не излязоха налице само дякон Авксентий и Даме. Те бяха в тъмна килийка към задния манастирски двор, току до оръжейния склад, при който, в друга килия, хъркаше пияният Мартирий. Даме дочиташе немското писмо, което бе паричен документ на името на Сура бир от Босненската банка в Сараево.

— Ке ни се разтури манастирът! — говореше престорено развълнуван дякон Авксентий. — Ке се чуе чак в Цариград, оти тук разбойници правят сватба. . .

Даме четеше документа. Той отдавна беше забравил и онова малко от немския език, което беше изучил в Цюрих, та сега разбра само едно: че документът е за три хиляди лири. . .

— Какво да правим, ха? — побутна го по рамото Авксентий.

— Остави! — отговори Даме и си натисна главата.

За него работата беше съвсем ясна: от чуждо царство пращаха на Сура бир три хиляди лири. . . Очевидно, австрийците го подкупват за известните свои пъклени цели.

— Какво е бре? — зачуди се Авксентий.

— Нека гори манастирът, Авксентие, нека гори! Няма, брате, да види добро Македония!

И Даме обясни как беше отгатнал немското писмо до Сура бир. Младият дякон се промени изведнаж. Тоя момък се беше почернил, за да служи на светско дело. И неговите грижи се сливаха с образите на мъжествени апостоли, които бяха раздухали огъня в душата му още от ранна възраст. И думите «да не види добро Македония» за отец Авксентий означаваха да се затрият от лицето на земята тия апостоли, пред които дяконът сляпо благоговееше и за делото на които той беше готов да обере, да запали, да отрови, да убие и — да се самопожертвува. Те, апостолите, олицетворяваха за младия дякон чест, ум, ученост, слава, величие. Само зад тях, като светъл облак, сияеше представата за Македония. Апостолите и Македония — ето кое бе за него всичко в света. И ще дойде ден — дякон Авксентий, Даме и хиляди други ще литнат като ястреби и с един замах ще раздерат черното було на робията, което ще бъде такова чудо, че ще се слисат всички ония зад Рила, а ще зине и целият свят. . . Авксентий гледаше на себе си като на едно одушевено оръдие за постигане на целта. И едната само мисъл, че тази работа е непостижима, отсичаше всичките чувствени и мислови струни у бедния дякон. Той сега изблеши очи и побледня. О, немците. . . те може да осуетят всичко! Ще подкупят всички разбойници като Сура бир, ще разбъркат Македония и после изведнаж ще я окупира, както направиха с Босна и Херцеговина.

А Даме отдавна не се беше тъй вълнувал, както сега. И мълчеше, защото, както винаги, не намираше на своя глава какво трябва да се направи сред тия страшни бъркотии на живота. Но Авксентий го побутна по рамо.

— Щеш, Даме? — пришепна му той зловещо. — Да запалим тази нощ манастира?

— Защо?

— Да изгорят!

— А манастирът?

— Нека гори!

Онемяха. Даме се намръщи; той сега беше пак в недоумение и мълчеше. А дяконът додаде настървен.

— Ние трябва най-напред да трепем ония врагове, които ни готвят гроба! Сура бир трябва да умре! И той, и разбойниците му — на прах и пепел!

И младият дякон постоя, треперещ цял, па току се завъртя на пети, опиянен като дете от решението си. . .

Преди малко той гласеше досущ друг план. Беше решил да придума Даме да иде тази нощ в Тетово. Там няколко паши бяха тайно против Сура бир и подготвяха Зиндил чауша — страшилището на Тетово — да се дигне срещу владетеля на Шар, та да го хване. И Авксентий беше пресметнал: ако там узнаят, че Сура бир сватбува в Крайниш, може да дигнат войска и да го хванат. Тогаз игуменът отец Данаил би бил отвлечен в Скопие. . . А там Авксентий би му уплел такава мрежа, че с няколко снования между Скопие и Тетово би вземал в ръце манастира, па. . . и Солун, и Битоля, че и самата София биха се пренесли в Крайниш.

Но сега Авксентий реши да извърши, каквото трябва, на своя нога. Да! Той не ще мигне. Но щели да изгорят. . . нека! Край разбойниците нека горят и аргати, и отец Данаил, и всички, всички!

Тъпаните и зурлите вече оглушаваха манастирските двори. Сура бир се разположи в голямата гостна стая на игумена и там зачака сватбарите. Разбойникът беше спокоен. Сякаш в коравата му душа оживяваше страх. Така се беше чувствувал той само веднаж преди години, когато за пръв път нарами пушка да воюва против света. Последните десетина години от живота си той беше прекарал като вчерашния си ден, когато слезе на Хайдар бега в Гостивар и му покоси щеркино чедо. Сура бир слизаше — или по чужда молба, или че му се е стегнала душата — по кръстопътищата със своята страшна дружина и се забавляваше с хорските вражди. Ако му се случеше да прекара някое мирно лято, през

зимата той биваше тъжен, че дори си разпушаше дружината, та се изгубваше. Говореха, той през такива зими се е залутвал самотен до Цариград, та че и до Дунавските крайнини. А когато Сура бир прекарваше някое буйно лято, през зимата той сочеше ленив, биваше гостоприемён и тогава му водеха в планинските конаци гостиварски ключечки. Там те — снажни, буйни и безсрамно полуголи — по цели нощи пееха и играеха пред Сура бир своите дивни игри. Разбойникът смучеше излегнат своето наргиле, с кръвени очи гледаше сладострастните ключечки и псуваше. . . псуваше ги и плюеше настрана.

Всички, които познаваха Сура бир, намираха, че тоя страшен човек крие в душата си дълбока рана, от която не се оплаква и не въздиша, която не открива никому и за която сякаш сам отбягва да мисли, но която се чете в очите му, в държанието му и в ужасните му дела. Сура бир нямаше приятели: нему се бояха, тачеха го, благоговееха пред него и услужваха му, и му бяха верни само от страх и от обаяние пред юначеството му. А сякаш беше и потребен тоя могъщ човек на тези тъй различни и тъй враждебни помежду си хора около Шар. Тук никой не зачиташе за нищо човешкия живот и тоя, който още и презираше тоя живот, беше пръв между всички. А такъв бе Сура бир. Той нехаеше към целия свят. Но тежко томува, който би нехаял към него! Сура бир нито се смееше някому, нито се сърдеше, нито пък задиряше някого, но пред него трябваше всеки да се усмихва и да прави поклони. И усмихваха се пред него, покланяха му се и служеха си с неговата страшна десница, макар че всички посрещаха със спотаена радост често пръсканата мъква, че Сура бир е убит. Не се помнеше кога се е той явил за пръв път тук — като да е бил винаги, вечно. И хората не говореха за него като за чудо: всичко това, което той вършеше, и всичко онова, което можеше да извърши, не будеше ни удивление, ни възмущение. Преди години Селим паша от Тетово му предложи най-лични одалиски, за да му вземе кръв от призраенския деребей Мукду. Тогава Сура бир слезе една нощ у пашовските са-

раи. Той поиска да види предлаганите му одалиски. Дълго ги гледа и каза:

— Няма, паша, между живите хубава девойка!

И си отиде. А ето преди седмица старият стамболски ходжа от Авратлар се сети и пръв от всички тук предложи на Сура бир не коне, не богатства, не наложници, а — невяста по канон. . . Ако тетовските паши биха чули това, изсмели се биха на наивния ходжа презглава. Но Сура бир не се изсмя.

И ето, той сега чакаше обещаната му невяста. В широките чардаци се усили глъчева. Откъм гостната стая Сура бир чу женски шептения. И вратата се отвори. Влязоха сватбарите — белобрадият ходжа от Авратлар с троица бегове. Те пристъпиха с дълбоки поклони, насядаха и почнаха да се поздравяват.

— Сура бир байрактар — почна с треперлив глас старият ходжа, — на тоя свят дважд ме е зло срещало: еднажд, преди години, по други земи, когато бях още млад, та отстоях за себе, и сега за втори път. Благодаря на аллаха, че срещнах тебе, та не ще умра с отворени очи от вражда към Хайдар бега! Обичай е по тази земя да не е човек страхлив и вече от 10 години живея тук, без зло да видя и без да сторя зло някому. А сега, на старини, отсрами ме ти, Сура бир байрактар. И беден съм аз, та с малко ще ти се отплатя. Мен от сърце ми беше болката — от сърце ми е и отплатата: нося ти кола чеиз от женско возмо и вода ти невяста — първа рожба от първата ми дъщеря.

Сура бир не слушаше. Той беше нещо неспокоен. Сякаш женският гласец, който му се беше счул отвън, го смути. Той си спомни за черното облаче навръх Люботрън и склучи вежди. После се обърна към отца Данаила:

— Кешиш, днеска ми нещо казва, че зло ще ме сполети. Я речи що е грях по вашите гяурски канони?

И без да дочака отговор, скочи, направи знак на игумена и излезе. Навън той му каза:

— Покани гостите да обядват, а после изведи жените от задните стълби. Ще ги доведеш горе.

И се изгуби по тесните коридори към крайното крило на обширните сгради.

Тъкмо по това време над рида зад манастира се явиха на коне Цакони и болният Юсуф. Сура бир ги причака на една стълба и когато те влязоха в манастирския двор, той извика:

— Агам¹ Юсуф, ела, ела!

Никой не бе чул в тоя край Сура бир да е викал някому така.

След малко двамата мъже седнаха един до друг в горните манастирски чардаци и болният Юсуф каза:

— Аз ще умра тук, Реджеб. Да беше ме оставил ти мене там, в нашенско. . . Валийски хекимин бил. . . куче е! Я, оня бил той — джерафинът² от Силистрия, кога мене съдеха.

— Кой? — понастръхна Сура Бир.

— Отзаран ми заговори. . . хекиминът. . . той бил. . . същият. . . Знае всичко — за тебе, за стамболския ходжа. . . Нему дали да цери твоята, ханъмата тогава. . .

— Що-о-о? — зина разбойникът.

— Всичко знае.

— За ходжата. . . знае ли?

— Какво за ходжата, Реджеб?

— Къде е? Шестнайсет години вече го търся!

Болният Юсуф премижа.

— Защо ти е дотрябвал, Реджеб?

— Рожба имам, Юсуф! — пришепна Сура бир, като потопи очи и пропусна тънка зла усмивка под мустациите си.

— Аха — спомни си Юсуф, — думаше кучето: ханъмата се поминала при раждане. Тя добила момиче. . . Ходжата го отнесъл с гъоча си в Стамбол.

И млъкнаха. След малко Сура бир, като задипли с коравите си пръсти една сламка, обясни:

— Тогава аз тръгнах за Стамбол. Вземах със себе си само Кютрюля — ти знаеш, верен ми беше. Но една вечер над Едирне той ме издебнал насън, па ме зак-

¹ Батю (бел. авт.).

² Лекар или хирург.

лал и обрал. Един каракачанин ме освести и ме изцери. Влязох аз, Юсуф ага, тогава в Стамбол без кръв, окъсан, с голи ръце. Хе, луд да не си, ще полудееш! А ме и хванаха там, наши ме хванаха, и ме хвърлиха в зандани. . . Мръсен свят.

IV

Игуменът изведе гостите на трапеза под кестените в двора. И прекара после жените — две були — през задния манастирски двор закъм високите чардаци, където ги чакаше Сура бир. А когато прекосиха край килията, в която бяха учителят и дякон Авксентий, двамата младежи жадно впериха очи в едната от водените були, която ги простреля с черни очи.

— Къде ги води тоя скопец — процеди през зъби Авксентий.

— А що е хубава малката! — смънка Даме.

— Дете е още, брате!

— Как ни изгледа!

— Знаеш що? — сепна се Авксентий с огън в очите. — Може да е българка?

И двамата момци настръхнаха. После Авксентий изскочи навън да види де ще изведе игуменът жените. И като се повърна в килията, хвърли расото, метна се на открития таван и скоро се изгуби в мрака на преплетените опушени греди.

А Сура бир, възкресил в разговора си с болния Юсуф спомените от своята злополучна младост, чакаше сега навън да види обещаната му хубава девойка, на която след толкова години суров и кървав живот беше решил да отдаде порива на кораво обуздаваната си плът. Отец Данаил се зададе по стълбите неспокоен и отмина с бързи стъпки, като се ниско поклони. Пред Сура бир се изправиха двете жени. Едната беше стара, попрегърбена, а другата бе доведена невеста. Разбойникът устреми поглед под яшмака на девойчето и се сепна. Яшмакът се раздвои и откри образа на хубавицата — млечни бузи, осенени от силни скули; алени

устни с трапчинки по ъглите и черни очи с босилкови ресници.

Сура бир се сепна не от хубостта на малката девойка. Той зина и наведе глава, дълбоко замислен.

Жените влязоха в посочената им широка стая, където на нисък диван блестяха оставени от Сура бир диамантни обици, гривни, наниз и тънък пояс. Влизайки в стаята, девойчето ги съзря, та се извърна и хвърли на Сура бир един от ония погледи през външния ъглец на окото, които са опасната любовна реч на източните жени.

Сега разбойникът пламна. Девойчето още на пръв поглед му напомни нещо, което възкреси в душата му мъглив образ от отдавна преживян блян. После коравият байрактар побледня, защото вече съзна, че туй девойче наистина мяза на неговата, погребана преди години невеста. А сега след бързия женствен поглед на девойчето Сура бир пламна и бавно се изправи на пръсти. Но спря — сякаш за да се увери в нещо. Пред очите му се мярна поглед отдавнашен, на невестата му, ранена в последното кръвопролитно сражение преди години и обляна в кръви до нозете му.

Но силната плът у коравия мъж надви на печалния спомен. И след малко, когато той влизаше при жените, в гърдите му се нещо разбърка и обхвана го зъл възторг. В паметта му възкръсна най-бурното от преживените някога дни: лети той на кон; на врата му се увили две меки ръце; топли гърди се притискат под десницата му и тръпнат, а дъжд от куршуми шипят над главата му и със зловещ смях му веселят душата.

В стаята проникваше зеленикава светлина от задния сенчест двор на манастира. На дивана до малко прозорче старата ханъма гиздеше невестата. Щом Сура бир влезе, тя се оттегли в тъмния ъгъл на стаята и там сянката ѝ замря като тайнствен страж. Сура бир нямо се възря в невестата. Тя му се усмихна, както се усмихва приготвената в хареми хубавица: примамлива и отдадлива. Веждите ѝ бяха писани; по челото и по трапчинките на бузите ѝ лъщяха залепени пулове; косата ѝ — черна и буйна — се затискаше от плитко фесче, общито

с дълги минци¹, а редица плитки падаха на лицето ѝ. Коприненото бяло фередже ѝ покриваше носията. На гърдите ѝ под фереджето личеше атлазено елече, което пристягаше кръста ѝ и се губеше под колана на широките ѝ също атлазени шалвари. Тя бе скръстила спокойно ръце под гърди, усмихваше се и гледаше байрактаря с кадифени очи. От нея лъхаше мирис на цвете от градина и пак сласт на узряла плът.

— Как те викат, гюзелим²? — попита глухо Сура бир и допря длан до росната ѝ буза

Тя скърши свенливо снага.

— Гюлсюме.

Разбойникът си дръпна ръката. Порази го чудно съвпадение: така се викаше и делиорманската онази хубавица — неговата починала невеста. . .

— Как рече? — попита той страстно.

Девойчето скръсти пак ръце, прилепи вече доверчиво лакът о гърдите на байрактаря и каза игриво:

— Е, нали ти рекох: Гюлсюме.

Сега Сура бир слушаше само гласа ѝ — мек и примамлив. Той посегна пак с ръка, подигна ѝ лицето и тя се приви, уж да се избави от досягането на дебелиите му пръсти, но не се отдръпна, а извърната малко, облегна се с рамо о гърдите му. Тогаз поласканият мъж я взема на ръце; положи я да седне на дивана, наведе се после до нея и дълго я гледа с любов, радост и спо-таено чудене.

— Обичам твоето име, Гюлсюме! Аз ще обичам и тебе — каза ѝ най-после той със слаб трепет в гласа и като я целуна по челото, излезе.

През една междина на тавана гледаха две жадни очи. Те се махнаха, когато Сура бир излезе.

Това беше дякон Авксентий. Той се изгуби пак из тъмните тавани на просторната сграда. Даме го чакаше долу, но Авксентий още дълго време не се яви при него.

¹ Австрийска златна монета.

² Моя хубавица (тур.).

А не след много тъпаните и зурлите оглушиха манастирския двор: венчавката на Сура бир се свърши и сватбеното веселие почна.

V

— Да не сме се ние раждали, ако манастирът не осямне в пепелища! — каза дякон Авксентий, както влезе по мрачева при Даме.

Той беше разпуснал сега своето расо и под него се видеше пристегнатата в кръста сива куртка.

Даме се взря в куртката и зина:

— Гледай, ти си имал и въстанически дрехи. . .

Авксентий спря тайнствено пред Даме:

— С туй кадънче. . . горе що е. . . аз ке изградя още до месец всичко отново! А тази нощ. . . хм, огън и меч!

— Ке го отведеш ли? — мигаше трескаво Даме.

Двамата млади хора живееха от две години в тоя край, където мъчно може да се види женско лице. И сянката на доведената сега в манастира кадъна беше смутила и плътта, и душите им.

— Ще го отведеш ли? — повтори Даме, като следеше със светнали очи закрачилиия дякон.

Отвън се чуха бързи стъпки и на вратата се яви дебелият игумен.

— Върви, учителю, вика те байрактар ага! — каза и загледа смутените момци. Но не подозря нищо и продължи. — Може да те пита за писмото — разчете ли го? Он се порадва вече на булата си, а сега им сгриваме банята да се къпят. Само едно ми не лови око: тоя, що е с байрактара, болният де — он, да речеш, иска да познае авратларския ходжа. . . Нещо са се дженкосвали някога, та па сега се пулят един о друг и болният току посяга на силяха си. . . Ке сторят да се изтрепят. . . тц, тц, тц!

— Да пукат, игумене! — смънка дякон Авксентий. — Ти ли ке им береш грижата, хи, хи, хи!

— Що ме е за них грижа, дяконе, току нещо ме е страх — смънка отец Данаил и се изгуби в тъмнината, последван от Даме.

Сура бир се нежеше с невестата си сред горния чардак на задното крило от трите манастирски сгради. Небето беше вече осеяно със звезди и сияние играеше по Люботрън. А Гюлсюме беше засмяна, неспокойна, гореща. И Сура бир, решейки с коравите си длани косите ѝ, успокояваше се от тишината на чудната нощ, та губеше поглед по звездното сияние над вечните снегове. Неговите 40 години, вцепенените му до днес страсти, похоти и тъги, неговото мъжество, гордост и човеко-ненавистничество; кървавите му сънища наяве и тъмните му бълнувания насъне — всичко сега се топеше бавно, капка по капка и колкото по-се замъгляше коравият череп на злодея, толкова по-мощно се подуваха широките му гърди. Чудните очи на девойката, росните ѝ ланити и палящата ѝ млада снага на минути преставаха да са вън от съществото на разбойника; те се изгубваха пред очите му и той ги чувствуваше в себе си — чувствуваше ги в една само упоителна приатома. Сура бир сега беше откъснат от своето минало и се чувствуваше тъй далеч от мъртвите, че не подозираше и сенките им. А от живите го делеше такава сила на похотите, че му липсваше всяка памет. Преди години, когато един албански байрактар го изведе от затворите в Цариград и го доведе в Шар, той имаше да разнишва цяла своя душевна мрежа, преплетена между живите и мъртвите. А щом и сам стана байрактар, Сура бир ходи в Цариград, а също и по лесовете край Дунава. Дъщеря си бе търсил и другари от затвора изкупваше. Отплати се също и на каракачанина, който му бе спасил живота — чифлик му купи. А намери и своя вероломен другар Кютрюля. . . О, то бе последният чер възел от миналото му. Кютрюля владееше просторен чифлик по Беломорския бряг — купен с обраните от Сура бир кемери. Човекът имаше многоброен харем, гостуваха му непрестанно бегове от Стамбол. Една нощ Сура бир му слезе с дружината си, покоси му гостите, изгори му чифлика с все жива душа в него, а самият Кютрюл отвлече жив — докара го в конаците си под Шар. Тук той го гостува три дни и три нощи: със зурни и тъпани, с ашици и ключечки.

Весели го тъй, както прилича на стар другар. А после го изведе навръх скалата срещу къшката си над езерцето и там го жив закова о гранита — слънце да го гори, ветрове да го морят и да го късат орли и врани.

Сега Гюлсюме дишаше до самото му лице. И за страшния разбойник всичко — вселената цяла — се събираше в росния образ на тоя пролетен цвят. Сура бир ни то веднаж в живота си не бе измачквал своето естество в общение с мислени образи, в които няма мишци, снага, палещи погледи. Той не беше мечтал. А не потри-саха неговото естество и най-красивите гостиварски ключечки, защото той в душата си и в снагата си беше запазил сладостта от преживения най-вече блян с оня изчезнал от земята образ, за който той единичко бе повел първата своя кръвопролитна война против света. Изчезването на тоя образ от земята и после вероломният нож на изневерил другар — ето кое бе тласнало тоя могъщ човек към дивото свирепство да налита като бесен върху стадата от хора. Нему липсваше струя от радостчица, за да развихри грива като лев и да разпери криле като орел.

А ето сега струеше радост в омекчената му душа. И гърдите му се мощно подуваха. А когато по стълбите от задния двор се изкашля отец Данаил, Сура бир вече игриво дигна с една ръка навястата си на нозе и почти неволно ѝ каза:

— Яша, кузум!¹

После той я препрати в стаята и плесна ръце, за да се яви воденият от отца Данаила учител.

— Разчете писмото, ор? — попита Сура бир още отдалеч.

Даме се изчерви. Той каза, каквото беше разбрал от банковото писмо. Но го глождеше и нещо друго, та додаде:

— Да даде господ, байрактар ага, да ти са добри приятели тия, що те честят. . .

Разбойникът се усмихна:

¹ Да живееш, агънце! (Бел. авт.).

— Ор, даскали, какви лоши приятели може да ми са ония люде?

— Да ме простиш, байрактар ага — отговори Даме. — Те са в друго царство там, а две царства са като два бега: гонят се да се оборят. . .

Сура бир се намръщи.

— Даскали, ти си учил много, ор?

Учил съм, байрактар ага.

— А си сюрмах. Гледай си сюрмашията, даскали, гледай си сюрмашията. Що облага бре за тебека, ако се борят две царства?

И като бръкна в пояса си, разбойникът подаде на учителя кесия, в която дрънкаха пари:

— Вземи да се ожениш! Млад се ожени, ор!

Па се разсмя с глас. Той за пръв път в живота си даваше подаяние.

VI

Луната се беше вече дигнала над Суха гора и се оглеждаше във водите на Вардар. Дворът на Крайнишкия манастир се оглушаваше от цигански зурни и тъпани, сред които вишеше глас гърлест ашик — редеше маанета, игриви като поговорки. А от средните чардаци трошеха кристалната тишина на лунната нощ непрестанни сватбени гърмежи. Те идеха от верните мъже на Сура бир. Насядали наред с другите сватбари около трапезата, буйните арнаути не сменяха табанджите си от ръце. Наляво от тях седеше авратларският ходжа със своите хора. Срещу тях надясно от арнаутите беше свил нозе болният Юсуф, а до него — Цакони. Този стар нехранимайко се мъчеше да се отпусне и тук. Но пречеше му нещо: болният Юсуф беше мрачен и все по-открито се ежеше на авратларския ходжа — кой знае защо! Отец Данаил беше добре сапикасал — болният Юсуф като че се мъчеше да познае в авратларския ходжа някогашен свой враг. Когато се свърши венчавката на Сура бир, авратларският ходжа хвана навястата за ръка и ѝ каза:

— Агненце, ти баща не знаеш, майка не помниш: занаят твой мъж ще ти е за баща и за майка.

Никой не се вслуша в тия думи, а най-малко Сура бир. Но когато венчаните се оттеглиха в горните чардаци, та сватбарите останаха насаме, Юсуф ага, жълт като смин и намръщен, загледа остро белоградия ходжа и му каза:

— Афедерсин¹, ходжа ефенди, нещо ще те попитам: защо ти каза на своята внучка, че баща не знае и майка не помни?

Ходжата сви малките си сиви очи:

— Джанабеси² ще ме прости: ханъмата ми е щеркино чедо и не ми е по сърце да говоря как се тя доби и защо баща не знае и майка не помни.

Юсуф остана недоволен от тоя отговор и се разкашля. А после те не проговориха помежду си ни дума. Болният само дебнеше погледите на ходжата и се взираше в лицето му.

Също и Цакони беше сапикасал тази вражда, та се безпокоеше. Той слушаше игрите маанета на ашика, унисаше се от тях и все по му се дощаваше да скърши език, да запее и сам. Най-после авратларският ходжа спря поглед на Цакони и го запита бивал ли е в Стамбол. Ето това изведнаж развърза езика на стария скитник. Той заговори де е бил, що е вършил, какво е видял — заговори и вече не мислеше да свърши. А старият ходжа го слушаше и поклатваше глава. Очевидно беше, че и той знае близките и далечни краища от Бяло море до Туна бою³ и от Босна до Мъсър. Цакони скоро изви глас — запя за нощен кораб по Дунав и за дуня⁴ хубост край Дунава. Накрай викна:

— Ходжа ефенди, младостта си изживях по Туна бою! И свят видях — сербез и хубав!

Болният Юсуф пое сякаш да въздъхне. Неговият мрачен поглед сега бе спрял върху Цакони. А веселият

¹ Извинявай (тур.).

² Негова милост (бел. авт.).

³ Дунавски край (бел. авт.).

⁴ Плод, дюля (тур.).

нехранимайко се унесе. Той тупна болния по рамото и рече:

— Давай си сърце, Юсуф ага! Аз ще те изцера. Де бре, да живее Сура бир байрактар: гърмете, бабаити!

А като сниши глас, взря се благо в Юсуфа и додаде:

— Юсуф ага, на сърце ми е да извикам още за един юнак... изин¹ ми дай!

— Ти си викай, каквото щеш! — процеди през зъби мрачният Юсуф и се обърна настрана.

— Да живее Дженкли Лефиджи! — извика Цакони.

Той искаше да угоди на Юсуфа, но този нито го погледна.

— Ба — рече соннато авратларският ходжа, — за кой Дженкли Лефиджи ти е думата, чорбаджи?

Цакони се възгордя:

— Един беше Дженкли Лефиджи, ходжа ефенди — отвърна. — Той воюва с две царства по Туна бою.

Ходжата изведнаж промени лице, хвана си побелялата брада и замърмори:

— Динсис кьопек! Ябани кьзълбаш!² Половин свиня! И потеклото им е гяурско! — И се изплю настрана.

Сега с болния Юсуф стана нещо: той насочи напред своята грамадна снага, протегна ръката си към ходжата, устните му потрепераха, на лицето му се прочете ужас — заекна се той и чу се хрипло:

— А-а... щерка ти — твоята щерка — избяга с Реджеб Лефиджи — ха?

И очите на страшния турчин се наляха в кръв.

Но ходжата чу да му се напомня за някогашния срам на дъщеря му с Лефиджи, та се изчерви и фанатично прокълна:

— Бог го убил!

Тогава Юсуф зина поразен. Той посочи с лява ръка към горните чардаци, където беше Сура бир с невястата си. После се опита да каже нещо, трепереше цял,

¹ Позволение, разрешение (тур.).

² Куче без вяра! Див кьзълбашин (бел. авт.).

очите му се замъглиха. . . И не можа да продума — задави се в буйна кашлица.

Сватбарите се смутиха: болният се бореше с кашлицата си, а ръката му сочеше горните чардаци, като че искаше да възпрат Сура бир от нещо. Той казваше това и с потъмнелите си очи. Но никой го не разбра. И накрай приприяният болен мъж се разяри: очите му за малко се избистриха, на устните му се мярна пеница, той се преви надве, надви си за малко кашлицата и изведнаж в косматата му дясна ръка блесна револвер и се насочи към ходжата. То беше само един миг: револверът почна да бълва куршуми, но те се пилееха без прицел, защото ръката на болния се раздруса, очите му се замъглиха, затиснатата насила кашлица изхрипя, широките гърди на грамадния човек се потресоха и изведнаж той се похлупи по очи. После потрепера още малко и замря. Само левият му дебел мустак почервения и се залепи о земята — в багра ясна кръв. . .

Изтръпнаха всички, пред нечакано появилата се смърт.

VII

В манастира се понесе спотаен шепот и скоро всичко онемя. Албанците се прибраха в определената им стая, като си думаха: «Виж, а ние му докарахме лекар чак от Скопие.» Сватбарите от Авратлар не разпитваха ходжата за неочакваната свада с болния турчин, а го тешаха, като думаха: «Той посегна да покоси другиму живота, а господ го стисна за носа, та си издъхна на мястото.»

И тъй като всички бяха яли до сита, заспаха скоро. Останаха будни само отец Данаил и Цакони. Кръвяното лице на игумена повехна: той обтегна мъртвеца, приклопи му очите, подложи под главата му възглавка и запали вощеница. А Цакони стисна главата си с две ръце и се окайваше. Сега за него не ще има живот, това той си знаел. Язык му за челядта в Стамбол. . . и за сирачетата му във Влашко. . . Бедният нехра-

нимайко се окайваше по своему: жалеше своите няколко челяди, оставени в няколко земи, и в тяхно име се готвеше да моли страшния байрактар да му пощади живота. Отец Данаил въздишаше и навремени тешеше Цакони, без да му разбира нарежданията.

А нощта къснееше.

Изведнаж в тъмнината някой се закикоти. Игуменът трепна, но позна дякон Авксентия и се разгневи.

— Изумя ли, дяконе, що е?

— Вощеница на турчин — ха-ха-ха! — кискаше се Авксентий и приближаваше. — Опяваш ли го, отче Данаиле?

Отец Данаил се сумяса, грабна вощеницата от възглавието на мъртвия турчин и като я угаси, сопна се на дякона:

— Върви да спиеш! Ке ни чуе Сура бир, па мени едно, а теби две!

Между туй Сура бир, усамотен с невястата си в горните чардаци, почваше да губи свят в една страшна загадка. Гюлсюме бе задрямала на коляното му и той я гледаше. То бе чудно: сега, след толкова години, пред Сура бир оживяваше с образа си, с името си и със своята снага същата оная Гюлсюме — лека и треперлива, — с която той летеше някога из Делиорманските гори и воюваше срещу хората. . . Взрян в лицето на спящата хубавица, навремени разбойникът дигаше вежди, за да се удиви, но веднага се усмихваше. Той не бе живял със сънища, та и сега търсеше само да се радва на чудната прилика. . . И се мъчеше да разгони от душата си грозотата и страха от нещо, което можеше да върши чудеса — да слее в едно десетки години, да свърже събития, станали през планини и морета, да подсказе някому падането, съкрушаването, смъртта. . . или да възкреси мъртвите!

Най-после Сура бир почувствува главата си натежала. Погледът му се залута отегчено и ръката му посегна да събуди заспалата на коляното му хубавица. Но снагата му беше до ситост обласкана, та той усети скрит нейде в себе си потрес. Отмести заспалата и с мерни стъпки излезе навън.

Извитият сърп на месечината блестеше високо над снеговете. Сура бир го погледна само за да измери кое е време, и после тръгна да раздвижи снагата си, да отърси от своята душа смущението. Той не знаеше какво се бе случило в средните чардаци. Гърмежите на Юсуфовия револвер бяха като последни сватбени изстрели и не можеха да го усъмнят. С тежки стъпки той заслиза по широката стълба към софата на средните чардаци. И едвам на долните стъпала чу нечие шушукане — пред него се яви отец Данаил.

— Ти да си жив, султанъм — проговори тъжно хитрият игумен. — Юсуф се помина.

Разбойникът трепна. А веднага след игумена се озова и Цакони. Той падна на колене и вопия:

— Пощади ми живота, гаази¹!

И като се възправи на едно коляно, подхвана тържествена реч със звучни величения и хвалби. Болестта на покойния Юсуф била нищо — могла с уста да се духне. Но... Цакони предаде разговора си отзаран с Юсуфа в планината, описа после зародилата се скрита свада между авратларския ходжа и Юсуфа тази вечер и свърши със своето честно пожелаване дълги дни на неизвестния Дженкли Лефиджи. След всичко това сладкородумният лъстец дигна ръка и извести:

— Но какво беше моето учудване, Сура бир байрактар, когато праведният ходжа от Авратлар скочи върху ми и викна: «Недостойни, Дженкли Лефиджи беше друговец!» Разгневи се тогава и Юсуф ага, славний байрактарю, та каза на ходжата страшни думи: «Стамболски ходжа, каза му той, не беше ли ти, комуто славният Лефиджи Реджеб отведе дъщерята?»

Сура бир сякаш се полюля на нозете си. Но Цакони нищо не виждаше — той продължи:

— Бог ни е свидетел, гаази байрактар, праведният ходжа сбърка: той люто прокълна Лефиджия! Тогава Юсуф ага, като се разгневи, изтегли револвера си и почна да гърми, а защото се беше толкова разгневил, той падна на земята и издъхна.

¹ Победител (тур.).

Старият ветрогон разтрепери гласа си на последните думи и замоли пак:

— Милост, байрактар ага, дечица имам — клети сираци...

Сура бир се прегъваше. Той си спомни като насън как ходжата каза на Гюлсюме: «Ти баща не знаеш, майка не помниш». . . И сега, щом Цакони се повали пак пред нозете му, разбойникът изхрипя и като надви на онова, което гърчеше снагата му, със страшна силаритна и отхвърли окаяния Цакони настрани. После той се завъртя на пета, дигна по албански ръка над главата си и с бързи крачки възлезе на горните чардаци.

Отец Данаил отведе разкривения Цакони да спи и макар капнал също за сън, сръбна ракийка за ободряване и се върна пак на чардака.

Месечината вече се скриваше зад белия гребен на планината и нощта зажумя за предутринна дрямка. Игуменът се спря замислен сред софата, а след малко зад него се озова като видение дякон Авксентий.

— Що я вършиш още, игумене? — процеди той през зъби и в мрака можеше да се забележи как в ръката му лъсна кама.

Но замисленият игумен не се взря в младия дякон.

— Върви си! — изшипя той. — Губи се! Ей сега ке слезе байрактарот.

И дякон Авксентий, който се беше свил, сякаш за да се хвърли като ястреб върху игумена, сега измърмори:

— А, и той ли е още буден? — и се изгуби в тъмните коридори.

В това време от горните чардаци наистина се чуха стъпки. То бе Сура бир. Като никога, страшният човек сега вървеше на пръсти.

Той идеше към игумена — наведен, с проточен врат... И каза:

— Викай ми ходжата.

А после покри с лакът челото си. Сякаш нажежени игли пореха снагата му. Ако под коравия череп на

Сура бир имаше мисли, те сега биха плувнали в кръв и съзнанието му би се заличило завинаги. Защото той в тази минута чувствуваше, че нажежените игли, които пореха снагата му, скоро ще се впият в неговото сърце и тогава ще бъде ужасно — тъй ужасно, както не е било с никого в света.

Старата ханъма горе, която току-що разпита, му каза малко, но всичко: Гюлсюме носи името на майка си, която била погребана в далечни земи.

То беше сякаш измислица. Или имаше подигравка във всичко това. А най-после... можеше да е каквото ще, но то не биваше да досегне Сура бир и невястата му!

Разбойникът изпъчи гърди и цялата му снага се скова от страшна сила. Той отзаран се беше смутил от едно черно облаче над Люботрън, а сега би се изсмял в очи и на самия дявол. Би се дори зарадвал на появяването му, защото би го насякъл на късове... или би го обковал във вериги навръх Люботрън за страшна смърт... или би го заковал на смъртната скала срещу чардаците си и заран и вечер би се целил със своята картина в него през целия си живот...

Изправен, хищен и зъл, Сура бир беше готов да срази връхлетялото го зло с неземна сила.

Но около него беше пусто и тъмно.

И ето, отец Данаил изведе из една килия белобрания авратларски ходжа: доведе го пред страшния Сура бир и се изгуби. Разбойникът за малко се вцепени, но после нещо се откърти от гърдите му, той хвана ходжата, покачи го с две стъпки на чардака, посочи му простряното тяло на Юсуфа и очите му се наляха в кръв.

Зорницата беше изгряла. На изток заиграваше утринното сияние като усмивка. И сенките на нощта почнаха да изчезват.

Двамата мъже — две нощни сенки на чардака — замряха един срещу друг. После те си казаха сякаш нещо, раздрусаха се и изведнаж се задуши началото на хрипъл рев — в страшната мишца на Сура бир главата на ходжата се изправи, нозете му се подигнаха от земята и

замря той така, като обесен. После Сура бир сътресе желязната си десница и ходжата — вече труп — се просна на дъските при тялото на Юсуфа.

В селото пропяха петли.

VIII

Сура бир остана вцепенен сред чардака. Той не чувствуваше времето. Помраченото му съзнание се мъчеше да хване нещо, което му отбягваше. Накрай той потре-се глава, сякаш за да се избави от своя кошмар, и с решителни стъпки слезе на двора. Тук страшният човек вече не помнеше какво е намислил да прави, но намисленото изпълняваше като при пълно съзнание. С мерни стъпки тръгна към задното крило на зданията, където бяха вързани конете. По едно време над главата му, между долния и горния кат на паянтовите сгради, почна да дими: тук-там заблещукаха тънки пламъци. Но Сура бир не виждаше нищо. Скоро струя от пушек го блъсна в лицето и той почувствува топлик, но пак не се съзна, а усили само стъпките си. След малко, както вървеше край стената, нещо се преплете в нозете му и на камъните се повали пушка. Той се наведе да я дигне и вече съзря под сайванта някаква червена светлина, а през нея и нечия човешка сянка между конете. Едвам тук разбойникът поизтръпна, мъчеше се да се опомни и едновременно в гърдите му закипя вцепенената ярост. Той дигна пушката, помери я в ръката си и сега вече наистина се почуди: тя беше неговата картина... Страшният мъж понастръхна: наоколо му ставаше нещо. Из един тъмен ъгъл на сайвантната стряха се издаде червен огнен език и затрепера в мрака, а под кървавото осветление на тоя пламък Сура бир съзря оседлан кон. Той се възря: то беше неговият жребец...

И докато се опомни, из мрака нещо черно се хвърли върху му като ястреб. То бе едно мигновение — неизвестният нападател биде отхвърлен назад, после Сура бир с мълнива бързина изтегли един от грамадните си ножове, замахна с него и нечий труп се повали на земята.

— Проклетата нощ! — каза с глас разбойникът, захапа със зъби окървавения си ятаган и като наближи с бързи стъпки изведения си и оседлан навярно от убиятия човек чер жребец, отвърза го, па яхна и препусна към монастирските порти.

Като никога, те бяха сега отворени. До тях, в мрачевината, стоеше човек. То беше учителят Даме. Появяването на Сура бир го стресна. Той се сви зад стената. А разбойникът препусна, без да го види, и пое планината.

Даме остана поразен. Той беше склонил да помогне на дякона да скрий ханъмката в село, ако Авксентий успее да я отвлече от пожарището. Той смяташе, че Сура бир ще загине или от камата на дякона, или пък в пламъците на подпаления от тях манастир.

Даме в душата си не доверяваше на целия този план на отец Авксентий. Той винаги мислеше, че Авксентий ще си строши главата в някоя никаква работа, защото нищо не върши с ум, а борави само със смелост и с въображаема хитрина. И сега, когато Сура бир тъй неочаквано напусна пред очите му манастира здрав и читав, Даме се поразил.

Защото манастирът вече гореше; пламъците ближеха средните широки чардаци, а долният кат на сградите тънеше в млечно бял дим. Авксентий изпълняваше грозното си решение. . .

Даме постоя като на тръне и му дойде да хукне към село — да избяга, да се скрие. . . В пояса му лежеше кесията с лири, която му подари Сура бир днес. Бедният момък! Той би могъл с тия пари да устрои сиромашката си челяд, а сам — да отскочи в България. Даме беше вече намислил това. И не обади на дякона за подарените му от разбойника пари. А все пак. . . ето остана да му помага в страшното дело! Даме не знаеше защо постъпва тъй. Все пак днес той неведнаж помисли: ако отвлечем кадъната на Сура бир. . . Даме би могъл да я прехвърли в България, би я кръстил и би си я вземал. . .

Сега момъкът се поколеба за последен път. И зародилият се в главата му блян по кадъната, и планът на

Авксентия, и запаленият от четири страни манастир — всичко туй не беше още нещо завършено. Даме стоеше вторачен в раздуханото страшно пожарище на манастира. Тъмни облаци дим обгръщаха чардаците и зловещи пламъци продираха тоя дим. Изведнаж Даме настръхна. Къде беше останал Авксентий? Той можеше да не знае, че Сура бир излезе, и можеше сега да отвлече кадъната.

Даме се спусна към пожарището. И му се стори, че на средните чардаци съзря ужасеното лице на игумена. Но не спря, а избиколи в задния двор, където огън още нямаше. И скоро се озова пред стълбите отподир, които водеха към заетите през деня от Сура бир горни чардаци. Даме беше уверен, че тук ще срещне Авксентия, който навярно дебне сега да убие разбойника и да отвлече ханъмката. Но преди да поеме стълбите, Даме надникна в килията на отец Мартирий, където му се чуха стъпки. Пияният калугер изрева насреща му, за да го стресне, и после се разсмя. Учителят се ядоса, но все пак му извика:

— Бягай навън море, манастирот гори! — И без вече да се бави, забърза по стълбите нагоре.

Манастирът беше така запален, че пламъците се раздуваха едновременно под чардаците и на трите сгради. Даме бързаше по стълбата, която още беше опазена от пожара, и с изблещени очи измерваше пламъците, които се извиваха вече горе, където трябваше да е Авксентий. Младият учител беше тъй уверен, че дяконът е горе, щото не му минаваше и през ума да се убои от пожара. Той бързаше и подвикваше:

— Авксентий, Авксентий!

А после завика силно — спомни си, че Сура бир не е тук. . .

Между туй конят на Сура бир носеше своя вцепенен господар по стръмните и страшни пътеки на планината. От лявата ръка на разбойника струеше кръв и мокреше пръстите му — с тази си ръка той беше отблъснал нападението на дякона. Дясната му ръка крепеше сега картината на коляното му и също беше опръскана от кръв — с нея той съсече сиромаша Авксентий.

Но Сура бир не чувствуваше ни раната си, нито самия себе. Той смъртно съзнаваше само едно — че си е на коня и че отива в жилището си. Обаче скоро конят направи голяма извивка над една пропаст и плахо изцвили: изпод планината се откри ослепителният блясък на страшното пожарище в манастира. Разбойникът потрепера. Широките му гърди се разиграха. Той почувствува страшна болка, като че пламъците долу му пръжеха дясната ръка. . . Разбойникът изви с лудост в погледа жребеца си и препусна назад.

А в манастира Даме, покачен на горните чардаци, докато зовеше Авксентия, чу из една стая задавен женски писък. Над главата му вече се виеха пламъци и той почна да не мисли какво върши: втурна се към женските писъци, блъсна полуотворената врата и за малко спря. Жените плахо се свиха до вратата и се скриха зад нея. Зад тях в дъното на стаята подът беше пробит и пускаше край стената пламъци и дим, като из огнище. Даме викна нещо на жените и дръпна кадънчето да го изведе. Писнаха и двете жени. Старата скочи на нозе и се наежи срещу Даме. Явно беше, че те не искаха да бъдат досегнати от мъж християнин. Даме се смути. Но тъкмо тук над чардаците се изви цял облак от ясен пламък и нещо страшно изтрещя. Сега вече свитото до нозете на старата ханъма кадънче се надигна от ужас, откри широко своите черни очи и изпищя. Даме тласна с всичка сила ханъматата, която се повали на земята, па грабна кадънчето и се изгуби сред пламъците към задните стълби.

В тази минута манастирската камбана разля тревожен звън. Игуменът отец Данаил беше пръв усетил пожара, защото той след грозното буйство на Сура бир не беше задрямал. Но тежкия калугер, уплашен и замаян, не можеше да си даде сметка за времето и счете пожара за дело на разбойника. Затова отърча и разбуди манастирските аргати. После слушаха да цвият конете в сайванта и мислеха, че Сура бир първа ще извежда своите арнаути, та се бояха, да не бъдат изклани от побеснелия по своему злодей. Но пламъците се усиливаха и обхващаха всичките чардаци.

Горе се чуха женските писъци. Дигна се див шум и в отделението. където бяха арнаутите. А страшният байрактар не се явяваше отникъде. Тогава отец Игнатий — който най-вече беше трупал богатствата на манастира — възбуя, та без да пита игумена, спусна се и гневно заблъска камбаната. Нека се дигне селото, нека отърчи мало и голямо, да извлекат от манастирските изби, каквото се може!

В задния двор пламъците вече наваляха от стрехите надолу. Пияният Мартирий тоя ден беше оставен без вечеря, та беше зъл. И когато подплашеният от него Даме му обади, че манастирът гори, подпухналият грамаден подстрижник зина засмян.

— Аха, тамам де: така ви сакам! — каза той. После изгледа пламъците и почна да се смее. — Хе, ха, ха! Да гориш море, да се нагориш! — викаше.

А след малко Мартирий се втурна мрачен из килиите, губи се дължко и накрай излезе с умопобъркания отец Кирил в ръце. Пияният калугер беше благ и грижлив само към злочестия погубен семинарист. Сега той го отнесе до каменните стени на манастирския двор, далеч от пожарището, после намери нейде подвижна стълба, възлезе с нея на зида и седнал срещу пожара, запали цигара.

Пожарът забави зората: в манастирския двор беше светло като ден. А околоръст нощта сякаш се сгъсти.

По едно време Мартирий сапикаса всред пламъците в горния край на стълбите, които водеха от задния двор към чардаците, човешка сянка с нещо в ръце. Мартирий позна Даме, подуши плът и се настърви: той заследи ще се избави ли от пламъците младият смел учител с живия товар, който носеше на ръце.

Даме, преди да тури крак на стълбите, на два пъти падаше, като да му хлътваха нозете в пода. Най-после с отчаяно движение той метна кадънчето на гърба си, пропълзя и се озова над стръмните стълби. Още една стъпка, и те се биха повалили надолу. Но пламъците още не достигаха тук, та кадънчето се хвана о перилата на откритата стътба и глухо писна, Тогава Даме седна на горното стъпало. И Мартирий се усмихна кито

го гледаше — сега кадънчето сякаш поведе Даме! Той трябва да беше разранен от пламъците: превиваше се и едвам слизаше.

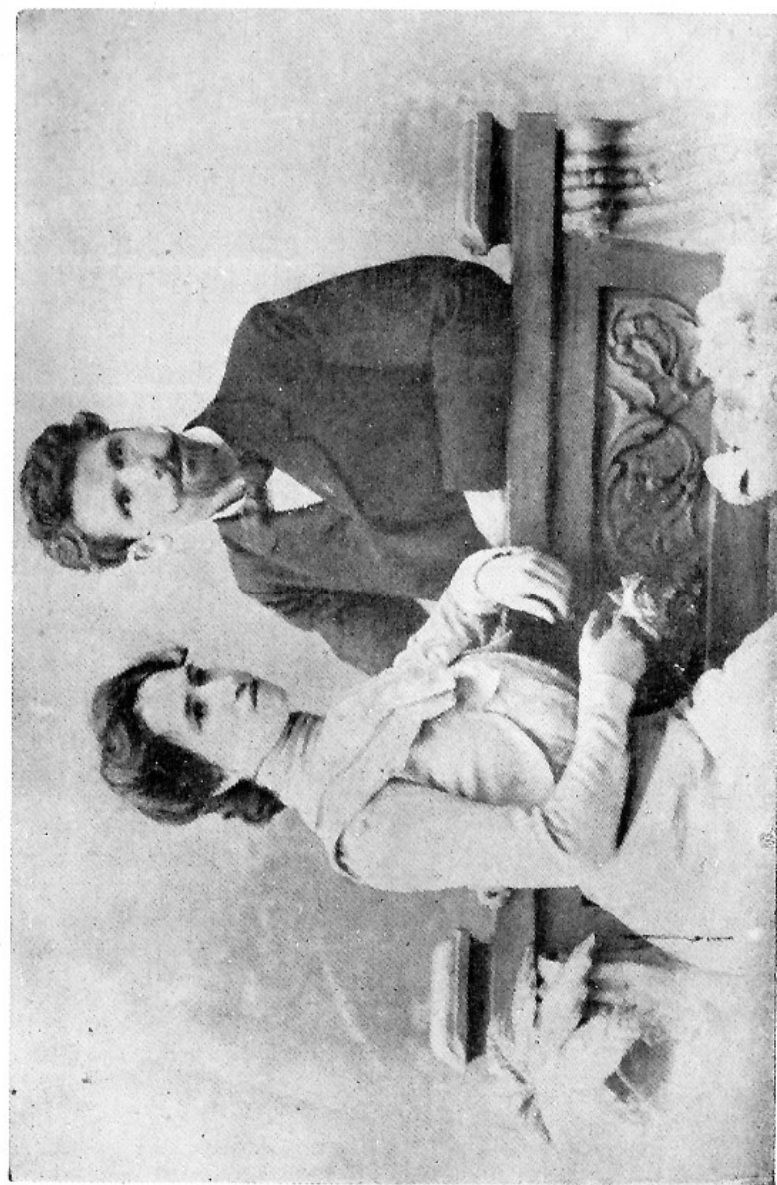
Мартирий заслиза също по своята стълба. И скоро в ясно осветления двор, под редицата брястове, двете страни се съгледаха. Даме, седнал на земята при изправената до него Гюлсюме, видя Мартирия да пристъпва, с проточен напред дебел врат и с опулени скотски очи. Мартирий забеляза, че Даме му разбра намерението, та поклати пиянски глава и се усмихна неспокойно. . .

— Върни се, Мартирий, ке те убия! — викна му отдалеч Даме и си изтегли камата.

Мартирий се поспря, широко ухилен, но скоро потръгна пак, като проговори през нос:

— Що си глупав бре, Даме, ке те хвана и ке те раздвоя от нозете.

Те не чуваха, че шумът от стеклите се селяни в отвъдния двор изведнаж секна и иззад пожаращето страховито изцвили кон. Мартирий наежено клатеше глава и измерваше вече с жадни очи кадънчето, което плахо се дърпаше зад Даме. И изведнаж между високите брястове се озова Сура бир върху разиграния си от ужас жребец. Сърмените дрехи на стройния и плещест разбойник ослепително лъщяха под пламъците, но от тъмното му лице и от кървавите му очи вееше пъклена грозота. Даме се вкамени, а Мартирий само слисано се стъписа. Сура бир изви коня си с вихрена бързина край Гюлсюме и ѝ протегна ръка, а тази писна и се хвърли на мишцата му. След едно само мигване; девицето пръпна във въздуха и биде сложено на седлото отпред. Сега страшният байрактар изгледа бързо Даме и Мартирий, но никакво опомняне не блесна по лицето му. Само машинално бръкна той в пояса си, хвърли им вързоп пари и изви коня. Мартирий се опомни, грабна кесията, па прехвърли манастирската стена и се изгуби в мрачините. Даме само безпомощно проследи с очи летящия на кон Сура бир, който посред навалицата от селяни профуча из портите към планината.

А. Страширов и жена му Стефка като младоженци

Събраният народ считаше него за виновник на пожара и го прати с дружни клетви:

— Убил те господ, бясно куче! Гръм те улучил!

Страшното пожарище стресна и Тетовския привикнал на ужаси край: дигна се общ повик срещу злодея Сура бир. Пристигна из Скопие войска и обкръжи конаците на разбойника в планината. Но там се намери само бедната Гюлсюме — Сура бир беше изчезнал. Гюлсюме разправи, че той я довел на коня си тук и през целия ден не ѝ е продумвал: бил много страшен — толкова страшен, че тя се престорила на болна и жумяла. Но надвечер той заходил по целите чардаци, слизал и възлизал по стълбите, стоял дълго на сейрянлъка горе и веднаж дори страшно изревал, та Гюлсюме се изплашила. Най-после разбойникът слязъл при нея и проговорил. Отначало уж я запитал за баща ѝ и за майка ѝ, а изведнаж почнал да ѝ говори много страшно — за че сам той бил неин баща и че те сега щели да идат в далечни земи, където той щял да ѝ издигне мраморни сараи и щял да я ожени за най-хубавия бей на света. . . Гюлсюме не била турила ни троха хляб на уста през целия ден, а като виждала, че Сура бир става все по-страшен, тя не могла да се удържи: писнала, колкото ѝ глас държи, и примряла. След това Гюлсюме не помнеше кога се е освестила и не знаеше къде се е изгубил Сура бир.

От тоя ден страшният байрактар изчезна. През лятото селяните изградиха отново Крайнишкия манастир и зад черквата поставиха нов камен кръст — над гроба на дякон Авксентий. За Дамя селяните чува, че се е прехвърлил в България. А митрополията намери отец Мартирия из механите по Скопие да допива хвърления от Сура бир вързоп лири.

ПРИКАЗКА

Това беше, уви, отдавна. През дългите зимни нощи ние, децата от сляпата наша уличка, се стичахме в работилницата на рогозаря. В нея нямаше чинове като в училището, но ние насядвахме пак на редици и затайвахме дъх. Снажният анадолец дълго не се извърщаше да ни погледне, но ние чувствувахме, че той ни обича и чака да се съберем всички. И гледахме ние нетърпеливо неговата голяма чорлава глава и широките му плещи, които се опъваха и кършеха пред високия стан, когато той дигаше и блъскаше силно своя дебел набърдел¹. Най-после ние зинвахме: анадолецът обръщаше към нас изведнаж сипаничавото си засмяно лице и казваше:

— Агненца, ще ви разкажа приказката за Ашика от Багдад. И който я запомни, ще стане тих и сладък като него.

След това той тъчеше своите рогозки и едноман² говореше и пееше.

Отдавна е било то, по-отдавна, отколкото са в Багдад най-старите хижи, по които се носи и до ден-днешен славата на Ашика.

Млад бил той, красавец и винаги засмян, винаги с майски песни на уста ходел по гори и поля, по лъки и градини из оная дивна земя — страната на вечната пролет. Сладкозвучният му саз с неземеи възторг изпращал вечер слънцето, посрещал заран зората, говорел с

¹ Част от тъкачен стан, в която се поставя бърдото.

² Непрекъснато, редовно (тур.).

небето и звездите, със земята и цветята, успивал и пробуждал птичките, унисал и разплаквал човешките сърца.

«Запах в майска зора — пеел Ашикът. — Радостта на птичките, унесът на славея, дивни трепет на листче трендафил под роса, крехкият смях и тихата тъга на девойки, дъхът на райски долини, шепетът на девствени гори — светът широк и волен за радости, за живот — те са в моите песни! Слава, слава на света!»

Тъй пеел Ашикът на Багдад и сазът мустъквал онова, което заседва в човешките сърца твърде дълбоко, за да ги пробуди и разтвори пред всичко и за всичко, което те могат да чувствуват.

И тези, които са опознали в живота само радост, блага и безгрижие; тези, които живеели в онаследени градини, в привычни лен и нехайство, те от песните на младия Ашик се унисали в радост и щастие. А тези, които били лишени от радости, обидените, разбитите сърца: те треперели горко от песните на Ашика. Тия песни издигали злочестите над черното им тегло, навявали им хубавото и милото в живота и ги хвърляли в забрава от пълна, макар и минутна радост и унисали се и те, та се опивали от сълзите на робската си орисия...

И скитал без цел Ашикът, пеел без насита. Той спирал и при селска стряха, и под бейски чардаци. И унисал той вредом само чувства — различни, но еднакво жежки, еднакво чисти.

Честит бивал земният кът, където Ашикът стъпвал; щастлив е бивал и той, където можал да пее. А можал е да пее вредом в цветистата своя родина.

И пеел вредом.

В сенчеста долина, до градина още млада, пред нов бейски къшк Ашикът пял през една лунна нощ, пял, а младото му лице сияло от драгост, черните му очи плували в най-щастливите сълзи — в сълзите на саморавдането.

На чардак пред къшката седял унесен къдрокосият, тогава млад и гиздавец, Керим бей, нещастният любовник на Зюмбюла, бащината му робиня. Прокуден от родителския гняв в самотния тоз нов къшк, младият

бей сега безутешно въздишал, светлите му хлътнали очи тъмнеели, нежното му лице все по се навеждало към черната земя, а вечерният зефир лъхал и раздухвал в младите гърди ту лудата, ту смъртелно няма първа любов. И жежки сълзи-горели пламналите му бузи. Маркало се пред него омайното лице на робинята, гледали го гълбовите ѝ очи, прониквали дълбоко в плененото му сърце, препълвали го с най-горките и пак най-сладостни мъки ѝ — заридал той напokon... дълбок и безутешен хленч се понесъл в нощната тишина.

Тогава сазът на Ашика скършил глас — той запял: «Багдад е земя на щастие. . . о, рай, о, дивен живот! А късо е битието наше — хвала му на младостта, на радостта!

Когато съм без стряха — спя под чимшир. Когато съм жаден, пия роса от цветни листа. Съществувам — за песни, радост, забрава.

И о, как са светли дните!

Багдад е земя на хубостта. Хубостта е вредом и вред е любов: в цъфналите алени устни и в трепналите черни клепки; в пламналия поглед под вити вежди и в сълзата на бездънни сини очи: в нецелуваната буза на девственица и в помамливата усмивка на невеста!

И мен очите познават само едни сълзи — сълзите на радост; гърдите ми познават само една въздишка — въздишката, ах, за вечност.

Аз любя — живота! Прегръщам — вселената! И о, бейо, Керим бей! Райската таз земя, Багдад, има безброй лилии с дъх магьосан, безброй, бейо — срещу оная разцъфнала чужденка, робиня в харема на твоя баща!»

Бейт се сепнал и дигнал чело. . . А сазът на Ашика екнал пак с майски песни и дълго още долитала из нощната дремота от далечния безгрижен ход и безцелен път утешната песен на веселия певец.

Но изнизали се години и дошло време: сърцето на Ашика му изменило, сазът забравил майските песни. По хубавия Багдад се понесли звукове на безмерна тъга — от безутешния Ашик.

Хубост възпявал той сега — чедо на розова градина, стройна, светлокоса румена девойка. Първата прелест в Багдад я наричал. . . И всяка дума на неговите песни, всеки звук на неговия саз се е придружавал сега с едра и жежка сълза из бликналия бздънен извор в гърди.

И унисало се пак старо и младо, въздишало ведно с неговите песни.

Той пеел:

«Живот нов е в Багдад след всяка златна зора: денят е радост — първа песен на отраснала птичка, първа цъфнала роза, първа пролетна дъга! О, радост! Прегръдка на небето със земното битие, страстна прегръдка като майчина целувка на първа рожба!

Велик е слънчевият залез, омайна е багдадската нощ, дивна луната, бисери на благодост са звездите. . .

И светъл, просторен е пътят на живота, сладък, дивен. . .

Но залезе слънцето, скри се луната, изчезнаха звездите и само тя е над пътя и пред пътя, тя едничка — за която плаче и пее, пее и плаче Ашикът! И губи се всичко, тъмно е всичко друго за бедни, бедни Ашик!»

И горите отгласяли, хората повтаряли: «Бедни, бедни Ашик!»

Тиха пролетна заран било. Ашикът минавал пак през оная сенчеста долина, край къшката на Керим бей, минавал замижал над сълзи, а сазът му извивал лудо страстните любовни песни и — не виждал той нищо.

Къшкът бил разширен, подправен и преправен, а пред него градината била уголемена, разлистена, потънала в сенки и преполовена за харем. На чардака бил пак Керим бей. Той сега лежал на пухов миндер, смучел наргиле и гледал към градината, в която под люлеки, чимшири и рози, над треви и цветя били налягали полуголи прелестни робини. Те се усмихвали нему и обтягали се сладострастно пред и за неговите очи.

И сладост се разливала по цялата снага на бейо — сега не като преди тънък и хилав, а пълен, разлят, тежък; пот се лъщяла по лицето му, което сега също не мязало на предишното с къдравата черна коса, със свет-

лите под вити вежди очи, с алените страни и устни с едва завитите мустачки. . . Нямало и следа от всичко това в сегашното обло и подпухнало лице на бея, с влажни очи под редки вежди, с посинели страни, увиснали гъсти въси. . . Беят бил непознаваем и образът на едновременно робиня Зюмбюла бил потъмнял безследно, тя сама отдавна е била изчезнала в оная безпределна неизвестност, която поглъща всяка презряла робиня. Сега беят бил доволен, много, съвсем доволен. Той често си спомнял оная утешна песен на Ашика, която му той изпял в лунната нощ, когато беят, безсилен пред бащиния си гняв, е плакал за прелестната робиня Зюмбюла. Спомнял той тая песен, благославял Ашика и думал:

«Спаси ме и ме направи щастлив умната песен на веселия Ашик! Аз бях готов ръка да дигна на баща си и живота си да почерня. . . Опомни ме и изцери ме песента на Ашика — хвала му!»

Такава била паметта на бея по Ашика. Пък тоя съвсем и забравил това.

И кретал сега Ашикът, изгубен в сутринната синкавина; далеч по сенчестата долина развивал треплив звук сазът и тези песни на сърдечни болки и сълзи тайнствено се сливали с тихия шепет на заранната първа пробуда и носели се от вейка на вейка, от цвят на цвят.

Беят се вслушал от своя чардак и потресъл глава: той познал свирнята на Ашика и плеснал ръце, та довели пред него ранния и тъжен певец.

А и Ашикът сега бил съвсем непознаваем: облото му лице се било проточило; блясъкът на радост изчезнал от потъмнелите му и загорели сега очи; бледина заместила предишния руменец по мургавите му бузи, а засуканите тънки мустачки сега били разрошавени. Той бил гологлав и окъсан. Лъщял само сазът му под пръстите.

Загледал го беят, дожаляло му, сложил ръце на Ашиковите рамене и се взрял в лицето му.

А Ашикът бил унесен и не знаел пред кого е, не искал и да знае — не дигал той очи.

Проговорил тогава беят почуден:

— Ашик, ти плачеш? Багдадското небе ли е потъмняло? Чимшир ли не намираш, глава да подслониш? Роса ли няма по цветята, жаждата си да утолиш? А, Ашик, или хубостта е изчезнала от райския Багдад?

Ашикът мълчал, сѐ по навеждал глава — той не чувал и несъзнателно стискал с трепетни пръсти своя саз.

Беят се още по нажалил и казал:

— Ашик, когато аз бях унесен — ти ме свести със свирня; когато аз плачех — ти ме утеши с твоите песни! И ти ме научи да ценя сладостите на живота! Опомни се, Ашик, утеши се и искай от мен, каквото искаш!

— Кой може да даде това, което се не дава? — простенал глухо Ашикът.

— Ашик, това ще намеря да ти дам аз — Керим бей!

— Керим бей! — дигнал глава, освестен за малко Ашикът и — горчива усмивка му смразила устните. После безнадеждно отвърнал той. — Ах, не, беим, всичко можеш да дадеш ти, но то. . . о, то се не дава! Не дава се!

— Какво е то, Ашик?

Ашикът поклатил глава и през сълзи казал:

— Какво е то!? Беим, то е слънцето и луната. . . земята и небето — светът цял! . . . И аз, и тя. . . и всички, и никой е — то. . . Ах, моето чувство! Безнадеждната моя любов!

И глухо заридал бедният певец.

Тогава беят плеснал ръце и шепнел, задавян от смях: «Горкият, горкият Ашик!» Но съвзел се той и заговорил благо:

— А, Ашик, помниш ли? Лунна нощ беше. . . а? Изпил си бях и аз ума. . . плачех като тебе. Помниш ли? Ей, песен ми изпя ти тогаз, славна песен, умна песен — за моми и невести. . . за багдадската красота! Откога си забравил ти тази песен, Ашик? Стисни саз, запей я пак! Гюлева градина с къошк ти харизвам! Най-отбор робини нека са твои — да те приспиват и пробуждат! Стисни саз, запей ми оная песен!

Но Ашикът стиснал саз, па свирел и говорел:

«Птичките, беим, пеят заран, от клон на клон скачат, криле с радост пъпрат, на деня се радват!

Ах, моите майски песни, беим, пеях и аз някога, когато роса пиех, ветрец дишах и цветята миришех! За мене слънцето още не бе изгреяло, денят не беше настанал — на зора се радвах!

Песните ми насън, сладост и детска забрава, бяха без цел, без път и лях ги аз от саза направо!»

— Беим, тях ли песни да запея? Детски песни на радост? Никоги, ах, вече никоги! Тях други пее сега, после друг и още друг ще ги пее. . . Слънцето се издига о, бейо, Керим бей! Ден е — после вечер ще дойде.

«Не беди ме, окайвай се, о всесилни бейо, че моите майски песни сърцето ти са унесли; че с моите детски свирни преспал си ти деня си!»

— Аз ги пеях, беим, доде бе зора, докато ден настана — ясен ден. Бе виделина, прогледах и — песни други наредих, песни, които ми даде вечерният славей.

«О, вечерни славей, влюбени славей, как пее той! Ах, кърши глас, милва се и се смее, плаче и се моли. . . И когато в омаен нощен час дружка прелети, заглъхва гората, гласът пресипне, криле трепнат — немее небето!»

— Бейо, тя е небесна песен — песента на вечерния славей! И разлива се тя над земята като от небето и лелее тя вечното във вечността. . .

«О, Зайре, не спи, не спи, не спи! Ашикът песен със саз ще изпее, ти очи склопи, послушай го ти!»

— Керим бей, какво е гюлевата градина, високият кьошк, страстните робини; какво е цял живот, сънлив живот, пред едната само нощ, пребдяна под нейния прозорец?

«Зайря, Зайря! Под неми чимшири сазът тихо ще реди и съня на твоята майка той не ще, не ще смути!»

— Беим, твоята щедрост що ми е, що ѝ е? Аз любя нея! Тя люби — друг. . .

«Зайря, небесна хубост! Когато устни той до твоите слепи — не ме спомняй ти! И когато те той до сърцето си притисне — целувай го ти!

Ах, само от саза ми тих ти не се отвърщай, не се отвърщай!»

— О беим! Животът е в любовта, а и щастливите сълзи от нея и злочестите — все са еднакви, изворът е все един. . .

«Теб друг ще прегръща, о Зайря, ти друг ще упойваш. . . Ах, нека те не тровят моите сълзи, нека те не мъчат моите песни и нека те униса звукът на моя саз!

Сълзите ми са кърви от сърце; песните са — моите въздишки; свирната ми е — любовта!»

— Керим бей, горко на сърце, което е изчерпало сълзите — то е мъртво, мъртво приживе! И думи са пусти песните, които не са въздишки. А глух и тъп е сазът без любов!

«И когато очите ми пресъхнат, въздишките замрат и сазът падне от ръцете ми, о Зайря, прости ти бедния Ашик. . . И дойди при него, на устни му целувка жежка прилепи, без страх прилепи — мъртви щат са те тогаз!

. . . А после, Зайря, любов моя! После — на гроба ми черен ти сълза пророни!»

.
Глухо се носела още по бейския кьошк безутешната песен на влюбения Ашик; трептала тя сред сутринната дремота, а певецът бил вече далеч и благо го напътствувал слисаният бей.

През цялата нощ след тоя ден нашир по Багдад отлитали звукове — сълзи от скрит нейде саз.

На другата заран до чимшира пред дома на Зайря лежал мъртъв Ашикът. Стекъл се народ, дошъл и сам боят. Едни с благоговение навеждали глави, други се чудели трогнати.

И — изтръгнал се въздъх от всички гърди: врати се отворили, излязла Зайря, бледа, в сълзи:

— Тази му беше последната молба! — казала тя, навела се и впила целувка жежка в студените устни на бедния Ашик.

Всички пролели по сълза. Навел глава и боят, леко отлетялата си младост спомнил, па шепнел:

— Хвала на Ашика, хвала на Зайря!

А за тази чиста целувка не простил Зайри нейният избраник и не сърдила му се тя — почернила се дева и дълго над немия гроб на Ашика цъфтели кротки темениги при трънлив шипък, напоивани — от сълзите на Зайря. . .

Хвала на Ашика, хвала на Зайря!

ЛАЛАТА И ШАХЪТ

Персийският шах — наследникът на най-старите земни царе — дошъл на гости в Стамбол и поискал да види дали Казанлъшката гюлева долина под Балкана е наистина по-хубава от розовите полета в Багдад.

То било към края на май. Заран и вечер по гюлевите градини пъплели моми и момци, бейове и аги, кадъни и кадънки. С розови венци на глави, с румени рози на устни те се губели из ослепителния губер от цветя по дивната Казанлъшка долина и песните им, смехът им, безгрижието и радостите им, сливани с кръшния глас на славеите, летели високо до бога в небесата.

И една заран по цялата дивна долина се понесла радостна вест: един от най-светлите гости на падишаха — персийският шах — идел с целия си алай¹ и с всичките си министри и сановници да се нарадва на благоухание и хубост.

Възраждало се мало и голямо в щастливия край. Събрали се паши и бегове, мухтари и чорбаджии и място определили под Тулово поле, в прочутата котловинка на къшкочеве: арка дигнали, чардак построили и в него — царски престол. А после, през три дни и три нощи, народът рози брал и обсипал с цветя до пояс и трона, и чардака, и всички пътеки околоръст.

Настанал най-после денят и излязъл народът да посрещне светлия гост на великия падишах. Дигнали се отдалеч прахове — задали се сонма персийски са-

¹ Парад на войска, тържествено посрещане на големец (тур.).

новници, а сред тях бил шахът и до него неговият лала хаджи Михал — къс и широк, без влакно по цялото лице. Като наближило шествието, казанлъшките бегове си прехапали устните: те забравили в чардака при царския престол да отредят място за всесилния лала, не знаели, че шахът не се дели от него ни дене, ни ноще. Ами сега? Заогледвали се беговете: имало наистина до потъналия в гюлове царски престол две места — гьолгелици¹ под две кестенев дървета, но... беговете били наредили на тия две места, от двете страни на шаха, да разпуснат снаги две живи рози — най-красивите девизи, взети измежду най-първите хубавици в цялата Казанлъшка долина. А без такива рози няма радост на земята и за царете. Посърнали казанлъшките бегове: нямало място за всесилния лала на шаха в приготвения от тях чардак! Ами сега? Но сетил се най-мъдрият от беговете и казал:

— Дайте си сърце, агалар, лалата е хитър, той ще покаже сам де да му направим място.

И наистина, когато шахът пристигнал до приготвения за него чардак, та лалата видял, че няма за него място, изгледал милостиво беговете и казал:

— Защо стоите, та гледате, агалар? Вземете ми триножника и го окачете на едина кестан до царския престол; аз искам да вися между небето и земята, че дано не забравя тия, които са мен забравили...

Клюмнали ушите на беговете, но нямало що, изпълнили те молбата на хлевоустия лала.

На другия ден в тъмни зори шахът прегазил море от гюлове, дошъл в къшкя, възлязъл на престола и потънал пак в гюлове. Туй го упоило и когато видял своя лала да виси под кестаня на триножника си като в люлка, шахът се разсмял с глас от удоволствие. Обаче после, когато навел поглед под трона си и видял двете живи рози — казанлъшки хубавици, които били извили самодивски снаги до нозете му, — устните на шаха сладно се свили, той си засукал мустаките и забравил своя лала.

¹ Сенчести места.

Щом слънцето изгряло, народът тръгнал да се кланя на госта на своя господар. И, разбира се, всички бледнели, всички треперяли, като наближавали до шаха. Но лалата ги насърчавал — той викал, колкото му глас държи:

— Вървете, братя, вървете, от що се боите? Или не сте обръгнали досега на зло и срам?

Слушали хората, прехапвали устни и се кланяли на шаха. Но той, като свободолюбив понякога господар, се смеял и нехаял.

От градските първенци повели крак на поклонение карловските бегове — те твърде щастливо поднесли на шаха за дар една тапия със златни букви.

— Падишахъмъзън мусафири, чок яша!¹ — проговорил най-старият карловски бег, като коленичил пред персийския шах. — Честити се считаме да ти поднесем един подарък по силите си: старата наша орехова кория, която е от 200 године и има 1000 стари ореха.

Светнали очите на шаха: една орехова кория сред гюлови градини от хиляда стари ореха... това го няма нийде по света!

Но лалата блъснал крак о кестаня, залюлял се на триножника си и попитал:

— Коджа баба, твоя ли е корията? Кой ѝ бере орехите?

Старецът се объркал: дали да отговаря на висналия под кестаня лала? Но и шахът любопитствувал да узнае чия е корията, та погледнал карловския стар бег благослонно и тоя промълвил:

— Шахъм, корията е градска, а орехите ѝ берат сиромасите.

— Машала, коджа баба! — креснал презглава лалата и още по-силно се залюлял на триножника си. — Какво са сто пръчки върху гърба на цял град и що е глад и мор по сиромашки челяди?

Шахът се разсмял, но тъй като карловската кория много му се харесала, той приел подаръка и окачил на всички карловски бегове по един нишан.

¹ Да живее гостът на нашия падишах!

Тогаз поред дошли калоферските първенци. Те, като рая, едвам пристъпвали от страх и в едно сребърно блюдо поднесли на гостенина на своя владетел едно шаадетлеме¹, прошарено от кутретата на всички калоферци.

— Падишахъмзън мусафири, чок яша! — проговорил тихо калоферският мухтар. — Молим те да приемеш от нас един мъничък дар — нашия Калоферски балкан до снежния му връх, от който се гледа престолния град на някогашните наши нескопосни царе!

— Ха-ха-ха! — превил се от смях на триножника си кьосето-лала. — Ама чий е тоя балкан бе, българино?

Дебелакът мухтар се объркал.

— Кажи, синко — подзел милостиво и шахът, — чий е този балкан?

— Е, че — смънкал мухтарят, — то... балканът си е божи балкан.

— А бе, проклетнико! — креснал му лалата през смях. — Че бива ли да се дарява някому божата стока?

Шахът пак се разсмял от душа, но защото му се харесал много и Калоферския балкан, той приел подаръка и изпратил мухтаря, като му окачил един нишан на гърдите. А кьосето-лала се навел от люлката си и пришепнал на шаха:

— Шахъм-бабаджъм, вземай си ти подаръка, бир да е божя стока — какво са сто пръчки на божия гръб?

На тия думи вече не се усмихнал шахът, а само хвърлил изкриво поглед на лалата, който нехаял — люлеял се на своя триножник и фюфюкал. Тъкмо тук пред трона пристъпила прегърбена сирота баба, паднала на колене и поднесла на светлия гост една мъничка тапия — тапията на едничката ѝ розова градина: подарява я жената на персийския шах, подарява я от верноподанически чувства към господаря на господарите — султана.

Лалата плеснал ръце и така се разсмял, че онемели всички. И после казал:

¹ Свидетелство (тур.).

— Шахъм, сега чак се уверих, че и нашата вяра не е била толкова глупава, колкото я мислят правоверните.

— Че може ли вашата вяра да не е глупава бе, лала? — отвърнал сърдитият шах.

— Не е глупава, шахъм, защото в нашия канон пише: който има малко, ще му се вземе, а който има много, ще му се даде...

Шахът изгледал пак накриво лалата, извадил един безценен камък, с който можели да се купят хиляди гюлеви градини, подарил го на бабата и ѝ казал:

— Върви, стара, да разправяш по света, че моят лала и неговата вяра са глупави!

— За такъв елмаз — смънкал лалата под нос — аз бих викал, дорде умра, че всичките хора и всичките вери са...

— Ст, хъмзър! — сопнал се шахът и настръхнал народът от неговия гняв.

Най-много се изплашили сановниците на шаха: всяко негово разгневяване е коствувало някоя сановнишка глава. И заогледвали се сонмата шейхове, улеми¹ и аги: кому ли е ударил часът? Те спирали кървави погледи върху проклетия лала, който дразнел шаха само за да им сече главите. Тук обаче се дигнал сред сановниците първият любимец на шаха — шейхът Камбер Ашик. Светлият този шейх със своите сполучливи тълкувания на всички шахови сънища и със своите разкази за рая бил успял да заграби най-много ордени и достигнал да стане домакин на текетата и началник на училищата в Персия.

И пристъпил сега шейхът Камбер Ашик пред шаха, коленичил и заредил сладкодумно:

— Шахъм, чок яша! Утре светлородният наследник на персийския престол — твоята и наша зорница, — който далеч от нас днес благоухае цветята в сараните на Техеран и се къпи в зарите на пречупваните от шадравани слънчеви лъчи — той, първородни твой отрок, зеницата на нашите очи, утре изпълня своята осемгодишна възраст.

¹ Богослов-мохамеданин, законовед (араб.).

— Утре ли? А-а-а! — се чуло откъм увисналия на триножника си лала.

— Всемиловичи владетелю — продължил шейхът Камбер Ашик, без да дава ухо на лалата, — безкрайно щастлив е твоят сляп-слуга да възвести на теб, който ни даряваш дните, защото ни владееш живота, че от утре светлородният твой наследник влиза под благословените задължения на оня от твоите благотворни закони, според който всички отроци от осмата си година нататък трябва да имат учител, за да се назидават по духа на вярата и в любов и вяроност към тебе.

— Ба-а-а — зинал приятно досетен шахът, — туй е мъдро, шейх — на моите закони трябва да се покорява най-напред моят син!

И като слязъл от трона си, владетелят на най-стария царски престол в света окачил на шейха Камбер Ашик още един от своите брилянти ордени и го провъзгласил за учител на персийския престолонаследник.

Сановниците, избавени от гнева на шаха, се просълзили и възликували. Но хлевоустият лала и тук се обади — блъснал той с крак о кестаня, залюлял се и запял:

— Така качват шейховете, така качват моллите — криво-право, дали е, един само бог знае, един само бог знае!

— Кое само един бог знае бе, синко? — извърнал се шахът кротко към лалата, защото всички усетили, че тоя пак се гаври.

— Шахъм, дали светлият шейх не е сбъркал деня, в който е роден престолонаследникът? — скършил език злият лала.

— Как ще съм сбъркал, владетелю? — сепнал се шейхът Камбер Ашик, но за да не падне вината върху му, ако наистина е сгрешил дните, той добавил: — Моят секретар добре знае, той ми каза така...

— Аз зная, че секретарят му е обади — разсмял се лалата, — къде ще се сети шейхът за такива дребни работи?

И после ядовитият кьосе се обърнал направо към изтръпналия шейх Камбер Ашик и като смигнал лукаво, попитал:

— Ами той отгде знае?

— Секретарят ли?

— Той, светли шейхо, твоят копой, който всичко подушва...

— Е че... то се знае, той е пресметнал по календарите...

— Да живееш! — разсмял се пак лалата и се обърнал към шаха. — Е, шахъм — извикал, — аз нали ти казах преди осем години, че ако днес в царството ни нямате секретари и календарджии...

И млъкнал. Шахът го гледал кротко и защото любопитствувал какво ще изплюе злият език на лалата, попитал:

— Какво, ако нямаше в царството ми секретари и календарджии, лала?

— Ръждясали биха, шахъм, всичките ордени, които се секат в твоята тарапхана...

— Защо бе, синко?

— Господарю, аз ти служа вярно дни и нощи, като те разсмивам, когато ти преядаш, препиваш и прегрешаваш, а кога ти, царю честити, не преядаш, не пре...

— Свивай си языка, лала!

— Ти заран-вечер не можеш без мене, владетелю, а сети ли се до ден-дневен да украсиш и моите гърди поне с едничка звезда? — смънкал лалата и изпъчил своите педя гърди.

Разсмял се шахът, разсмели се сановниците, смял се и народът.

— Нишаните са за хората, лала, а на кученцата като теб се туря само огърле.

Лалата свел уши и смънкал:

— Отдавна не бях слушал от устата на персийския шах права дума...

— Какво, какво каза? — сопнал му се шахът.

— Куче съм, царю честити, аз съм мъничко куче. И страшно е да искам нишани, но право да ти кажа, дошло е време и аз да се вредя...

— Че защо бе, лала?

— Как защо? Аз съм слушал, господарю, че в старо време шахът е рязал медали за нам нишан на юнаците, честните и вредните. . .

— Ами сега как е, лала?

— Сега. . . кой знае, царю, но юнаците в светлото ти царство ми изглежда да са бабясали в харемите си, та не вече вражески глави-ти носят те, ами и в Персия, както беше одева тук, поднасят ти само чужди и сирашки мюлкове, за да ги обсипваш с ордени и богатства.

Шахът навел глава.

— Куче — промълвил той, — аз отдавна не съм слушал от твоите уста такъва права дума.

— А честните ти и верни хора, шахъм — продължил лалата, — днес са стигнали до просяшка тояга, та ордени печелят само тия, които имат пари да си купят ум от секретари и календарджии. . .

Тук вече шахът прехапал устни и дълбоко се замислил.

Сановниците пак посърнали. Шейхът Камбер Ашик се изгубил между тях посрамен. И онемял народът.

А слънцето вече преваляло зад чуките на Средна гора и все по-чудно се позлатявали листцата на милионите рози, които покривали двата бряга на синята бистротечна Тунджа. Вечерният зефир излеко разлюлявал благоуханието на градините. Скоро подзели и птичките своите вечерни песни. Тогаз всички тук около потъналия в рози шах изпаднали в онова безкрайно умиление от хубостите на света, което най-сладко се излива във всепокорни целувания на монаршата ръка. И заредили се шейхове и улеми, хазнатари и военноточници: те един през друг бързали към мрачно умисления сред гюловете шах и неми, замижали от благоговение, коленичили и целували му ръцете и полите.

Самият хлевоуст лала даже бил замижал и не се люлеял вече на триножника си.

А шахът мислел за лалата.

«Храни куче, да те лае! Ще го погубя! Отрови ми хубавия час. Права дума каза, злодеят, токо. . . аз ли ще оправя света?»

Ала дълбоко в душата на шаха се криела останка от светлата съвест на великите му прадеди и тя му казвала:

«Шахо Шаадедин, ако на теб не бива да се казва истината, кому тогаз тя трябва да се каже?»

И шахът ставал все по-мрачен.

Но из безбройната тъпна сановници се дигнал глух шум: към шаха пристъпвал едничкият тогава гяурин сановник и пръв царски любимец Мелхадиян — тълкувател на арабските пергаменти, цензор на ашикските песни, събирач на световните хубости и оценител на робините. Той сега идел със своята жена — слънце невидяла хубавица, най-гиздава от всичките лични гяурки по островите и страните на обширния Урумели¹.

Щом великият шах видял своя гяурин сановник с неговата дуня-хубост жена-гъркиня, мрачните му мисли се разсеяли, очите му се замъглили и по бузите му заиграл божурът на султанско сластолюбие — той даже се опитал да стане, за да ги посрещне. . .

Но пъргавият Мелхадиян забелязал всемилостивейшето разположение на монарха, та затекли се дружно с хубавицата си жена и прилепили устни о царевите ръце.

Тогаз късето-лала, сепнат, се пробудил, пуснал едно «а-а» и пропял:

— Кукуригу, хора хе-ей, кукуригу-у!

Смутил се и сам шахът: какво ще клъцне пак злият язык на проклетия лала? А лалата вече не гледал владетеля: той се изправил на триножника-люлка, огледал народа и викнал:

— Хей, хора, да знаете — ха-а-а! Тази нощ за пръв път на света едни законни мъж и жена от свитата на шаха ще спят сладко-о!

Всички прехапали устни. Шахът позеленял от гняв. Лалата си седнал на триножника и замижал.

— Дай ми джувап² за приказките си, лала — промълвил шахът.

¹ Европейските владения на Османска Турция.

² Отговор (тур.).

— Какви приказки? — почнал да си трие очите кьосето-лала.

— Дай ми джувап за приказките си — натъртил шахът — и слез от това бесило там, ако не искаш да се качиш на друго, от което не се слиза.

— Шахъм — сепнал се лалата, — не ми се ще да сляза от това бесило, защото ме е страх да се не кача на онова, от което не се слиза, а колкото за джувап — какво да ти кажа?

— Кажи, каквото имаш за казване, лала, да не стане късно — процедил гневни думи шахът.

— Лоша помисъл не ми е минала през главата, царю — усмихнал се кьосето-лала, — аз обадих на събраните честни хора тук, че най-честният и най-верният от всичките безчестни и неверни мъже в царството ти изглежда да е цензорът Мелхадиян...

— Лала, не подигравай мъжа на хубавата гяурка!

— Пази боже, царю! — зинал ехидно лалата. — Хич може ли един мъж да не е честен и верен, щом же на му се харесва на шаха?

— Хамзър, пази си главата! — разтреперал се от гняв шахът.

— Владетелю, гневиш се и се заканваш на истината, а не на мене — усмихвал се лалата и добавил: — Аз тук, бащице, вися между небето и земята: ако ме пратиш на небето, ще ида при господя, ако ме снемеш на земята, ще сляза при тебе...

— Гледай да не идеш и горе, и долу, куче — креснал шахът.

— Бащице, всички ще идем кога да е горе и долу, но чуй ме: до днес ти се скопоса да избиеш всичките си верни кучета, аз само един останах...

— Ако си само ти, хич да не си.

— И така да е, царю, все пак аз, твоето вярно куче, ще ти кажа: твоя милост днес храни само котки, които са верни на къщата, а не и на господаря.

— Има ли още какво да кажеш, лала?

— Има още, царю, а то е: ако един човек продава днес законната си жена за почести, то какво му струва утре да продаде и своя господар?

Шахът скочил като ужилен, пръснали се гюловете далеч от него, той казал:

— Бог ми е свидетел, кяфир¹, ти право казваш, но дълго лъжеш, докато право кажеш!

— Шахъм — зинал лалата, — кога съм те аз лъгал?

— Вчера, днес и винаги! Ти само шега биеше с мене, а истината криеше като пъпчиво лице!

— Царю, ти искаше от мене само смях и аз само на смях ти казвах по някоя истина. Но днес ме нарече малко кученце, та аз си рекох: какво има, ако малкото кученце полае великия владетел на Персия...

— Аз по обичам да храня свини, отколкото кучета, които ме лаят — промълвил шахът и очите му вече търсели наоколо място за бесилка.

— Прощка, господарю! — вопиял лалата. — Свинята си е свиня, но, вярвай ми, царю, вярното куче це-на няма...

— Цената ти е 60 пари за въже, безвернико!

— Прощка, бащице! — изридал лалата.

— Що плачеш, страхливецо — присмлял се шахът, — ти сам не казваше ли, че висиш между небето и земята? Избирай сега: на небето ли искаш да идеш, или в земята...

— Аз съм си добре тука! — свил се на триножника си бедният лала и замрял от страх.

Сановниците възликували в душата си. Но тук се взел от невидело бухал един, сврял се в клоните на кестаня, о който висял триножникът с лалата, и трижд грозно избухал. Народът настръхнал, сановниците още повече възкликували, а шахът продължил да се смее над осъдения на смърт лала. Той му казал:

— Лала, ако можеш отгатна чия смърт предсказва тоя бухал сега, ще ти харижа живота!

В очите на кьосето блеснала надеждица, той скочил от триножника, паднал ничком и извикал:

— О, господарю, бухалът не предсказва ничия смърт, но той каза нещо толкова страшно, толкова страшно, че не смея да ти го обадя.

¹ Неверник, оскърбително обръщение.

— След малко ще бъдеш окачен на въже, кяфир, от какво се боиш — ха-ха-ха! — разсмял се от душа шахът.

— Царю честити, ти няма да ме осъдиш на смърт.

— Аз ли мога да знам това, лала, или ти?

— Ти, шахъм, но тогава няма да узнаеш онова, което каза бухалът.

— Какво е то, лала?

— Няма да го кажа, царю, и аз съм божа твар, кожата си пазя.

— Какво искаш?

— Прости ми живота.

Шахът хвърлил кървав поглед към сановниците си и извикал:

— Окачете го на въжето!

Първи се втурнали върху бедния лала шейхът Камбер Ашик и цензорът Мелхадиян. Късето само тъжно изгледало своя господар и промълвило:

— Жал ми е за тебе, царю, само за тебе. Ти никога не ще узнаеш какво каза бухалът. А той каза нещо такова, което никой досега не ти е обадил и никой не ще ти обади, дорде си жив.

— Хамзър, ще ме излъжеш! — поколебал се шахът.

— Бедиш ме, господарю: теб само аз не съм те лъгал и не те лъжа. Но да ти се призная: до днес и аз не съм дръзвал да ти обадя тая истина, която чух от бухала. Харижи ми живота, да ти я кажа, царю!

— Каква е тази истина, лала?

— Ох, харижи ми живота!

— Ти кажи, като каква е истината, че тогава.

Лалата се отчаял. Изгледал той изтръпналия народ, направил поклони на четирите страни на света и промълвил:

— Горко ти, шахо на Персия: ти досега бесеше хора, сега почваш да бесиш и истината, която не си още чул и която никой не смее да ти каже!

Шахът се замислил: каква ли ще е тази истина? Почудил се и решил — дигнал ръка пред народа и простил живота на късето-лала. Тогава спасеният мъни-

чък човек наближил, просълзен, своя господар и го замолил:

— Наведи се, царю, наведи се, да ти пришепна истината на ухото: тя е само за тебе!

И когато шахът си навел ухото, лалата му пришепнал:

— Бухалът каза: да дава бог дни на днешния шах, че колкото повече царува той, толкова повече къщи запустяват, та ги заселваме ние, бухалите.

Прехапал устни шахът и дълго не дигал глава. После той бащински казал на лалата:

— Синко, късно е да ти слушам истините. Казах ти, свини храня наоколо си, а свините са мръсна порода и не си ти за между тях! Затуй вземи си пътя и върви — върви и не се извърщай, че от твоята смърт не ще да има хаир и за бухалите, ха-а!

И като се навел шахът, поел за ръка една от хубавиците девойки, които били скършили снаги под царския трон, връчил я на мъдрия лала и му казал:

— Вземи от твоя шах тоя дар, за да го поменуваш, дорде си жив, и върви по живо и по здраво!

И късето мъдър лала смигнал веднаж, стъпил дважд и скоро се изгубил с подаръка си в тъмните балкански усои далеч, натам, дето не се живее свински, а се крети във вълча слободия.

В ГРАДА НА МЪРТВИТЕ

Стрелките на разните часовници се насочваха към осем и канцелариите се пълнеха. Чиновниците от отчетното отделение при Дирекцията на телеграфите и пощите един по друг възлизаха безкрайните стълби на новото грамадно здание и в коридора на четвъртия етаж се срещаха, шепнеха си нещо, сдушваха се като мравки-работници и се изгубваха в стайте. През нощта е станало необикновено нещо: играло се е на големи суми и оня, Карпузов, чиновник от банката, си строшил врата: изгубил всичко, изгубил и спечелената пак на карти за една нощ къща, та като си отишъл на съмване, легнал и вече не станал — умрял от удар.

В една от стайте дребничък чиновник разказваше на другите как отзаран неговата слугиня узнала тази новина: друга слугиня ѝ обадила, че един спечелил тази нощ на комар цяла къща, но пък този, който я е изгубил, не осъмнал — отишъл си и издъхнал. После се разбрало, че тоя човек бил банковият чиновник Карпузов.

— Откъдето дошло, там и отишло! — говореха чиновниците, но не можеха да се разсмеят, защото завиждаха на спечелилия и се плашеха от участието на умрелия.

Един от чиновниците — висок, мургав и мрачен — слушаше мълком и бледнееше. Тази заран нему не беше никой нищо продумал, а и сега не към него се обръщаха с новината. Той беше саможивец; жените мразеше и ги наричаше «изкълчена половина», а на чиновнишките блянове за дом и челяд подхвърляше злъчно: «Ние

живеем в града на мъртвите: само смъртта на едно е живот за другия.»

— Е, Калине — обърна се сега дребничкият човек към тогава, — тази работа е станала тъкмо по твою: смъртта на едното е живот за другия!

Калин се помъчи да се усмихне, но не можа. После изправи вършината си снага — ще излезе.

— Къде тръгна такъв? — учуди се дребничкият чиновник.

— Да няма друг смисъл това, че живеем в града на мъртвите? — смънка един вече прошарен чиновник и смигна.

Спогледаха се останалите и един каза:

— Оня, Карпузов, оставя вдовица. . . Тук ли си!

Излезлият Калин се озова на улицата страшно навъсен и след малко се спря на ъгъла пред градския съвет. Там вече се чернееше нов некролог: съпруга Неда и семейства Карпузови и поп Герасимови оповестяваха скоростижната смърт на любимия си Илия Карпузов.

Калин беше спрял поглед на едро напечатаното име на починалия и след малко по свитите му бузи заигра усмивка. Но край него профуча файтон и мрачният човек се възбуди.

Файтонът взеше белоблад свещеник.

«Отива» — каза си той.

Свещеникът във файтона беше поп Герасим. В турско време той свещенодействуваше по селата. Черковен епитроп тогава му беше един болничав бездеткин, чиято жена после доби мъжка рожба и се помина при раждането. Това досущ покрусил болничавия епитроп, той даде имотеца и новородения си син на поп Герасима, а сам пристана за прислужник в манастир, където наскоро и почина. Тогава поп Герасим продаде епитроповия имотец, а сина му взе със себе си и го отхрани като свой.

Тоя отхранен от поп Герасима епитропски син беше чиновникът Калин — високият и мрачен мъж, който стоеше сега пред некролога на Илия Карпузов.

Той проследи файтона, като тръгна и сам по тротоара към военното министерство. Файтонът с поп Герасима се изви по «Славянска» улица и Калин усили стъпките си.

Той беше расъл у поп Герасима не тъкмо като осигурен, но не и като чужд: имаше си отделна стаичка и слугуваше ту в къщи, ту в черква. Попадията не че не обичаше Калина, ами сякаш ревнуваше съпруга си от него: тоя не галеше Калина, но поболееше ли се нещо момчето, дядо поп през нощите някак скрито го навестяваше в стаичката му и бдеше над него тъй, както бди баща над син. И това косеше попадията: тя много скърбеше, че не можа да добие мъжка рожба, та трепереше над едничката си дъщеря Недка. Когато Калин и Недка бяха вече гимназисти, дядо поп дигна в двора си още една къщичка и я даде под наем на току-що задомен банков чиновник. Младата чиновнишка госпожа беше приказлива, тя обикна Недка и се не делеше от нея. Една вечер, когато Калин поливаше градината, чиновнишката госпожа и Недичка седяха в павилиончето и разглеждаха книга, в която имаше много женски глави с бухнати капели. Калин надникна и рече:

— В училището има колко по-дебели книги и с какви картини!

Недка се разсмя с глас, а чиновнишката госпожа, която също се смееше, замоли Калина да ѝ донесе такива книги. И на утрото Калин ѝ донесе. Но от това излезе сръдня: чиновнишката госпожа каза, че Недка не бива да гледа тия картини, а тази издебна книгата, разгледа я от кора до кора, причака Калина и му каза:

— Разгледах я! Има все голи хора! — па избяга.

Калин от малък се въртеше в черковни олтари, та беше набожен. И сега му стана страшно. Той реши книгите, които носеше за госпожата на банковия чиновник, да ги не оставя никак в стаята си. Недка тогаз се задърли, не му говореше, а веднаж му се закани много страшно:

— Дето приказваш все скрито с госпожата... аз ще обадя на господина и ще видиш!

Калин се сдърви: той не беше приказвал нищо скрито с госпожата! И много се разсърди на Недка: реши да не ѝ продума вече никога. Но на Недка домъчня: след ден вече тя правеше всичко, за да си проговорят. Книгите му разбърква, вади му смешни прякори, тетрадките му крие, та го кара да ги търси в нейните... А една вечер, когато Калин пак поливаше градината, Недка се вдетини: ту спира до него кротка и гальовна, ту дърливо го блъсне, ту пък го замеря с цветя и му показва зъбчетата си. Някои от тия закачки правеше чиновнишката госпожа с мъжа си пред Недка и Калина. И сега Калин се червеше и се мръщеше на Недка: гледеше я от време на време неспокойно.

Госпожата беше излязла с мъжа си, а попадията я нямаше на двора.

— Стига, Недке, ще те кажа на майка ти! — продума най-после Калин.

— Няма я! — издяволува тази и катурна тенекията с вода в самите нозе на Калина.

Не се разбра после как стана: Недка изви зад дома и като нямаше накъде, втурна се по стълбите за избата, та се блъсна о заключените врати, а Калин, който я гонеше, настигна я и надвесен над нея, промълви:

— Видиш ли сега?

Сякаш тоя шепот извърши нещо. Те изведнаж стихнаха. Недка загледа Калина странно, много странно и се просълзи. Тогава той прекара шепите си по пламналите ѝ бузи и каза:

— Недей такваз. Аз си те имам като сестричка. Ха, обърши си очите да не те види някой!

И бързо отиде, та дълго полива градината. После те се имаха като брат и сестра; няма да се закачат, няма много да си говорят. Калин все ще я разпитва за уроците ѝ, ще ѝ решава задачите и — толкоз.

Но на пролетта Недичка отбиха от училище и я сгодиха за Карпузова, чиновник от банката. Сватувала ги беше чиновнишката госпожа от новата поп Герасимова къща. Недичка на годежа много се гордееше и не поглеждаше Калина, който през цялата нощ прислужва на гостите. Никой не би повярвал, че този годеж ще

трае ден до пладне и че. . . ще последва през цели две години голяма мъка за поп Герасима.

. . . Впрочем, тогава цяла София чу за Недичка и за Калина.

II.

Духаше ветрец, отронваше листи от градинските акации и те леко се носеха над високия мрачен мъж. Гъстите вежди на тоя бяха силно сключени: той не чувствуваше есенната идилия. След малко съзря файтона на поп Герасима да се губи далеч в стесненото дъно на улицата. И спря.

Облада го беспокойство. Калин беше сънувал сън — преди години бе то, през нощта, когато Недка се венча за Карпузова. В тоя сън един дявол с фенер в ръка заведе Калина до една къща, където Недка го посрещна, облечена в черно, и му обади, че мъжът се е вече поминал.

Калин вярваше в сънища, макар и да не беше като другите чиновници: той много се ровеше в книги. Поп Герасим му издействува някога стипендия за ученик по телеграфите, после хитро го отмени в наемна квартира уж за малко — и го напусна. Калин, за да живее със стипендийката си, диреше другар, с когото да дели наема на стаята. А такива намираще между студентите. И ако той се не повлече покрай тях да стане по-друг човек, то бе само затова, че «не можеше да си надвива», както казваше той. Калин пресмяташе, че се е метнал на майка си, а не на своя баща. От разкази за тях той знаеше, че баща му е бил кротък болничав човек, а майка му била най-личната невеста в селото — хоропроводка мома, а после тъй играела ръченица, че нямало мъж, който да я надиграе. И Калин мислеше, че от майка му е това, дето не може да си надвие: той се ядосваше, че не може никак. . . да не потръгва с другари по скрити жени. Най-не можеше той да търпи тъкмо смеха на такива жени. Като си спомнеше, гърчеше му се цялата грамадна снага. Когато пък се случеше да върви ситно жена пред него, потрисаше се:

яд го беше да гледа жени откъм гърба. Тогава ги наричаше «изкълчена половина», както беше слушал да се гаври един студент. И се отказа да пие какво и да е упоително, защото щом се най-малко опиеше, изменяваше на себе си: полъгваше се по жени. Така се той бореше със своята здравина и твърде се беше затворил в себе си. А като всички такива хора, той шпионираше своите мислички и пощевки, сравняваше ги с чуждите и винаги беше недоволен от себе си: самоизобличаваше се на всяка стъпка. И чакаше всеки ден, всеки час да се случи нещо — нещо по-друго: някакво зло, което той се мъчеше да предчувствува, и нещо хубаво, извънредно мило, което му се щеше. Затова той запомняше сънищата си и ги тълкуваше; боеше се от 29 число на месеца и страшно мразеше котките: срещнеше ли такава заран, цял ден биваше неспокоен. А когато пък заран срещнеше циганин, радваше се, макар и да не мислеше за такава среща тъй много през целия ден, както мислеше за лошите си предчувствия. Всичко туй у Калина беше скрито: никой не знаеше, че у него е тъй; той си живееше с това и отдавна не беше се разтъжвал, нито радвал до сълзи. А по-преди нему се случваше това: привиждаше му се Недка насъне, мила, като съща негова сестра, и той се събуждаше просълзен. А после ще се замисли, ще порони и сълзи от тъга, защото вярваше, че щом я вижда насъне такава, то наяве никога не ще може да я види пак такваз.

Сега Калин, втрещен по файтона с поп Герасима, спомни си оня сън, който му се привидя преди години след венчавката на Недка. И плахо се учуди: в тоя му сън тогава дяволът го поведе тъкмо от това място, където стоеше той сега; после — те отидоха натам. . . където се губеше вече файтонът с поп Герасима!

Калин изтръпна, но на устните му се мярна пак странна усмивка.

То беше чудно тогава! В съня му преди години дяволът го отведе тъкмо по тази посока и го пусна в една къща на два ката с градина и с високи стълби, на които той срещна Недка в черно. . . А пък тогава Недка с мъжа си живеяха още в «Нишка» улица! По-

късно, много по-късно оня, Карпузов, се заигра на карти, та спечели тази къща на улица «Цар Шишман».

Едрият мъж се силно смути. Ставаше му ясно, че след толкова години, ето, едно по едно се изпълнява един от най-страшните му сънища. Вчера беше 29 число на месеца; преди осем години пак на 29 число бяха венчали Недка за Карпузова. Той, Калин, и снощи, като тогава, беше твърде неспокоен. И ето, нощес беше умрял Карпузов! А тогаз, преди 8 години, той беше сънувал тъкмо това, което сега бе наяве: че Недка е овдовяла, че той се лута в мрак и пак оттука, пред тази врата на градината, го взема дяволът с фенер в ръка и го отведе нататък, при Недка.

Сега наяве дяволът. .-. излизаше да е поп Герасим!

Смутеният човек усили странната усмивка на устните си и потръгна по изгубилия се файтон.

А не след много той, навел тежко глава, се догаждаше, че приближава двуетажната, спечелена на комар къща на покойния сега Илия Карпузов. Пред къщата стоеше файтон. Калин поизтръпна: на пътните врата поп Герасим излизаше, а разплакана, стройна и твърде белолика жена в черно му говореше нещо. Калин я позна — тя бе Недичка. И, кой знае защо, отведнаж нещо отпадна от душата му: той бърже отмина. И не почувствува никакво влечение към тия баща и дъщеря. Наопаки, беше пак само недоволен от себе си, от своето суеверие и от всичко, което бе в него.

Като че си каза: «Е, какво има още да излезе от моя сън? Тя хубаво плаче за мъжа си.»

III

Ден-два чиновниците от дирекцията остроха езици: щастието било в игране комар, защото то давало и богатство, и гроб.

Калин се мръщеше. През тия дни нему бе шуто. Та че и тъжно. Той по цели часове лежеш възнак в стаичката си и спомняше, без да ще, как се беше тя, Недка, възгордяла на годеща си с Карпузова: не по-

глеждаше Калина, никак не го поглеждаше! А след седмица плаче и вика! Даже ходеше на чешмата да мие със сапун бузата и шията си, където я целунал годеникът ѝ. И го не ще — ни да го види, ни да го чуе! Поп Герасим си умисли, а попадията се затюхка и почна да свиква гледачки.

Калин не довършваше спомените си. Те набираха нещо в душата му, та той дори си казваше: «Е, млад съм още; при това здрав и свободен.»

А после пак се унисаше. Недка не щеше годеника си; отначало ужка на смях, а току изведнаж легна болна! И на годеника се затвориха вратите. Тогава веднаж попадията причака Калина и му каза: «А бре, Калине, Недка ни е болна, намини да я видиш, белки ще ти каже какво ѝ е, че вие се имате, рекло се, като брат и сестра.» Тя се беше досетила, но хитруваше. . . После попадията навярно подслуша, когато Калин влезе при Недка. А тази. . . зави се презглава, щом той влезе, па като изви плач — цял свят би се сетил!

. . . Калин закрачваше из стаята си и прекъсваше своите неканени спомени, които никак го не трогваха, а само го караха да му е стеснено. И си казваше: ще искам да ме преместят нейде край Дунава. . . и ще му отпусна края с румънките: ще си поживея на воля!

И отиваше в канцеларията с твърдо решение: ще иска да го преместят.

Но на третия ден след погребението на покойния Илия Карпузов при Калина в канцеларията влезе разсилен и му пришъпна:

— Долу ви чака една госпожа в траур.

Калин пребледня и се обърка. Но не забрави да се облече. Взе си даже и бастуна. Той се не усъмни ни за минутка, че Недка е дошла. Но. . . какво можеше да значи това? И Калин си спомни пак съня за дявола, числото 29, в което беше сънувал тоя сън преди толкова години и в което се той беше изпълнил сега. А от това се скърши нещо в душата му: обхвана го лошо предчувствие. И както когато човек се дави и спомня някоя най-силна картина от най-ранните години на живота си, така и у Калина сега възкръсна спомен: Недка прибягна

при него, в стаята му. . . тогава, преди осем години. . . И той я държа като сестра: нахрани я, остави я да спи на леглото му, а сам отиде да спи в станцията, при разсилните. . . Там го намери поп Герасим, заедно отидоха в квартирата му и сам Калин му предаде Недка чиста и читава. . . Караха се те тогава — Калин и поп Герасим, — а Недка плака, но. . .

Сега Калин се разтрепера, когато съзря дамата в черно. Той не се съмняваше, че е Недка. И му се зави свят.

А здравеняк и намръщен човек беше той! На лицето му не се отразяваше нищо: то бе мургаво и бледо.

Недка подигна воала си машинално и каза:

— Аз нямам друго, Калине, та прибягнах до тебе.

Калин мълчеше.

— Ще можеш ли да дойдеш за малко у дома?

Улицата беше пуста. Те бяха рамо до рамо — Недка среден ръст, мека и топла, а Калин висок, корав и студен.

— Аз те съзрях — говореше Недка глухо. — Ти мина край дома през деня на погребението, но. . . тате тъкмо излизаше. . . Ще ти разправа сега, като си идем. . .

Калин чувствуваше тия думи, но не ги разбираше. Само се мярна у него смъртно мисълта, че тя тогава не би могла да го повика. А ветрецът, който сега лъхаше и прохлаждаше пламналото му лице, навяваше му мирис на тамян от Недка.

— Не сме се срещали от осем години — каза жената.

Калин още не беше проговорил. И не проговаряше.

— Много пъти съм казвала на татя — смънка още тя.

— А той не ме даже поздравява — продума най-после Калин и гласът му потрепера като на плач.

— Затова те и търся. . . Боя се от татя — каза угрижено Недка. И после додаде. — Знай, Калине, през тези осем години няма и осем дни, в които да съм се засмивала!

Калин се намръщи и устните му потрепераха.

Пред високите стълби на къщата ги посрещна румено

слугинче. То се втренчи гузно в господарката си, а тази му кресна:

— Сега прибери, каквото имаш, и вече да те не видят очите ми!

Лицето на слугинчето пламна, то се изгуби зад стълбите. Недка въведе Калина в къщата. И говореше вече високо, развълнувано:

— Имам, Калине, в банката 40 000 лева — прибирах ги от джобовите му и ги внисах на свое име, а той нямаше очи да ми ги иска — пилееше ги по всякакви. . . до последна улична. . . развърташе ми и слугинките. . . деца развърташе! И умря — от разврат. . . Борчове правел с хиляди, но не от комар, че крадеше в игра: признавал ми се е. Искам да му платя всичките борчове, всичките! А къщата няма да стигне, пък баща ми не знае, че имам пари. Ако му кажа, ще ме спре, а аз искам да му платя всичко, всичко! Не ща му и спомена!

Недка се отпусна на канапето с глух плач. Калин остана прав — дълбоко смутен. И в стаята страшно заглъхна:

— Щом можеш да му платиш дълговете. . . плати ги, добре е — каза той.

Недка спря плача си.

— Прага на дома ми те. . . не съм ги допускала и когато беше жив. . . и подписите им не искам да видя! Не ща!

Калин си притисна челото. Той се поуспокои. И мислеше: ако сега дойде поп Герасим. . . ще се помирят.

— Ти обади на баща си — каза изведнаж. — С пари той умее да борави. Добре е да му оставиш всичко: той ще уреди тия сметки честно. Тъй е добре!

И мълкнаха. Всеки гледаше настрани. Недка поклати глава.

— Аз много теглих, Калине. Вече искам на своя глава. . . Не искам да му се открия. . . на баща си: не искам! Той. . . обича парите. . .

Калин си потърка челото. И каза:

— Не знам. Аз намирам, че най-добре е тъй: той да поеме работата. . .

Недка сви устни, малко преbledня и високичко, злобно попита:

— Калине, кажи ми право, тогаз. . . преди — преди сватбата ми, когато. . . баща ми остана с тебе. . . жените говореха после: той искал ти да му платиш, задето те е изхранил. . . истина ли е?

Калин потъмня в лице и почна глухо, макар че Недка пак плачеше:

— Той наистина викаше. . . искаше да му платя, че ме отхранил. . . плащеше ме и със съд. . . Но сърдит беше, та думаше ми сякаш. А после. . . Ти недей плака! Нему. . . на баща ти, му беше мило само за тебе. . . едничко за тебе. . .

Недка все по-несдържано хлипаше. Но Калин я не чуваше, той продължи тайнствено:

— Той падна тогава на колене пред мене. . . на земята. . . и ми стискаше нозете — молеше ме. Да избягам от София, ми думаше. . . Хвърли ми шепа лири, да съм вървял. . . Ти му си била едничка, викаше, а аз съм му бил храненик: Ние сме били като брат и сестра и не можало. . . Той искал да си има зет. . . То не можало да сме ние — ти и аз. . . Казваше, по-скоро щял да умре. . . И плачеше. . . Говореше за тебе, за мене, за себе си, но. . . не го слушах аз. . . Най-после ми се доплака: гледах го, побелял. . . и събрах лирите, турих ги в пазвата му. . .

Калин стана.

— Затуй се изнесох аз от онази стая още нея вечер! Заклех се, пред него се заклех, че няма вече да те видя. . . От никого нищо не исках — притъмняло ми беше! Така то стана тогава. . . Навярно, така е щяло да стане. . . така ми е било съдено. . .

Калин млъкна. И все още крачеше. Недка пискливо продума:

— А на мен той каза, че бил ти дал сто лири и ти си ги вземал, отрекъл си се от мен и си отпътувал от София завинаги!

Калин изправи цялата си грамадна снага и остана вцепенен. Недка писна:

— Калине, погребяха ме те мен! Осем години тука аз благ ден не познах! Татко ми ме погребя!

И младата жена се преви от плач.

Тогава се поклати и коравият едър мъж; той се полюля и глух като от вериги стон се изтръгна от гърдите му.

В къщата беше пусто и мъртво. Те бяха сами и плачеха.

IV

Мръкваше. Калин и Недка бяха в стаята, където само преди няколко дни се беше поминал Илия Карпузов. В цялата къща нямаше жива душа: слугинчето още по обед си отиде, като остави вратите едвам притворени.

Недка се беше събудила сякаш от дълъг мъчителен сън и — говореше сега. Или, по-право, из душата ѝ отлитаха крилати вопли, желания и похоти, които се обличаха в някакви думи и милувки, изпълняха така полутъмната спалня и превръщаха действителността на сън.

— Аз и в минутата, когато ми се полагаше венец на глава, все още не вярвах — говореше тя глухо, като за щастливо преживяно прежеждие. — Дори в нея минута ми се стори, че ти ме наближаваш отподир, и се обърнах разтреперана. . . Очаквах да се изправиш ти, какъвто си едър, сред всички, да протегнеш ръка и да ме вземеш отпред очите им. . .

Калин се чудеше, че е тук, на кревата на умрелия, и пак мислеше, че няма нищо чудно в това.

— Аз, Недке, нея вечер, когато те венчаха, сънувах страшен сън. Останах нарочно да дежуря на апарата, за да се залъжа. И по едно време, както съм се облегнал на масата, тъй съм и заспал. И сънувам, че вървя бърже — отивам уж да те търся, пък то се смрачило и аз се заблудих. Всичко около мен се затисна от оловена мрачева и аз се видях сред грамадни разкривени домове, из отворените прозорци на които зееше черен мрак. Уплаших се и почнах да тропам на една врата, за да

излезне някой, че да го попитам къде съм. Но като гропах, съзрях надалеч, уж пред градската градина, някакъв човек с фенер в ръка. И зарадван, тръгнах към него. Вървя, бързам, а човекът с фенера не мръдва и колкото по-наближавам, толкова по-виждам, че то не е човек, а само фигура като човек, завита в черна мушама, с каскет на главата, с изострени мустаци и дълга тънка брада. Той си отвори очите и мене ме побие мраз, защото видях, че не е човек.

— Ти си се заблудил — ми каза той.

— Къде съм? — попитах.

— Ти си в града на мъртвите — ми отговори.

Аз се огледах: наоколо ми се издигаха грамадни разкривени здания и прозорците им зееха като гробове. И сякаш повярвах, че съм в някакъв град на мъртвите.

— Ти търсиш една вдовица — ми каза след малко видението: — аз ще те заведа при нея, но после, а сега съм на мъртва стража.

И аз го зачаках, докато той ме поведе, но страхът ми не минаваше и помня, че по едно време почнах да викам:

— Но аз искам да изляза, искам да изляза!

Видението обаче не се извърещаше. После малко по малко се поуспокоих, даже бързах и мислех за тебе. А почнах и да се опомням: виждам, че вървя по «Славянска» улица. Знаеш ли, Недке, вие с покойния тогава още живеехте в «Нишка» улица, а пък аз в съня си те намерих вдовица ето в самата тази къща тук. . . Вървахме по «Славянска» улица, после видението изви насам, доведе ме пред една двуетажна къща и ми каза:

— Тук е, влез.

И аз влязох. Над вратите се развяваше креп, а ти беше на стълбите, цяла в черно и с някаква вейка в ръка, с която ми помаха, та аз се втурнах към теб. Но стълбите бяха като стълпове от паметник. Аз се спрях сред тях, чувах, че ти плачеш, но не те виждах и изведнаж ми стана тъй тъжно и грозно, че ми се подкосиха нозете, и се събудих.

Като се събудих, бях се изкривил на масата. После лежах две седмици болен.

Калин млъкна. Недка го милваше и говореше:

— У, страшен сън. . . А и как го разправяш! Гледах те и си спомних татя: той тъй разправя за Христа, че влязъл при сатаната в ада. . .

Калин се усмихна, а Недка тури ръка на челото му и каза:

— Колко много си се променил! Знаеш ли, че сега мязаш на тати. . . Много мязаш!

Когато говореше тя това, усети с ръката си, която беше на челото на Калина, че той се нещо сепна, и извърна главата си към вратата на стаята.

— Какво каза? — попита той глухо, с треперлив глас, като й отмахна ръката от челото си. После се понадигна и се втрени в мрака към вратата.

— По веждите, по очите и по носа мязаш също на тати! — говореше Недка. Но се сепна. — Какво ти е? — писна тя плахо.

— Баща ти! — отговори настръхнал Калин и посочи към вратата.

Недка се взря, но вратата беше затворена. Тя се вслуша — отвън се чуваха стъпки.

— Иде — каза Недка, силно изплашена.

Но Калин я не слушаше: той се беше цял проточил, като да виждаше някого на вратата, и накрай каза към там с глас:

— Какво гледаш? Ние сме — аз и Недка!

Недка се разтрепера, защото добре виждаше, че тепърва някой отваря вратата. Младата жена изгуби гласа си от страх. За нея беше ясно, че на Калина се нещо привижда, а то бе много страшно. Но вратата се отвори и на прага в мрачината наистина полича високата фигура на поп Герасима.

— Спиш ли, дъще? — попита той с треперливия си старешки глас.

Никой не му се отзова. Свещеникът се взираше в мрака и пристъпи, но на пръсти. Тогава Недка се опомни и му извика:

— Тате, иди си!

А Калин се изправи.

То беше само един миг, един страшен миг в мрачината. Старецът се стъписа и глухо издума:

— Калин!

— Иди си, поп Герасиме! — каза и Калин с дрезгав глас.

Старецът се удари по челото и чу се гласът му:

— О, боже! Наказва ме, господи!

После високата старческа фигура се полюля. И скоро из коридора се понесоха тревожно неуверените стъпки на свещеника.

В спалнята беше глухо. Калин бързо си тури шапката.

— Остани! — чу се гласът на жената. — Ще си ходиш ли?

Калин задавено попита:

— Ти каза — съм мязал — на него?

Но отговора не дочака; бързо излезе.

V

Поп Герасим извиваше към «Алабинска», когато Калин отърча на пътя. Низът от електрически лампи се губеше към градения паметник пред Народното събрание. Калин неспокойно се огледа. Пред него, в дрезгавините над къщата, тъмнееха сенките на новите черковни куполи на Черната джамия. Есенният ден беше угаснал и почваше сиянието на октомврийската нощ. Калин си потърка челото и с широки стъпки заследи поп Герасима. Ако го настигне, той може да повика стражари. А Калин беше решен да изтръгне истината от стареца. Още преди осем години, когато поп Герасим на колене му викаше да се махне от София, молеше го, пари му даваше и думаше, че той му е храненик — още тогава Калин усети нещо в душата си. Даже и заплака: спомни си, че той към Недка винаги се е държал като към сестра... Само за това тогаз се и отказа той... закле се да не вижда Недка... То беше, разбира се, само за ден. А после всичко забрави. И ето сега...

Разтрепераният мъж вървеше с широки стъпки, гонеше с очи тъмната фигура на поп Герасима и си спомняше какво беше слушал за майка си: тя била най-личната невяста в селото, но била бездетна, криели я от

турците, че били я нарочили, сама тя давала и нанизите си от шия на гледачки, по манастири и попове ходела — да ѝ гледат и да ѝ четат, за дано ѝ се намери рожба. Идвала катаден у поп Герасимови и с глас плачела.

А баща му — на Калина — бил тих, болничав и набожен човек, който слугувал в черквата.

— Той ще ми каже! Сега ще ми каже! — стисна челюсти Калин и си ускори стъпките. Поп Герасим прекоси градината и излезе на «Св. Крал».

Калин мислеше: ще вляза дори и у дома му и макар пред попадията, ще изтръгна истината. Той, старецът, трябва да каже; Калин им не ще нищо; той иска само да знае истината — да я знае за себе си!

В душата на мрачния мъж се пораждаше ужас. В нея оживяваше смъртен страх от нещо. Но от какво? Това той не си обясняваше още. Защото, погълнат от страшната загадка, мисълта му никак не спираше съзнателно на Недка. Нея той носеше сега в самодоволството на своята плът, в следите от току-що преживените милувки. А тъкмо това може би и пораждаше в душата му чувството на ужас.

Така Калин следеше поп Герасима с увлечението на заслепен човек. Той знаеше сега всичко и нямаше какво да узнава: ако цял свят би се дигнал сега да го уверява в обратното, той не би повярвал. Още там, в спалнята на покойния Карпузов, той се беше уверил, че не е син на баща си и че е брат на жената, която се притискаше о него.

И следеше сега стареца разпъхтян, но твърд и непоколебим.

Поп Герасим се запъти направо към «Св. Крал», поетерасата и се изгуби в мрака на арките под камбанарията. После се чу звън на ключове — старецът влезе в черковата.

Калин вече беше под арките. Той наближи на пръсти вратата.

Старият свещеник с бързи стъпки се хвърли на земята пред амвона. В мъжделивата светлина на кандилата оживяваха скъпоценните релефи на иконите и се преплитаха сенките на полилеи, на стълбове и на трона,

а под тях се губеше повалилият се на земята стар свещеник.

Той плачеше, биеше се в гърдите и шепнеше славянски молитви, с които ехото изпълваше храма.

Калин отвори полака вратата, постоя в тъмното отделение за жените, после, пристъпвайки на пръсти, влезе навътре и пак се спря. Кандилата мъждееха и осветляваха бялата като сняг коса на поп Герасима. С някакъв тъп шум иконостасите отразяваха въздишките, а под полилеите се губеха срички от шепнените молитви. Калин най-после наближи с широки стъпки поп Герасима. Тоя дигна глава и се вцепени. Калин го загледа като човек, който знае всичката бездна на людските деяния. И пред палещия сега поглед на черните му очи смразеният старец се стопи: едри като град сълзи бликнаха из безресите му очи. Калин го хвана с корава десница за рамото и го възправи.

— Кажй. . . пред бога сме. . . изповядай ми всичко!

Поп Герасим отпусна глава на гърди, после се прекръсти. Калин не видеше: той тепереше като лист, държеше с ръка рамото на стареца и сега натегна ръката си.

— Открий! — изхрипя гласът му и раздруса той свещеника.

— Остави ме! — вопия старецът. — Махни се!

Но Калин се наведе тайнствено до лицето му и като вдъхновен, каза:

— Виж ме: аз съм твой син!

Старецът падна ничком и дълбоко захлипа. Калин остана с разширени очи, малко зинал и лицето му, сега по-ведро, отколкото винаги, замря в мъртвешка бледина.

— Исусе наставниче, помилуй ни! — замоли се поп Герасим с ридание сред дълбоката тишина в храма. — Исусе, сине Давидов, помилуй мя! Согрешил съм от слепоти своя, господи, всеведец вишний!

И от звука на риданието, и от тайнствените думи храмът се изпълни с тържественост, която поглъщаше тъгата и отчаянието на молящия се. Блещуканията на кандилата, полумракът, живият релеф на посребрените икони, празнотата на куполите и гладкият кънтящ

под — всичко дишаше с безкрайността на надеждата и вярата. И пресичанията на старческия плач оросяваха тази тържественост с изкупителни сълзи и оживотворяваха възжеланото човешко съчетание на преходното с вечното, въплотени в богомолния дом. Йехова гледаше: тоя нощен час откриваше вечността.

Но Калин не виждаше. Той не слушаше: неговата душа отдавна не бе дирила бог. Нему сега се не вярваше туй, в което се увери. Той само чувствуваше, че нещо се набира в гърдите му, блика му на лицето и все по-силно му тресе снагата. Плачът на грешния свещеник, тайнствените полусенки на храма, миротворното затишие, животът и смъртта, окото на бога и вечността — всичко това беше вън, беше чуждо и досущ не се отнасяше към тъмния стълб в душата на младия мъж. Той сега само втвваше все по-дълбоко в смъртната тъга, сродна на живота му. Най-после тази тъга се възцари. В храма се понесе глас и продра богомолната хармония: Калин гласно изрида.

След това нозете му неусетно го отведоха към тъмните врати на храма. В мрака на женското отделение той спря, с лява ръка потърка чело, а пръстите на дясната му ръка се свиваха и разпушаха.

Вън от храма, под арките на камбанарията, той се облегна на каменния стълб и дълго стоя с отпусната на гърди глава. Сега поройни сълзи обливаха лицето му. Той вече знаеше какво стана. Даже бегло премисли, че винаги е имало нещо по-друго между него и Недка. . . Но и това премисляне, и съзнанието за всичко, което беше станало, сякаш не бяха в него и не бяха тъкмо негови. Тресейки се цял, той все повече изтръпваше от нещо орисано и неминуемо, което беше сега в него и което отгонваше всичко друго.

По едно време младият човек слезе по терасата и тръгна, решен на нещо. На ъгъла, пред затворен дюген, той видя украсена гробна дъска. И мраз попълзя по снагата му. Но после закрачи бърже към тъмните далеч сенки на Витоша. При първия срещнат бакалски магазин той се отби да пазарува. После тръгна още по-бърже по широката безлюдна улица, настигна казармите, мина

дървения мост и се изгуби в нощния мрак. Той нито веднаж не се обърна към града, в който беше прекарал своя странен живот.

На другия ден из Лозенец, по хълма, намериха обесен мъж. Чиновниците в Дирекцията на пощите познаха в него Калина. И побързаха да засвидетелствуват пред живите, че той отдавна е давал признаци за побъркан човек.

УБИЕЦ

Из едно купе на пристигналия влак се показва височък, с женствено лице черноок младеж. Той беше в хубавки черни дрехи със закопчано догоре, хлабаво около тесните му гърди, късо палто; носеше длъжка, възкъдра коса, покрита със сива шапка. Момчето се втренчи с уморен поглед в навалищата посрещачи и скоро беше в прегръдките на разплакана майка — ниска, с болнаво бледо лице, но богатко облечена жена. При нея чакаше понамръщен, със строг и сух поглед висок човек — бащата. Той беше с въздълго мургаво лице, ниско подстригана и вече прошарена черна коса. Странна черта придаваха на това строго лице големите черни очи, които се покриваха от възсини клепачи с редки ресни: те бяха студени, безжизнени, сякаш стъклени. Той беше стегнат в не нов, но чист редингот и носеше корава шапка. Слезлият момък се обърна и към него — баща си, — протегна му ръка, но не дигна очи да го погледне.

— Виж нă, какъв си се развалил, Коце ! А тук ще ти prijе — каза бащата, сухо усмихнат. Той целуна нежната буза на сина си.

Коце, без да отпусне бащината си ръка, пое оставеното си на земята куфарче.

Пред гарата ги чакаше файтон, в който седяха две дългокоси момиченца. Те бяха сестричета на Коце и вече от дълго ги не сдържаше във файтона. Освен хубавото им облекло всичко друго в тях откриваше естествена, обичлива простота. Най-послед голямкото плесна ръце, викна. Коце, който още не се бе сетил да запита

за своите сестричета, сега отърча, захвърли куфарчето до файтонджията и със светнало от пълна радост лице прегърна едното си сестриче, скочи после на файтона, та притегли при себе си и другото. Младият момък съумя веднага да отстрани обтегнатостта при среща след дълга раздяла. Те скоро бърбеха за неща, които като да бяха се случили вчера, а не преди година. Даже и майката се увлече, намисах се в това невинно бърбене и все по се разливаше по бледото ѝ лице светла радост. Само бащата оставаше сух и мълчалив.

Файтонът ги понесе из шумните улици.

Това беше семейството на Павлин Стаменков — един от коренните и заможни столични жители.

Освобождението завари Стаменкова бакалин, какъвто остана той и после. Но бакалницата с време се преобрати: добави се и питейно заведение. Широкото от години празно място зад нея Стаменков купи и го превърна на хубава градина. На едина ѝ край той уреди уличка за игра на кегли, та сега имаше редовни посетители — чиновници и немски работници. После, с течение на годините, незабелязано за съседи и роднини Павлин Стаменков съгради в две лични места на столицата огромни къщи. Знаеше се, че Стаменков е нагърбен с многокото товар от банката, но не беше скрито и това, че той притежава акции комай от всички акционерни дружества. Изобщо ония, които го познаваха, често си шушукаха за неговите сметки. Не че ги мислеха за объркани, наопаки, всеки, макар и без основание, беше склонен да предполага, че на Стаменкова се е паднало някога отнейде нещо, и то нещо многокото. А шушукаха хората само защото на всички се чинеше, че той, Стаменков, сякаш сам търси да покаже пред хората сметките си за объркани. Отначало Стаменков даваше ухо на всичко, което се говореше за него. Но после вече не придирваше: отдал се беше на сметките си и ставаше все по-строг, дори и към своите деца. Те бяха две момиченца и един син. Коце беше свършил лани гимназията и следваше сега в чужбина. Той беше от малък хилав и все пак лани се опря — искаше да следва по медицина! А това разваляше домашния план, който бе кроен от-

давна или, по-право, беше предложен на Стаменкова от братовчедата му Славчо Киров, учител в гимназията. Славчо Киров от години спохождаше Стаменкова и обмисляше бъдещето на Коця. Отначало шушуканията между него и Павлина Стаменков бяха само залъгалка за прекарване на време. Но после Славчо Киров зарисува работата тъй съблазнително, че бащата се възгордя и приказваше все за бъдещето на Коця. Коце е много слаб, за да издържи силна наука. Пък и нему не е потребен занаят — защо му е? Учител, специалист някакъв, че дори и лекар, това са добри, мирни, а и доходни професии. Но все пак те са за човек, който ще мисли само как да си осигури залъка. А Стаменкова вече търсеха по избори и разправи: чуваше му се гласът. Затова, ако Коце свършеше по правото. . . разбира се, и то е трудничко, главоболно е. . . Най-допадаше на Павлина Стаменкова Коце да свърши по административните науки. То е нещо за две или най-много за три години. Ако Коце свършеше по тоя клон, можеше изведнаж да се нареди в министерството. А после е лесно: ще отскочи някъде управител и, току вижте, озовал се секретар на министъра. За повече Павлин Стаменков още не смееше да мисли.

Коце беше роден не в тази къща, в която те сега живееха. След Освобождението Стаменков купи съседна турска къща, съедини двата двора, половината обърна на хубава градина с ред овощни дръвчета, а останалата част покри с хубави плочи и издигна чешма. После до нея той изгради хубав павилион, който сега всяко лято се губи в зеленина. Къщата е твърде голяма, с лице към двора, с гръб към пътя — турска къща. Вътрешно Стаменков съвсем я беше изменил. В долния етаж, който беше много нисък, той завари конюшна, зимник и кухня. Сега тя беше разделена също на зимник и кухня, но имаше и една широчка светла стая, в която Стаменкови се обикновено хранеха. Горният етаж, който беше много по-обширен от долния и се подпираше с ред стълпове, сега беше съвсем преобразен. Едничката стая от стария ред беше турската гостна с голямо огнище — сега любим свъртен кът на Стамен-

ковица. Инак всичко бе ново: стълбите водеха в едно антре с шарени прозорци, от което се влизаше в един почти кръгъл салон пряко ширината на къщата. Из него, от една страна, се излизаше на балкон над пътя, а от друга — пак на балкон над градината. И около този салон бяха вратите на ред стаи. До балкона над градинката беше голяма светла стая, богато мебелирана, и от нея се влизаше в малка стаячка. От години вече тия две стаи бяха заети само от домакина: голямата стая му служеше за спалня, а малката — за кабинет. До тия две стаи беше друга голяма — салонът; а до нея имаше една малка продълговата стаячка, която гледаше към пътя, тя беше наречена Коцева, защото нему бе отстъпена, откакто той порасна. Почти същият ред стаи имаше и по другата страна на салона. Те бяха оставени под пълното разположение на домакинята и на децата. По тази страна беше и турската гостна — «одаята». Коце не помнеше нито старата къща, в която беше роден, нито поправката на новата. Той я завари такава, каквато беше тя сега — съзна се в нея, в нея и порасна. От своето детинство Коце помнеше само бакалницата на баща си, където почнаха да го задържат много от малък, което отначало го радваше. Защото през Коцевото детинство у тях в къщи беше глухо и тъжно. До 10-та си година Коце бе самичко на майка. Намерваха му се наистина братчета, но не живееха. И оттук идеше чернило за майка му, а за слабичкия Коце — рядък случай да се усмихне. В бакалницата баща му го беше приучил да помага на слугата. Макар и да бе Коце болничав, неговият баща все намираще за какво да го посгълчи, та че и за какво да му подръпва ушите. В ония времена Стаменков попиюваше и обичаше много да приказва. От нищо кипваше, а случваше се, ще ме хрумне сред ден да натири слугите, да заключи бакалницата и да си отиде дома сърдит, страшен. Тогава съвсем замиряше животът в къщи у Коцеви. От тия дни беше и отделната спалня на Стаменкова при кабинета му: при лошо настроение той се затваряше и никой не смееше да влезе при него. Коце сетне си спомняше, че в ония времена той неведнаж бе виждал

майка си, свряна в някой ъгъл на двора, да плаче. Той изтръпваше тогава, повърташе се около нея, па — разплачеше се и сам. Прегърнеше го майка му, поплачеха си, но после тя пак сама го развеселяваше. Нему ставаше от това драго и му се развързваше езикът. Инак Коце беше съвсем уседчив. В къщи ли е, често ще зачопли нещо в ръце и ще стои на едно място по часове. Или ще се мести из къщи от прозорец на прозорец и ще се забравя, загледан към двора, опрял горещото си челце о студеното стъкло. В бакалницата ли е — той безучастно, даже и лениво ще върши всичко, каквото му каже слугата. Или пък ще му дотежее главата, ще отпусне поглед на земя, па макар и да чуе поръчките на слугата, не ще се сети да му се отзове. В такива случаи слугата почти му крясваше. А баща му се намисаше, изслушваше оплакванията на слугата и се сопнеше на Коце. «Цял ден си седяло в училището, кукувало си — думаше му той, — сега потичай, да те не мързи; умори се, че довечера да ядеш!» Но понякога в такива случаи Стаменков креснеше на слугата и дръпнеше сина си при себе: ще пипа челцето му, ще го разпита, да му не е нещичко, случваше се даже да го земе на коленете си и да го целуне. Жалко ставаше тогава на Коця, отпуснеше той мъничката си глава и се свиеше като топка в ръцете на баща си. Но изобщо на Коце по онова време не беше му никъде и никога дотам приятно, че да отпусне душа. Може би само когато — сгълчан от баща си — отидеше в къщи и захленчеше още от пътните врати, та майка му отърчеше, прегърнеше го и заразително каквото са сторили пак на миличкото ѝ, болничкото ѝ — да, може би само тогава на Коце ставаше тъй мило, че и сам обвинеше с ръце майчината си шия и я целуваше, задавен от благатък плач.

Коце не забеляза кога почна баща му да става поредовен, да не пие, да не дрънка, да не подиграва, да не хока. А това се беше случило, след като Стаменков прележа ред месеци твърде болен, та домакинята му не се отделяше от него. Ето, след тази болест Стаменковото лице се набръчка, та сега е тъй мургаво, а очите му — съвсем стъклени. Преди това заболяване страните му

бяха тъмночервени, очите — подпухнали и често слизаше кръв в тях. Тая болест направи чудо със Стаменкова — той промени живота си не само вън, а и вътре в къщи. Отделната му спалня ред години стоя тъй само защото отпреди беше наредена — Стаменков вече не се затваряше в нея. Почти същото бе и с кабинетчето му : след болестта той си правеше и най-мъчните сметки, седейки срещу жена си до огнището в одаята. Стаменков тогава се боеше да излиза нощя или до остава насаме. . . Коце обаче не беше забелязал тая промяна. Той само запомни, че баща му боледува и че беше много слаб, а после оздравя и всичко тръгна пак без особености. Нему твърде се беше врязъл в паметта един пролетен ден. Коце и отпреди слушаше, че баща му ще гради две къщи. А една вечер видя как родителите влязоха в една от стаите и как после се чу звън от много пари. Той запомни това, запомни после и деня, когато баща му го взема за ръка и го разведе по зидарските скели на огромно каменно здание, което се строеше. Коце беше тъй възрадва, че даже попита: «Наистина ли наша ще бъде тази къща, тате?»

Коце беше вече тънко и височко момченце, когато се намери първото му сестриче. Отначало не беше му дотам драго, защото майка му бе заета комай само с малкото. Но после потръгна добре, особено когато се намери и второто му сестриче. Сега в къщи беше по-весело, баща му стана по-обичлив, та че и Коце се пооживи. После дните течаха някак неусетно. И Коце не забеляза кога тъкмо престана да шета в бакалницата, а слабо помнеше и много други работи до втори и трети клас. По това време той все повече привличаше вниманието и грижите на родителите си, защото често лягаше от главобол и винаги малко ядеше. Но по-късно за Коце беше всичко по-друго. В книжарницата, при обуцаря, че и за стрижене той ходеше сам. Младото момче никъде не хабеше думи за цена и пари — навред го познаваха, даже туктаме му викаха «господин». А в по-горните класове за него стана обикновено да се абонира комай на всички списания и книги, за които попадаха в гимназията покани. Баща му не знаеше какво харчи неговият син, но

изглеждаше, че не е против такивато Коцеви харчове, защото и сам веднаж изненада всички в къщи: донесе на Коця хубава физхармоника.

Сметките и предприятията на Стаменкова се бяха разраснали, та лека-полека той се отдели пак от домашните дреболии. Но не се показваше вече припрян и зъл, както преди боледуването, а беше сериозен, съвсем строг, отдаден цял ден на работата си, макар и да се затваряше пак в предишните си отделни спалня и кабинет. Домакинята му по цели дни шураше из дома, в кухнята, в пералнята, караше се на децата, ядосваше се на слугинята, та мъж и жена се срещаха само на трапезата. Това лека-полека внесе в къщи наново глухота. Домакинята поотпущаше наистина лице, повеселяваше всякога, щом седнеше на трапезата до мъжа си. Но със Стаменкова това ставаше все по-рядко и дойде дотам, че щом той си беше дома, можеше да се чуе и муха, когато хвърчи. Отначало това позагрижи домакинята, тя се даже осмели еднаж-дваж да каже на мъжа си, да поотпусне и той сърце, та да се поразвесели и къщата. Стаменков направи оглушки, а после отсече: «Тя да си гледа децата, всичко върви добре.» И домакинята привикна на тоя ред — приравни се на децата, т. е. не смееше и тя да мукне, когато Стаменков си биваше дома. Та че и съвсем редно беше това за Стаменковица: господар в къщи е Павлин — такъв си е той, не е като другите мъже. Стаменковица понякога се загледваше в бледото мургаво лице на мъжа си. И чуеше ли шумол през нощта в спалнята му, отърчаваше до вратата, вслушваше се, да не би да му е нещо, или пък да блънува като преди. Но не се чуваше нищо. Ясно беше, че това с мъжа ѝ, дето не е никак весел, е само навик, нов господарски навик в къщи. Тя се уверяваше в това и отвън — узнала беше, че в дюгения си Павлин поразвърза език, особено с братовчеда си Славчо, учител в гимназията. И успокояваше се тя. Но все пак невремени ѝ домъчняваше, задето стопанинът ѝ не се досеща да помилва децата. И когато Стаменков ги изненада с физхармони-

ката за Коця, цялата къща се слиса, сяйна някак. А Коце порасна пред всички, че и пред сами себе. Той свиреше сега и когато баща му си е дома. Даже се случваше да дигне такъв шум със сестричетата си, че майка му просто се изплашваше. Пък Коце все по-се заиграваше със своите сестричета. Но личеше: той прави това не защото сам е весел, а защото му нещо дотегва, та дири да се разсее. Инак, когато се случеше да се зачете в някоя книга, той не поглеждаше никого, даже запояваше да няма никакъв шум в салона. И слушаха го в къщи комай със същата плахост, с каквато слушаха и баща му. А все пак беше съвсем за невярване онова, което извърши една вечер Коце: той се нахрани отрано и излезе — щели някъде да те събират другари — и се завърна къде среднощ! Намръщи се баща му вечерта, посумтя, но нищо не каза на жена си. А на другия ден пригоди уста и запита Коця меко къде е ходил. Коце не се смути — обади сериозно, че се сдумали другари да се събират по една вечер в неделята, за да се припират.

— Вечер е хладно — отговори баща му сухо, — а ти си слаб — не бива. Ще потърпиш още една-две години, че тогава.

Коце не възрази, но после каза на майка си, че сега му е времето да научи нещо повечко, а не само «в къщи да кукува и учебници да зубри». Тия думи бяха буквално предадени Стаменкову, той поклати глава и реши да отклони сина си от тия незнайни нощни излизания. Но не направи това сам, защото Славчо Киров, учител от гимназията, се обеща да смъре Коце. Тоя обаче не взе и от това, пък и баща му премълча, така че момчето си ходеше редовно по една вечер в неделята на среща с другари.

И излезе накрай това, че Коце, след като си взема матуриетното свидетелство, по обед на трапезата се поизкашля и сериозно каза с тъпия си глас:

— Тате, аз не съм ти казвал, а слушам, че си мислел да се уча за адвокат или друго. . . Ако — ако ще може, аз искам по медицина.

Бащата превзето обърна ухо към сина си.

— Аха. . . Бива де — продума той през нос. — Много отрано си се загрижил. Нека изтече лятото, че ще видим.

Стаменков изговори това тъй, че ясно личеше недовоството му. И още същата вечер у него гостува с децата си Славчо Киров. Учител и баща застъпиха Коця: дълго му говориха за света и за живота.

След това на Коця се твърдеше всеки ден едно и също: ти си слаб, особена професия не ти трябва, медицината съвсем не е за теб, не чини и правото, а най-добре да вземеш за една-две години докторат по държавните науки. Отначало Коце се държеше мрачно, макар че той не смееше яко да възразява на учителя и на баща си. Тези виждаха упоритостта му и я отдаваха на подучване отвън: Коце се събираше със завърнали се от странство студенти и други рошавци. А по-късно той почна да не дава никак ухо на своите наставници. Накрай обаче се постресна пак и почна по цели нощи да не спи. По едно време се опита да надхитри, почна да се одумва: «Ще ида и там ще видя.» Но и на това го не оставиха — той трябваше да даде дума, че ще следва по държавните науки. И Коце я даде. А сред годината — в странство вече — той слиса и баща си, и всички: писа им, че се премества в медицинския факултет, защото понаучил вече езика, та можал сега да се занимава и с уроци, а друга наука освен медицината не искал да учи. . . Ако те, родителите му, не се съгласявали, нека му пишат, че да се завърнел. . .

Стаменков кривна глава и се усмихна така, както не беше се отдавна усмихвал.

— Крушката не пада по-далеч от крушата! — каза той високо. — Инатът си му е като у мене!

Но после пак го полъгаха изгодите на стария, дълго кроен план — да види Коця ей тъй, управител, после при министър. . . и т. н. Та че и пет-шест години да учи, с отрови и ножове да играе той — слабичкият Коце! Не, това не чинеше!

А Коце писа, че през лятото няма да се завърне: трябвало езика хубаво да изучи. Тук вече Стаменков се

разсърди. И с отворено писмо сѹхо заповяда на сина си веднага щом ги разпуснат, да си дойде.

И ето Коце си дойде.

Файтонът скоро спря пред преправената турска къща. И възражданото семейство се прибра около трапеза в павилиончето на двора до чешмата. Слугиня зашура с ястия и плодове, а разчувствуваната майка тъй неприятно трупаше почти всичко пред Коця, че на сестрите му стана смешно.

Сухите очи на Стаменкова рядко спираха сега върху сина: те най-често гледаха без направление. Само еднаж-дваж той запита Коця сухо, като че ли не за в работа.

— Е, какво видя, какво научи!

На Коце не прилягаше да отговаря на тия питання, поглеждаше някак стеснено баща си, кажеше няколко одумки и заговореше пак шеговито за дреболии, които залъгваха майка му и разсмиваха сестричките.

По едно време се озова и Славчо Киров със семейството си — нарочно за «добре дошъл» на Коця. Павилиончето едвам ги побра. Шумът и радостта се усилиха. Коце, колкото и да му беше неприятно, пресилваше лице и се приравняваше към общата веселост. Обаче той все очакваше някаква намеса от тоя неканен наставник. И тя не се забави. Донесоха кафе и Киров заговори с Коця вече като приятел за — за всичко. И неусетно подведе той работата да сравнява нашенския живот с външния. Така се почна мек спор между бившите учител и ученик. Коце си прецеждаше думите, отбягваше умело възклицанията, но учител и ученик бяха твърде далеч един от други.

— Ето какво ще ти кажа, Коце — отсече скоро Киров. — И аз съм преживял твоето време, всеки го е преживял: мечти, идеали всякакви. . . И хубаво е то в младини, но не трае за дълго, не трае! Измъчва се само човек, че и посбърква някога за целия си по-нататъшен живот. Медицина си поел да учиш, а защо ти е? Твоят живот е като тепсия пред очи, мисли! Ще сбъркаш, и няма връщане! С медицината ще се тровиш през целия си живот — в болници и при болни. . . тъй! А за теб

са само на една крачка най-почетните обществени положения!

— Може и така да е — отвърна Коце поусмихнат. — Но крива е науката. Крива е тя, че ни увлича, че прави да я обикнем и за нея да забравяме прехвалените от вас блага! Медицината ми предвещавала мъчен живот. Простете ме, господин Киров, но това, което вие ми препоръчвате, не само ми предвещава, но и осигурява ми един — празен живот!

Коце изговори това меко, съвсем не с тон, който да отговаря на думите, но светналите очи издаваха какво му е на душата.

— Не, не очаквах чак и дотолкоз, ха, ха! — изсмя се Киров. — Ами че то според теб министри, депутати, управители — всички са празни хора?! Ха, ха, ха!

— Мислете, както щете — изчерви се Коце. — Но аз не ще склоня да се уча, за да ставам големец!

— Ще склониш, Коце, щеш! — намеси се Стаменков сухо, макар и не строго.

Коце се сепна. След малко той изви настрани глава и се отдръпна от трапезата.

Неговата сръдня се отрази на всички: разговори вече не потръгваха, макар че слугинята трябваше още дълго да дреме до стълбите.

II

Коце се мъчеше — обтягаше често хилавите си гърди и пъшкаше. А баща му, наопаки, често се показваше пресилено весел, даже шеговит и на лицето му играеше някаква превзетост. Той следеше може би своята първа преценка за характера на сина си — че крушката не пада далеч от крушата.

— Мамо — не страя Коце и заговори една вечер на майка си, когато тя му отвиваше кревата за спане, — кажи му ти! Не чини това, на което той иска да се уча!

— Че как бре, Коце — отвърна благо майката, — татко ти все по ще знае. . . и от теб може по да знае: той пита, разпитва, все за твое добро, Коце!

Коце помълча, но му Стана много мъчно.

— Виж, мамо — обърна се той тъжно, — искаш ли да послушам татя, а да си заключа сърцето, че после да ми не е радост нито учението, нито изцяло животът?

— Божичке! Защо думаш така бре, Коце? — жегна се майката.

— Ей защо, мале — дигна Коце гордо глава, — не искам аз готован да бъда! Не искам богатство и големство, а празна глава! Ти и сама можеш да го разбереш, мале, че не е то доброто!

Коце закричи из стаята и продължи:

— Да се изуча истински, та после тихо и честно да работя, каквото ми е мен-на сърцето. . . за сиромаси било, за народ било. . . каквото ми дойде отръка. . . това аз искам, мале! У нас всички работят за пари, само за пари. Аз не ща. Пет години ли ще живея, десет ли, колкото ще е там, но оставете ме да живея тъй, както е най-право, най-честно, най-хубаво! Оставете ме бе, мале! Нека да не трябва никому врат да превивам, а наопаки, да мога. . . С истинско учение много се може, мале!

Гласът на Коця все по се разтреперваше.

— Защо се косиш нахалост, чедо?! Ти се изучи, на каквото дума татко ти, а после пак си угаждай!

— Разбери бе, мале: тате иска да уча нещо такъво, дето, като си дойда, само чиновник мога да стана. . . Само затуй да се уча, за да се увра между най. . . Не ща, мале! Ако ще е тъй, не ща и да се уча! Няма хич да ми е мъчно! Ще ида нанякъде и бедно ще живея. . . между прости хора. . . прости, но честни. . .

Коце беше почнал натъртено, но свърши така, че благите му очи плувнаха в сълзи.

Майка му се слиса.

— Виж го ти! — взря се тя с майчина любов в просълзените му очи. — Хем ще заплаче! А бре, Коце, чие ние мислим, ти само се инатиш? Като е тъй, ще бъде, каквото речеш бре, синко!

— Ще направите да ми се отще всичко! — промълви Коце и готова сълза се протърколи по бузата му.

— Няма, Коце. . . милото ми! — наведе му лицето

разчувстваната майка и му бършеше сълзата. — Баща ти има бре, що се косиш! Ще те учи, ако щеш, и десет години!

— Само пет години бе, мале. Хем аз бедно ще живея, няма да харча много. . . Че и като си дойда, ако иска, малко по малко ще му ги върна.

— Мълчи бре, глупаво! Баща ти има и десет синове да изучи. Има бре, Коце, баща ти, не бой се! Ти още не знаеш. . .

— Може и да има, мале, но аз. . .

— Има бре, чедо. . . ти още не знаеш, попаднаха ни се много пари. . . Бог ли, да речеш, ни помогна, или така дойде, ама се случи такъво, дето го и не сънуваш в живота си. . .

— Тази година ли нещо? — едвам се заинтересува Коце.

— Не е бре! — усмихна се важно майка му и пребледня.

Тя понадникна от вратата навън, поогледа се и затвори предпазливо.

— Имаме бре, глупаво! — заговори глухо. — Ти вече не си малък, бива да знаеш. Имаме ние и не отсега, а още от русите. На, тази къща тук, ти вече знаеш, е турска, бейска къща. Асъл нашата беше там, дето е сега градината. Та съседи бяхме с тия бегове, сине. А много богати бяха те и само четирки хора в къщи: старата бейка, двете ѝ дъщери и един син. Едната ѝ дъщеря беше оженена, но пак живееше при майка си. И дигна се войната, Коце, а син ѝ и зет ѝ отидоха с войските, а дъщерите ѝ останаха в къщи. Кучешка вяра, сине — дъщери и майка се караха ден и нощ. Старата много обичаше сина си, пък всичко беше в нейни ръце. Старият бей ѝ остави и пари, и имот, а после тя продаде и чифлика, който имаха. Трупаше тя пари от всяка страна и не криеше, че всичко ще остави нему, на своя син. На мен най-вече, горката, откриваше сърцето си. . . Бог да я прости. . . добра жена беше, сине. . . мен от смърт повърна. . .

Коце все по се учудваше: майка му говореше никак плахо, преглъщаше често, а на последните думи изхленчи два-триж, но без сълзи.

— Когато се ти намери, Коце, тогаз беше — продължи старата. — Поболяла се бях и ме бяха дори причастили. Та тя, бейката, ми повърна живота — знаеше много, идеше ѝ отръки. Така беше, та и аз ѝ прислужвах, твърде се имахме. И кога то, сине, се дозе, че русите идат, всички турци се задигаха — да бягат. Тогава една вечер отърча у нас бейката — разтреперала се, пък в ръката ѝ бохча — едвам я носи. . . Мене ми стана страшно. Това на, през деня дъщерите ѝ я наплашили в къщи: думаше, искали да я удушат, та тя се била заключила. . . После дошли двамина още съседи — турци, придумвали я да бягат, пък и дъщерите ѝ били укротели, та и те я придумвали да бягат. . . А тя се обояла, сине, зер богата жена. . . знайно беше в целия град, че е много богата. . . И се обояла — ще я убият някъде по пътищата. . . Та разплака се тя у нас в къщи и ме замоли: «Добро съм ти сторила, ми дума, от гроб те извадих: опази ми сега и ти живота! Битката, казва, ще мине, ще си дойде син ми — да му оставя, каквото имам, а после нека умра». . . Тъй ми се молеше тя, сине. . . И прибрахме я. . . Защо да не я скрием в так-воз размирно време? Дадохме ѝ стаичка, захранихме я, та после на, сине. . . Коце. . . от нея ни остана. . . богатството. . .

Коце, без особена мисъл, настръхна: ръцете на майка му трепереха, гласът ѝ пресипваше, погледът ѝ не спираше на едно място, а последните думи изговори съвсем глухо и си забърса очите, макар че те бяха сухи и гледаха безсмислено.

— Че как, мале? — запита я той, но думите замряха на устните му.

— Случи се, та. . . тя умря. . .

— Умря ли?

— Умря бре! Заварихме я в стаята — умряла. . . Оттогаз — набра ми се на сърце — набрах си страх — та и досеги!

Тези думи Стаменковица изговори с прекъсване. Лицето ѝ се бърчеше и клепките ѝ силно мигаха.

— Ами после? — запита едвам чуто Коце с проточен врат.

— Аз се бях замаила бре, синко, замаила се бях! А никой не знаеше, че е у нас бейката. Татко ти тъй нареди — и не обадохме. . . В бохчата бяха много пари и тапии. Сетне — дъщерите ѝ бяха избягали — ключовете на къщата бяха у нея. . . тя си ходеше преди често. . . та после и в къщата намерихме пари. . .

— Но, как, мале, нали погребяхте умрялата? Не я ли дириха?

— Погребяхме я бре. . . ние, в двора. . . никой не видя! . . .

Стаменковица беше заразправяла това с минутното хрумване да довери най-после на сина си домашната тайна. Тя не беше предначертала какво ще разкаже. И накрай едвам издържа, да се не обърка. Това я замъчи: чинеше ѝ се, че още трябва да разправя, а нямаше вече какво и ѝ беше чогълно¹. Тя забърза да нарежда кревата и почти повтаряше едно и също:

— Тъй, сине, имаме — ти се не бой — имаме. . .

Коце чувствуваше, че му се открива нещо съвсем странно, нещо, което силно засягаше него, но което все пак беше вън от него. . . При това смущението на майка му така затъмни всичко, което той чу и което само по себе беше никак страшно, щото не намираше какво да запита. А майката гузно забърза:

— Хайде сега, орахати се и поспи! — каза и си излезе.

Коце постоя вторачен към вратата. Жегнало го беше страшно досещане, но не търсеше да си го разясни, по-право, не смееше. Даже стана и закрачи из стаята, като за да отмахне тази догадка. След малко обаче потърси да нареди в паметта си изслушаното. Но замъркаха му се само откъслечи от тъй неочаквано разкритата тайна.

¹ Неприятно, противно, неловко (тур.).

— Но къде са я погребали? — запита се той, като му се стори, че това е най-същественото в цялата случка.

А веднага забрави и това. Нещо поблесна в съзнанието му. То дойде не от същата нишка на мисълта, а като че ли се свря против волята му в реда на ония мисли. «От какво е умряла?» Самите думи Коце не изговори. Той беше пред прозореца и загледа навън. Белезлунна нощ, далеч се тъмнееше Витоша и над всичко бе възбледото небе. Успокоението, което идеше от тихата нощ, лека-полека нави в младата душа на смътната, неочаквана и странна загадка. Накрай той махна ръка.

Близнаха в паметта му спомени от четеното и от слушаното за неотдавнашното тъжно минало. С тях неволно се замярна в съзнанието му и някаква хрумнала физиономия — на стара туркиня, с хлътнали черни очи. Де я беше виждал той? Тя е и с тежък вързоп в ръка. . . Да, тя е бейката. . .

— По-добре беше да не знаех! — пришепна Коце, когато духна свещта.

Той дълго се въртя на кревата. Мисълта му се пиелееше по видено и чуто сред другари, тук и в Париж. Спомни си, че трябва да пише на една стара рускиня — студентка, — която го беше обикнала по своему. От нейния живот мисълта му го отнесе в Русия и по борбите там, които той добре знаеше. Така младият човек се губеше с разбъркани мисли по цял свят. А под съзнанието му се точеше нещо, което, собствено, му не даваше да заспи. Непокойство някакво, навярно от разкритата тази вечер семейна тайна. Най-после обаче той се обхвана пак от злобата на студентския си живот: Киров, баща му, медицина. . . Това насмал щеше съвсем да го разсъни, но Коце се пресиля, закри лице на възглавницата и сполучи да заспи.

На утрото той почти нави на снощните си мисли. Само навремени се втрещеше без направление. «Е. . . не чини да се мисли!»

На обед обаче спреше ли поглед на бащиното си лице, той бърже се извъръщаше настрани. И в очите му се четеше осъществяване от сами себе.

А вечерта, след като се нахраниха, Стаменков загледа сина си обидно.

— Аз те мислех за умен, Коцо, за по-умен! А ти да плачеш — от инат! Не ти прилича!

Клетата майка се изчерви.

— Ами кой ти каза, че е плакал — намеси се тя. — Той не е плакал!

— Недей кри, мале — мене ми беше на плач, може и да плача, защото ми е мъчно. А тате нека каже. Говори, тате, каквото има да кажеш! — отвърна Коце.

Старият изправи глава.

— Ето това ще ти кажа: баща съм ти и ще ме слушаш!

— Тате, то не е физически труд. . . Каквото ще уча, трябва да ме интересува и да ме увлича. . . Инак ще занемаря всичко. . . напразно ще харча пари. . .

— Аз не знаех, че ми си жалил парите — надсмся се Стаменков. — Какъв си инат ти! Да мълчиш! За тебе съм ги печелил — няма да ги нося при баща си! Гледай го, седнал да мисли за харча.

— Не е тъй, тате. И аз имам лице — трябва срещу харча да изкарам нещо. . .

— Слушай, момче, ти няма да ми умуваш много, чу ли? Ще ме подсториш да ти покажа бакалницата. . . тъй да го знаеш! Седнал да ми умува! Да се спретнеш и да гледаш туй лято да се поусилиш, че до есен ще вървиш, където те пратя! Хайде де, сметки ще прави. Направил съм ги аз на времето. Живота съм си почернил — за вас — за тебе! Ххх! — кривна глава гневно Стаменков и тръгна да излезе.

— Тате, чуй ме — повърна го Коце. — То не може насила! Аз не ща на друго да се уча. И ако не скланияш, кажи ме, че ъвреме да се настаня някъде учител.

Бледното лице на Коце се позачерви, погледът му беше залутан нейде настрани, гласът му не беше дебел и тъп, а ясен и треперлив, алените му устни също трепереха.

Стаменков изгледа изкриво сина си. После подръпна косата над челото му:

— Я ме поглеж, тъй, в очи!

— Тате, недей ме. . . мене ми стига набраното! — смънка Коце цял разтреперан — беше го заболяло от дръпнатата коса.

— Какво ти стига бре?! Гладен ли си бил, жаден ли, или бос си ходил? — сопна се Стаменков, но си отдръпна ръката.

— За досега — благодаря ти, тате! Но отсега — неща ти нищо! — намръщи се Коце и стана.

Той беше сега неузнаваем. Стаменков пребледня, устните му се свиха в страшна усмивка.

— Я го кажи още еднаж. . . кажи го, да чуя!

Настана грозно мълчание.

— Проклето чедо! — кресна Стаменков-забравен. — Говори или ще те ударя!

Коце не беше виждал баща си никога тъй разгневен. Стана му съвестно, но и обидно. Той дигна лице към него и се помъчи да бъде спокоен.

— И нехаеш! Син! И ти си син! А знаеш ли какво съм сторил аз за тебе, за тебе? Какво мукаш, гледай ме, ей тъй! — дръпна Стаменков пак косата над Коцевото чело. — Гледай ме! Учител, ха?! Питам те бре. . . какво трепериш, какво се боиш. . . Баща съм и те питам. . . Видиш ли, виж тая ръка, проклето, проклето дете! Знаеш ли какво е тя сторила за те-еб, а?!

Коце се беше съвсем разтреперал. И това поколеба яростта на бащата. Но скоро той пак се забрави, креснеше и размахваше дясната си ръка с така изкривени показалец и среден пръст срещу палец, че неволно напомняше душене. Коце отпървом не забеляза това. Но майка му викна пискливо:

— Павлине!

— Проклет син! — издума вече през зъби Стаменков и грозно тръшна вратата зад себе си.

Гневът и смущението у Коця се стопи в обхваналия го още неясен и мигновен ужас.

— Мамо, какво искаше да каже тате? — наведе се той до самото лице на майка си. — Какво е той сторил?

Майка му се обърка: замърда устни, но глас не се чу — тя сви само безсмислено два ж рамене.

Коце замижа, после със странно хрумване си запуши ушите и забърза, заключи се в стаята си.

— Защо питам?! Нима не е ясно, нима не е ясно! — говореше си той и се скова прав сред стаята.

След малко някой плахо почука на вратата — навярно беше майка му. Коце не се обърна — той стоеше поразен, обезсилен да мисли, да съобразява.

Неспокойството, което беше обхванало Коця още снощи, когато майка му със странно смущение му разкри неизвестната дотогава домашна тайна, беше по-скоро страх, размесен със слаба нишка на заболяла съвест. Последното беше повече за обраното от родителите му чуждо богатство.

Но сега, след тази сцена с баща му, младият човек изтръпна. Обземаше го грозота, която още не можеше да му навие изцяло, но след миг ще му навие навярно. Коце крачеше из стаята, сопнато спираше, мърдаше вежди, правеше всички постъпки и движения, които съответствуват на истински ужас. Но ги правеше само като актьор, който е проникнат дълбоко от силния момент в играта си, а е безсилен подпълно да се забрави, да се преобрази. Коце беше обаче в действителността. Отначало оживя струя болка в душата му, която нарасна, разплу се и прогони оная нишка на смътно съзнание, която ръководеше движенията му. След малко той прихлупи лице на кревата и — заплака. . . Това беше само миг. Младият човек се дигна пак и скоро безсилно се отпусна на стола. В съзнанието му сега не се уясняваше нищо, наопаки, обземаше го помрачение, което все повече обезсилваше всяка мисъл, сковаваше му сърцето, гърдите му вече не се подуваха, той едвам дишаше.

— Убийца! — промълви накрай момъкът.

Когато той пръв личен шепот достигна до слуха му, ушите му зафучаха и склочица му се устата като на припадък. После повтори:

— Убийца, убийца! — и си притисна челото.

След малко стана и мислеше вече ясно.

«Да, това е: син на убийца.»

— Син на убийца! — почти викна младият човек изведнаж и заплака, заплака с дълбок хленч.

А тихо беше в цялата къща: глухо и страшно. През прозореца проникваше бледата луна. Коце плачеше. И собственият му хленч продираше слуха му и будеше чувство на безкрайно -окаянство. Скоро обаче ужасният повод потъмня, грозотата висеше някак над него, а наоколо и вътре в него беше пак оная безсилна и плачлива тъга, която обхващаше някога, в ранни години, нежното болезнено дете, ненаклонно да играе, неразличано от никого, обиждано от баща, съжелявано от майка.

III

А Стаменков се беше разгневил така, както не му се случваше от години. Той премина бързо през тъмната спалня, влезе си в кабинета и се тръшна на канапето до прозореца. Червен светлик на фенер от пътя се сливаше с лунните лъчи и пълнеше малката стая със странно преплитане на сенки. Това вече отдавна не правеше на Стаменкова какво да е впечатление. А преди — много отколе — той просто беше решил да премести фенера от това му място на улицата. И после привикна вечер да влиза тук със запалена лампа. А сега, влязъл бърже, при първата още стъпка, погледът му се взема, стана му неприятно, почти неволно замижа и когато се отпусна на канапето, инстинктивно притисна с пръсти слепите си очи. И не дигаше глава. Срещу него, наред стаята, беше работното му бюро — широка маса с прикрепени ред рамки, запразнени с тефтери и книжа.

Стаменков беше дошъл направо тук по навик. Ще разлисти след вечеря някой и друг от тефтерите си или ще впише по нещо от дневните си работи. Това той правеше от години. Види се, тъкмо в тая работа — в своите сметки — можеше напълно да се унесе и успокои. Но възбудата му сега беше извънредна, И човекът не можа да спре поглед на книжата си.

— Проклет син, проклет! — мълвеше той в мрачната. После в смежната¹ спалня се драсна кибрит — жена му палеше лампата. Стаменков влезе при нея. «Къде е слугинята? Ти ли ще палиш лампите?» — искаше да ѝ каже. Но не проговори — беше още гневен.

— Ами що ти трябваше, Павлине — продума боязливо жена му.

— Хайде, върви при децата.

— Аз ще ида. . . А на Коця му стана нещо много мъчно: пребледня такъв. . .

— Е-е, хайде сега! — пое Стаменков лампата.

— Не биваше да му казваш тъй. . . разтрепера се, па ме и пита. . . пита ме какво си сторил. . .

— А-ха! — зина презрително Стаменков.

— И не дочака да му кажа какво да е: хукна навън и си запуши дори ушите. . .

— Бре, бре! — смънка Стаменков и лицето му се набръчка от презрение и злъч.

— Не биваше! — додаде стопанката.

— Де върви там, при децата! — изпрати я Стаменков. После влезе в кабинета си. И заработи.

Работеше, а все по го задяваше това, че Коце «хукнал навън. . . запушил дори и уши».

— Ей че инат! — промълви по едно време. Дойде му и да се усмихне. Но усмивка не се мярна на сините му устни. После остави перото и отпусна ръце със склучени пръсти на масата.

Мяркаше му се пред очи бледото лице на Коця.

И изведнаж стана разтревожен. Той закрачи предпазливо, почти на пръсти, излезе в салона, поогледа се и влезе в спалнята на децата. Тук беше глухо — двете сестричета на Коця след грозотата на домашната скарания бяха легнали прегърнати, завити почти презглава, и мълчаха. Павлиница загледа плахо мъжа си. Той хвърли предпазлив поглед към децата. И се наведе до самото лице на жена си.

— Казвала ли си ти нещо. . . нему, на Коця?

— Какво да съм му казвала?

¹ Съседна, гранична (рус.).

— Това — за бейката — ха?
 — Аз — казах му — друго.
 — Х-х-х. . . какво му каза! Никаква! Никаква! —
 надвесил се Стаменков.
 — Е — за парите — че останаха. . . от нея!
 — Ти, никаква! Защо му ка-а-за?! — хвана Стамен-
 ков ръката на жена си.
 — Ами заплака. . . мислеше, че сме сиромаси!
 — Нека мислеше! А какво, какво му каза?
 — Че умря. . . тя. . . И скрихме. . .
 — Пфу! — блъсна ѝ ръката Стаменков, излезе съв-
 сем сърдит и вече с твърди стъпки отиде в кабинета си.
 — Защо, защо е говорила?! — изпусна той през
 зъби и все по го догневяваше. А после се помъчи да
 мисли. Съобрази, че от това не може нищо да излезе.
 Намираше, че няма защо и да се гневи: Поотпусна гла-
 ва и му хрумна даже, че може най-после да склони:
 нека Коце се учи, каквото си ще. Но обхваналото го
 безпокойство нарастваше. По едно време цялото му
 лице се набръчка. Застиска си шепите и цъкаше. Опи-
 та се все пак да работи. Но още неседнал на стола,
 пръснатите книжа по бюрото му станаха противни.
 Почнаха да го побиват тръпки. И се премести в спалня-
 та си. Плахо пристъпваше само край кревата. И се
 отпусна безсилен на леглото. Мяркаха му се трепер-
 ливи светли кълба без никакъв образ в тях. Отдавна
 не беше се случвало с него тоя припадък. Бледен, той
 съвсем се протегна на кревата. Изглеждаше като мърт-
 вец. Но скоро се примъкна над възглавницата си. И
 се застоя с проточен врат. Глух стон се изтръгна от
 гърдите му, пое прекъсван дъх и закри лицето си с
 ръце.

Отначало, преди години, със Стаменкова не се
 случваше това. Той тогава само сънуваше някакво мъ-
 чително видение. Но после му «оживя на душата»,
 както каза той веднаж на жена си. Онова, което Стамен-
 ков сънуваше, тогава вече го следеше непрестанно. И
 го завали на легло. Те бяха най-страшните дни за бога-
 тия човек. Още незадрямал, той се стряскаше от нея-

сен страх. И му се мяркаше онова, което по-преди само
 сънуваше.

Сега Стаменков стисна челюсти, за да устои срещу
 ужаса, види се. Но все повече изпадаше в безпричинна
 и безсилна ярост. Това ставаше с него и преди. Някакво
 смесено чувство отмахваше всичко пред него, той стис-
 каше очи, за да се съвсем забрави, и изведнаж очите
 му се изцъкляха. Сега му се привидя — дори някак
 по-ясно, отколкото друг път — образът на бейката с
 полуотворено едно око. Да, сѐ оня момент, когато тя се
 събуждаше и той беше до нея.

Глухо беше в стаята, лампата слабо мъждееше. По-
 несе се прекъснат стон в тишината — Стаменков си
 затърка челото и потънал в студена пот, завика слу-
 гинята. Тъп и треперлив беше гласът му. И грозно се
 понесе той в нощната тишина.

Вратата се отвори — влезе Павлиница. Тя не беше
 се съблякла; дрямала е навярно пред мъжовата си
 спалня, вслушвала се е.

— Какво ти е, Павлине. . . какво?

— Дай ми малко вода. . . нищо не ми е. . . вода ми
 дай!

Накваси устните си. И разсипа шепет, като из гроб:

— Хи, невидяло се! Коце спи ли?

— Трябва да спи — отвърна глухо Павлиница. И
 не махаше поглед от страшното лице на мъжа си.

— Кажу — кажи му утре — нека учи, каквото ще!...

IV

Слънцето беше вече огряло стаичката на Коця. Той
 още спеше — облечен, но без палто и незавит. Най-
 после сепнато стана. Постоя, като да се опомняше, на-
 боляха го гърдите и се отпусна на стол. А след малко
 почувствува безсилна досада към мъчителните чувства
 и мисли, които го обхващаха вече пак. Но съзнанието
 му се оведряше. И мисълта заработи.

— Събуди ли се, Коце? — обади се майка му отвън.

— Защо?

— Чух, че шумолиш. . . Излез да си пиеш млякото, ще изстине.

— Нека — не ми се пие.

— Аз ще кажа на слугинята да ти го донесе — даде, като помълча, майка му.

Слугинята донесе млякото. Стаменковица пак надникна от вратата:

— Коце, баща ти склони. . . ще се учиш, каквото рачиш. . . Аз ти рекох — той ще склони!

Коце се беше извърнал към прозореца и се жегна, когато се спомена за баща му. На другото той не даде ухо, макар и да разбра. Майка му го погледа отподир милозливо, отдръпна се да мине слугинята, а после и сама тръгна след нея с колебливи стъпки.

Млякото остана небухнато. Коце пак се отпусна на стола и закри лице. Той искаше да мисли — и не мислеше. Гърдите му се присвиха — почувствува да го наболяват пак. Стана. Изми се след малко на чешмата в двора и се върна в стайката си, без да се огледа на страни, без да види някого. Когато си решише дългата и хубава черна коса срещу огледалото, задави го въздишка. И едвам сега мисълта му се поклати оттам, където беше спряла снощи.

— Тъй. . . ето какво ми предстояло! — каза гласно.

После се заоблича бърже. Наложил си шапката, пи от млякото, но го не доизпи и с бързи стъпки излезе. Не поглеждаше на страни и не видя пак никого. На улицата наведе още повече глава и закрачи сякаш без посока. Стъпките му го изведоха вън от града. След час той още крачеше по хълмовете към Витоша. Най-после подпря рамо на хилаво дърво.

Коце не мислеше, нито се колебаеше пред нещо — той беше вземал някакво решение, без да знае кога. Може би още снощи. Да, снощи той беше мислил да се махне. Затова потегли и сега тъй, без посока. Но накъде?

Коце седна на земята и машинално заскуба налягалата трева. А след малко вече мислеше пак ясно и строго: накъде?

Той не беше ходил никъде из България. А не познаваше и никого вън от София. Или не, той познаваше мнозина — бивши съученици от гимназията, също и български студенти от университетите в странство. Даже му хрумна сега да запитва — той знаеше кои в София — за адресите на негови другари из провинцията. Това беше утешна минутка, която отлетя. Биха го запитали: защо му са? Не, той трябва да се уедини, безвестно да изчезне нанякъде.

— Някога може би. . . — каза си. — А сега никой не бива да знае. . .

И си представи таинствен живот някъде в затънтено село, между непознати, съвсем непознати хора, откъснат, изчезнал безследно за всички — за целия друг свят. . .

Но се жегна: обхвана го колебливо чувство. Отначало — тъга и умиление, че ще го търсят, а после — озлобление: да избяга, непременно да избяга!

Овлажйх му се очите.

— Да, те, едничките, които аз обичах! . . . — Коце искаше да каже — «Те ще ме търсят!» — но не доиздума, чувството на умиление се задуши още при първата искра. Неговото е вън от всичко! Вън от всичко! Не, не — аз не ще се върна! — каза с глас, стана пламенно решен и закрачи.

«Тъй. . . далеч!» — мислеше. Но скоро мисълта му отиде напред и прехвърли времето.

Години са се изминали и той узнава — баща му се е поминал. . . А сам вече е здрав и силен мъж, живее бедно, облечен най-просто. . . И озовава се у тях. . . Майка му — грохнала от старост, почернена цяла, безутешна — недоверява му, притегля му лицето до късогледите си очи — милият ѝ навик, — гледа го и изведнаж го познава, писва и замира на гърдите му. . .

Загоряха нежните бузи на момъка. Но сладка беше тъжната илюзия, помаменото въображение се силеше и картината се разви докрай, до оня край, в който мечтата се сблъсква със своята първоначална нишка из действителността и рухва. Да, после Коце. . . ще онаследи бащиното си богатство. . .

Последва потъмнение в душата и набръчване на челото. Но въображението изплава пак: сестрите му ще се задомят и той ще ги остави с цялото наследство, а ще вземе майка си при себе си и ще я отведе там, далеч.

Към обед Коце се върна в града. Отби се в бакалница: купи хартия и плик. Поогледа се, когато излезе, и нозете му го отведоха пак напосоки. Но след малко се запъти с решителни стъпки за пощата. Тук вече трепереше, пръстите му едвам закрепваха перото и можа да напише само един ред:

«Аз заминавам: най-добре е да ме не търсиш!»

И с трескава бързина-надписа адреса на баща си. А когато пусна писмото в пощенската кутия, поби го студена пот, но вече не трепереше. На улицата той пое дъх издълбоко и спря като човек, който е бил унесено замислен и комуто нещо случайно е объркало нишките на мисълта. Всъщност Коце нямаше от какво да се опомня. От вчера в неговия разсъдък не се застоя нито една мисъл с дълъг ход. Той беше отначало настръхнал, сетне последва тъмно състояние, което постепенно се затисна от екзалтирано влечение да забегне нанякъде. Сега с писмото до баща си той задоволяваше именно това си влечение.

И все пак Коце търсеше да се опомни. Спрял сред улицата с напрегнато лице, той се мъчеше да спомни нещо, което му е хрумнало, но което е забравил.

И тръгна пак. Но се сепна: спомни! Намислил беше да се облече с вехтите си дрехи, та с тях да забегне. Това го възбуди и припряно закрачи за у тях си. Писмото наистина беше вече пуснато, но то ще се получи навярно утре.

И ето — мярна се прозорецът на неговата стаичка. . . И масичката, и останените книги, и науката, и френският език — всичко това откъсна нещо от сърцето му. А едновременно съгледа на прозореца лицето на по-голямото си сестриче. И инстинктивно се закри в един ъгъл на улицата. Коце сега цял трепереше. Но чу да бие градският часовник. Машинално извади своя

и се порази — часът беше 12! Те са там, на трапезата, чакат него. . . Сви му се сърцето. И пак го обля студена пот. После се понаведе и се вторачи към прозореца, където беше съзрял сестричето си. То бе още там, загледало се по пътя. Коце беше мъртвобледен. Обгали с очи милото нему детско лице, даже дигна треперлива ръка — искаше може би да прати целувка. Но само махна ръка и бързо закрачи назад.

V

Обед беше минал. Затаената тревога в дома на Стаменкови избликуваше. Бяха се вече нахранили, но все още се надяваха. Счуеше ли се шум от пътя — всички се извъръщаха, чакаха. Но Коце не се яви. Разбира се, ще се завърне. Майка му си казваше: «Какво му са сторили, защо ще бяга син им от тях?» И чакаха. Часът удари три. Къщата цяла заглъхна. Ръката на Стаменковица се застоя на загорялото ѝ чело. Сам Стаменков, съвсем слисан, закрачи по спалнята през кабинета си — не го съдържаше. Твърде измъчен, за да се разчувствува, той беше и твърде мнителен, за да се придумва сам, за да се успокои. Най-после не страя — излезе.

Отиде у братовчеда си Славчо Киров. За своя син Стаменков можеше да тича само при Славча. Едничко с него можеше да размени няколко, макар и лъжливи от негова страна думи по случката.

Куп деца, едно от друго по-малки, играеха в ниския дом на учителя. Сам Киров, разхвърлян, по чорапи, се беше обтегнал на тесен миндер и преглеждаше ученически тетрадки. Сухичък, дребен и слаб човек, с чудо бръчки на лицето, той сочеше много по-стар, отколкото беше.

Стаменков биде посрещнат, както подобава — той почти никога сам не беше навещавал братовчеда си. И тоя още при пръв поглед разбра, че има нещо много особено, може би нещо, което и него ще ползува. И така се увери в това, че от любопитство не можеше да

придаде на лицето си даже обикновения израз, нещо, което му се чинеше да е твърде необходимо за случая.

— Какво има?

— Това — наш Коце тази заран излезе и досега не се е вестил. . .

— Туй ли е! — смънка почти недоволно Киров, но се съвзе: направи пак любезно лице. — Ами че къде ще да е?

— Това е на. . . знаем ли го?

— Ха, къде може да иде. . . никъде! Ако сте го поразсърдили нещо, може да е шавнал някъде вън от града и довечера ще си дойде. Пък аз помислих кой знае какво се е случило! Те, младите, знаеме ги!

— И аз това думам. А майка му се е разтужкала. . . Снощи го посъгълчах — пак за учението му. . . Иска по своему и туй то! Няма да я бъде, братовчед, ще трябва да го оставя, на каквото ще.

— Както желаш. Ако питаш мен, не трябва. Ще дойде време, когато сам ще види колко леко и добре ще му е, та ще е благодарен. Но — ти си бащата, ти ще решиш.

— Няма как сега: иска — нека върви!

Лицето на Кирова беше съвсем студено, дори се разля по него и досада. Все пак поръча да купят вино. Развесели се при черпнята и когато вече Стаменков забърза да си ходи, Киров беше съвсем любезен.

— Позапалила му се е главата, ще се полута из Курубаглар, па ще оседнат идеалите му. . . ха, ха! И ще се върне довечера грохнал, та ще се нахрани като хората. . . Гледай си работата, братовчед: не е да не ги знаем младите! — изпрати го той.

А Стаменков на връщане даже намина в дюгения си, но не го сдържа, забърза пак в къщи. На пътните врата го посрещна раздавач — оставил му писмо — отворено, оттука, от града. Нещо жегна Стаменкова: забърза той по стълбите и скоро беше в кабинета си, където оставяха писмата му.

Писмото беше от Коця.

Стаменков го чете, прочете и препрочете, а все не можеше да схване. Е, къде ще иде? Къде може да се

дене той, Коце? Не, Павлин Стаменков не можеше да разбере! И му ставаше все по-ясно, че той, Коце, е неблагодарен, неблагодарен! Това обаче побуди у бащата не гняв, а нещо като молба, да не е той такъв, неговият единствен син. После го обхвана сръдня към жена му, но все още мека. Повече се раздразни, като си спомни спора за Коцевото следване. И пак се повърна към дъдривостта на жена си. А тук, кой знае защо, прехапа устни. След малко той с нетвърди стъпки отиде при стопанката си. В първия му хвърлен към нея поглед се четеше и упрек, и тъга, като че ли й казваше: «На, какво стори. . . Какво сторихме!»

А клетата майка още по-малко можеше да разбере какво е станало. Тя на два пъти протри очи, надникна в писмото, но беше неграмотна.

— Е, къде е отишъл?

— Че казва ли? Нали чу — да не сме го търсели!

— Ами като не му е станало нещо — смънка майката. Тя все по-се разтреперваше и се мъчеше да прогони от себе си неразбраната грозота.

Стаменков започна да се дразни.

— Я си помисли ти още веднаж: каза ли му, че аз склоних за учението? — запита той жена си, а вече не му се чакаше и отговор.

— Че нали ти рекох, казах му още отзаранка.

Стаменков излезе от къщи вече гневен. На улицата той спря. Беше се запътил пак у Кирова, но изведнаж му стана съвсем противен неговият братовчед: и сухото му лице, и любезният му смях, и разглезените му куп деца. . .

— Гледай сега! — почуди се пак Стаменков.

Това той каза току тъй, само за да даде ход на мислите си.

— И къде ще е отишъл? — запита се. — Ще се залута някъде. . . Хъ! А смята, че ще го оставя. Ха-ха! — додаде и забърза; отиваше в градоначалството.

Той сега не чувствуваше голяма тъга. Беше му само много криво. Гневът му се преля в страх от голямо осрамване. Градоначалникът беше нов и суров човек. На Стаменкова не бе лесно да се изкаже пред него.

— Ще ви моля да узнаете къде е — довърши той, твърде стеснен.

Полицаят се интересува.

— Но вие мислите, че само е заминал някъде?

— Какво друго може да е. Не сме му сторили нещо. . . Потърсете го, за бога!

Стаменков се бъркаше. Той обади, че се е поспречкал със сина си, но за неговото писмо не спомена и беше доволен, че го не разпитваха. А когато трябваше да каже белезите на Коця, той се заекна — грозно му се видя това.

— Но, господин градоначалник, ще ви моля, някак меко. . . Само да се узнае къде е, после аз сам ще си го доведа. . .

VI

Беше горещо и задушно. В пловдивския Мараш улиците са глухи и само тук-таме се мяркат понаведени, с черни и потни лица селяни и занаятчийци — понослив работен народ. И сред тая жегата креташе млад, висок, черноок момък с изгоряно от слънцето нежно лице. Той вървеше понаведен под открит чадър. Личеше, че иде от дълъг път: беше цял в прах. Момъкът се вгледваше по надписите на дюгени от двете страни на улиците, като че ли търсеше нейде да спре, но не намираше или, по-право, не се наكانваше. Пред едно голямо кафене той спря, мяркаше да влезе, но си погледна дрехите, обувката и — отмина. В изнуреното му лице се четеше недоумение и малко нехайство. По едно време той беше по моста на голяма река. Вгледа се долу, сянката на тихите върби го привлече, но не се нагани да слезе. И спря тъжен поглед над водите. Скрыт под чадъра си, той не чувствуваше сякаш жегата. Скоро двамина стражари минаха край него: те говореха високо с посинели от горещина лица и не поглеждаха настрана. Младият пътник ги изгледа гузно. После малко той зярна отдясно над голяма врата надписи: «Околийско управление», «Тюрма» и далеч в двора друг — «Училищна инспекция». Последният надпис

го заинтересува, той даже поспря, но веднага пак отмина с бързи стъпки. И лицето му изрази угриженост. Накрай младото момче спря пред големи порти на хан. Куп младежи в униформи на ученици от някакво училище стояха пред тия порти. Пътникът се обърна към един от тях:

— Вие сте от Садовското училище?

— Да.

— Можете ли ми каза колко е дотам оттук?

Запитаният отговори и попита:

— Да не постъпвате и вие?

— Не — искам само да намина. Аз следвам в странство.

— По земеделие?

— Не — по медицина. Предприех обиколка пеш. . .

Запознаха се. И след малко Коце спеше в тъмна стая на такъв нечист креват, какъвто навярно не беше виждал.

Мръкваше, когато се събуди. Виеше му се свят. Но неспокойство, почти като у изгубен човек, го отрезви скоро. Запали той свещ, поотърси се от праха, уми се и вчеса. После слезе в ниската кръчма-гостилница. Коце не беше гладен, само се чувствуваше слаб, та се нагани да вечеря. Но поднесените ястия не му се усладиха. Съдържателят донесе книгата за пътници. Коце се осериози и се записа само «Павлинов». Той идеше от старопланинска паланка, но и това скри. После напусна кръчмата. Глух и противен му се видя сега тоя хан, нечист и турски: стаи около четвъртит двор с коридори отпред. Но се мъчеше да си представи, че слиза в още по-тъмна среда, където ще омотае своите следи, ще се изгуби.

Той беше пътувал пеш през гори и поля, преспивал беше в села и в тъмни ханища. С все по-измъчваната си душа преживял бе хиляди чувства и мисли самин — под открито небе. Плакал бе пред първите лъчи на слънцето и макар отдавна без вяра в бог, не беше далеч да се моли. . . Очаквал бе със скръстени ръце изплаването на пълната луна. . . Унисал се беше с часове, вгледан в звездния мир, когато той трепти и тайнст-

вено шепне за непостижимата вечност на безначалното и безкрайно и издига нас — невидими зрънца в безпределната вселена, — издига ни над самите наши грижи и страдания.

Сега на Коце се струваше, че постига онова, което е желал: слива се с милионния работен народ — с наивните му разтухи и с лишенията, в които той живее. Това допиране упъти създадените вече у него пориви и той се отърсваше от привычката да се чувства незрял, невъзмъжал. Вече по-уверено тъгуваше заедно с поета, когато декламираше горчиви куплети. И тъгуваше толкова, колкото можеше неговата млада душа, застанала на свои нозе пред пропастите на живота. Коце се унисаше от някаква непоколебима вяра в своите сили за борба — непунктувана, но велика борба. Унисаше се и трепетно се чувствуваше волен, необвързан с никого и с нищо. . . Независим дух, безгранична самонадеяност, задушевен тласък към предприетото — това се затвърди в младата душа. И то го крепеше срещу непосилните за слабия му организъм физически трудности. Там, в народа, за безвестна до гроб дейност!

Но сега, неоведрен още от тежкия сън след убийствена умора, ненахранен — и почувствувал се със записването в регистрите на хотела под полицейски контрол, — сега Коце изпадна в неясно смущение. Премисленото и преживяно, причините и последствията от положението му сега — всичко се сливаше и създаваше отегчено състояние, по-малко раздражнящо, а повече тревожно, като предчувствие на нещо лошо.

Коце излезе. Пред вратата до фенера разговаряха пак ученици с униформи. Между тях беше и тоя, с когото Коце се беше запознал. Заприказваха го. Доли- таха звукове на музика от градската градина. След малко Коце се запъти с познайника си за там. Тоя скоро му се разкри: степендиант бил и толкова сиромаш, че да- же ваканцията е прекарвал в училищния пансион.

— И аз не ходя много от прокопсия — подхвана Коце. — Пътувам, но и мяркам да си намеря село, за да учителствувам.

Разговорът им докрай беше все по това — село за учителствуване. Решиха на заранта заедно да идат в Садово, а оттам може пак заедно да заобиколят околните села.

На утрото обаче Коця причакваше стражар — викал го приставът. Това, от което Коце мислено най се боеше, сега го само леко смути, той даже се поусмихна. Но също тъй скоро съвсем отпадна духом, когато тръгна със стражаря.

Приставът го изгледа от глава до пети, почна да го разпитва, но Коце отговаряше сухо. Заяви му се, че има заповед да го държат под строг полицейски надзор — ще трябва да се явява в участъка триж на ден.

Това се свърши. И Коце се завърна в хана. Навремени пак се усмихваше, най-напред презрително, после злобно, а накрай отпусна глава, седнал до отстранена маса в кръчмата.

— Е, хайде да тръгваме! — дойде ученикът.

Коце дигна глава като замаян, погледа познайника си и пъргаво стана.

— Хайде! — отсече.

И тръгнаха.

Следния ден тренът сне в Пловдив угрижения Павлин Стаменков. Той слезе направо в градоначалството, а тук му съобщи, че следите на Коця пак са изгубени.

— Ние сега сами ще го търсим — заяви полицаят. — Той престъпи заповедите на властта.

Стаменков не се замисли върху тези думи. Само се одума:

— Момчето май че мисли да става учител. . . Може да е ходило и в училищната инспекция.

Запитаха в инспекцията. Но Коце не беше се вестявал там.

Следобед Стаменков чакаше пак в градоначалството. Градоначалникът го успокои с привычната полицейска студенина: писал в околийското управление и навярно пръснато е вече окръжно по всички общини за Коцевото докарване. Също е помолил и училищната инспек-

ция, щом постъпи заявление от изгубеното софиянче — или щом той се яви там, да се съобщи на властта.

— И под земя да се скрие, пак ще го намерим — свърши полицаят.

— Знаете, само да го чуем къде е — мълвеше Стаменков.

— Казах, до ден-два ще го намерите тука, при нас! — натърти нетърпеливо градоначалникът.

Стаменков си излезе замаян и уплашен. Значи, ще го доведат него, Коця, със стражар? — Никога той баща не беше се чувствувал тъй, както сега — обиден, съкрушен, безсилен.

— Но те нямат право! — спря той на улицата.

Обаче нямаше смелост да се върне пак при коравия полицаи, да разправи, да му се обясни. Тук никой го не познаваше и — нямаше кой да го зачете. . . Стана му жалко. «Защо направи тъй бре, сине!» — искаше да си каже, но непривични му бяха меките изрази. Накрай мислеше: «Нека само се намери. . . да го върна, че. . . Ех, другото се забравя!»

И закричи на глед поуспокоен. Но по едно време пребледня и си каза комай на глас:

— Не може да бъде: не е луд! И какво сме му сторили? Не, той само се лута, та разкарва и мен.

Вървеше размислен. И все по-натегваше в душата му страшното питане: «Ами ако наистина се изгуби? . . .»

След ден училищният инспектор съобщи в градоначалството, че е постъпило прошение от Коце Стаменков, който се намирал в някакво село. Заявлението било придружено с писмена молба от училищното настоятелство на селото в полза на тоя кандидат.

VII

Коце беше хубаво мечтал за скроеното си учителствуване в село, сред народа. Ученикът от земеделското училище го запозна с другарите си. Всички те бяха много внимателни към Коця: беше тъй странно да виждат помежду си студент от Париж!

То се случи още в първото село, където заведоха Коця. Той остана в кръчмата, а двамата ученици зашураха из селото. Беше работен ден и пак скоро се набраха при Коця спретнати селяни — млади и стари. Те бяха особено внимателни към него: личеше, учениците са го разхвалили. После дойде и кметът. Той беше малко по-строг, комай недоверчив. Но какво чудно можеше да има в това: тръгнал Коце да се учи, а му не достигнали пари и сега ще учителствува. Един от младите селяни, училищен настоятел, види се, даже прибърза: нека само Коце им хареса селото — гордост ще е да имат за учител човек, който е по света ходил и нещо повече е научил.

На заранта двамата ученици си отидоха, а Коце, останал сам, изпадна в беспокойство, пак като от лошо предчувствие. Беше празник, хората му се радваха. Особено младият училищен настоятел — той просто се не делеше от Коця: написа писмо до инспекцията от страна на настоятелството, намери нарочен човек, да го изпрати заедно със заявлението на Коця в града, развежда самия Коце по ред хубави места около селото, гостува го у дома си и му нарочи постоянна квартира у своя брат.

А срещу всичко това можеше. . . можеше нещо да се случи. Коце беше неспокоен. Не че очакваше всеки час да се озове стражар за него, или пък самият кмет да получи заповед някаква. Не! Той това не смееше ясно да помисли. Положението му беше на глед една светла действителност. Но черната грижа стоеше настрани и дебнеше като заплашителен облак. От време на време Коця побиваше пот. И това искрено доверие в неговите знания, и това радване лично нему, и селското гостоприемство — всичко изведнаж можеше да рухне, даже да се обърне в потрес и смях. . .

Той, Коце, лъжеше — казваше, че е беден и че няма баща. . . Можеше ли инак?

Коце беше в общинската канцелария насаме с писаря, когато пристигна стражарят. Той изтръпна от първия му още поглед. Замая се, когато му се съобщи заповедта. И първото желание, което му хрумна след

това, беше — да вървят, да тръгнат още същата минута. . . Обужасяваше го мисълта, че ще срещне някого от тия добри хора тук, които тъй му се бяха възраждали и които той лъжеше. . .

Писарят изведнаж промени лице: загледа Коця изпитателно. А стражарят нехайно заповяда на кехаята да му поразведе коня. После клекна на нозе, заправи си цигара и загледа Коця също дяволито.

— Трябва да имате нещичко. . . да сте сторили нещо — каза му той.

Коце се разтрепера. Ако не беше съвсем разбит, той се би тъй разфучал, че и тоя прост писар, и нахалният стражар биха видели. . .

Дойде и кметът. В първия миг той зина от слисване, а после направи също хитро, изпитателно лице.

Това беше вече много. Коце почувствува нозете си прекосени, задави се, притисна ръце на гърдите си и се завали. Беше му затреперало сърцето. И като падна, гърдите му вече не се подуваха, а само грозно биеха.

Разкопчаха му дрехите, мокриха го с вода и Коце се свести.

— Поседни сега — съжали го кметът, — не бива тъй да се стряскаш: грешка може да е. . . или за войник нещо ви дирят, или. . .

— Знам какво е. . . знам! — изпусна през зъби Коце, без да мисли, и въздъхна издълбоко. После дигна глава пак към кмета и искаше да каже нещо, но му пламна лицето. Макар че едвам се още държеше на нозе, той все пак се изправи до вратата и зачака нетърпеливо стражаря.

Тоя най-после се накани и тръгнаха. Коце се раздели с кмета почти мълком. Към края на селото той сякаш се пробуди и хвърли прощален поглед към тоя кът, в който му се беше усмихнала тиха радост.

Жегата ставаше все по-несносна и когато излязоха на пловдивското шосе, Коце едвам се помнеше. Погледът му се вземаше от напечения бял път. Крачеше почти мижешком. Мълчеше и стражарят, отпуснат лениво на своя кон.

Надясно се мярна Садово, после минаха край ханче. Коце нищо не виждаше. Той дигна глава, вече привлечен от приятно ромолене на вода — бяха на сянка под гъсти върби пред мост на бистра река. Коце спря и се огледа. От едната страна брегът беше наклонен и зелен. Той мислеше да слезе до водата. И се отби с нехайството на унесен човек — заслиза от моста към реката. Стражарят зина.

— Хей, чакай, къде? — викна.

— Ще пия вода — отвърна Коце, като дигна спокойно лице към него.

— Ами ей сега минахме край ханчето, да беше пил там! Върви сега тук, в пътя! . . .

Коце го погледна накриво. Странен беше тоя поглед: и горд, и злобен, а лицето му изрази луда досада.

— Тебе думам — върви тук! Няма да пиеш в тая горещина! — понамръщи се стражарят.

Но Коце вече гребеше с шепи вода и пиеше жадно. Стражарят все по-се дразнеше. Коце се напи и си наплиска лицето.

— Хайде бре, момче! Стига си се плискал с тая вода в тая горещина. . . нямам време после да те нося! — викна събразителният стражар.

Коце не се даже обърна. Той си потърка и челото с вода, после извади пошче и се бършеше съвсем бавно.

— Ха! — кипеше стражарят.

Коце се обърса и се загледа в сянката на върбите.

— Хубава сянка, дявол да го вземе! — каза и се простря на земята.

— Гледай го! Напи се уморен и ляга на влажната земя! — издума разгневен стражарят и скочи от коня. — Хей, момче, само на мене не продавай тия! — кресна той.

Коце беше сложил буза на тревата, а в очите му играеха сълзи.

— Слушай, върви тук! Или ще заиграе камшикът! — ревна стражарят и наистина камшикът плюшна — върху коня, който се опираше да слиза по брега.

Коце издигна снага в тръпки от хлад и от обидното заплашване, па седна — затърка си очите.

— Не се сърди бе! Ще дойда. . . сега — отвърна той с треперлив глас.

— Ще ти покажа едно противене! — ежеше се стражарят.

Коце стана и с наведена глава го наближи. Тоя се насочи върху му, безсилен да си въздържи гнева. Коце го отмина, без да го погледне, и пое пътя.

След малко той крачеше край коня пак унесен под ужасната жегга, замижал над напечения бял път.

А полето се разтвори, тепетата на Пловдив се вече виждаха съвсем близо. Пред очите на Коця въздухът играеше от нагорещената земя и ставаше задушно, несносно. Той дълго не чувствуваше нищо, само все по се вдаваше напред, навремени се сещаше, помъчеше се да се изправи, но не му се удаваше това за дълго. И креташе машинално с пламнало до посиняване лице. По едно време на два пъти инстинктивно дигна ръка, опря се о коня на стражаря, но след малко и това му дотегна, отпусна ръце от раменете и крачеше вече неравномерно.

— Е, поседни, ако се много умори! — досети се стражарят.

Коце поклати глава, разбра, но продължи безволен неравномерните си стъпки. Стражарят се усмихна и спря коня. Тогава Коце се поколеба като в недоумение, помъчи се да дигне глава, но не можа, а после инстинктивно пристъпи две крачки настрани и се повали в граничното на пътя трапче върху прегоряла трева, от която се дигна облак прах. Стражарят скочи от коня и го намери примрял с бликнала от носа струя кръв.

След малко мина бричка с пътници и стражарят покачи в нея примрелия Коце.

А. Страшимиров като учител в Казанлък през 1899—1900 г. сред свои ученици

Стаменков чакаше пред самото здание на градоначалството. Потриваше слепите очи. Най-после го досрамя от стражарите и от хората, макар че никой го не познаваше. И се отдалечи.

Бричката спря пред управлението. Стаменков, макар още нищо да не беше предполагал за начина на Коцевото довеждане, най-малко очакваше тъкмо от тази кола да изкарат неговия син. Той даже се и не взря добре, пък и не можеше да види. Изтегленият от бричката човек изглеждаше тежък. И само когато стражарите го вкарваха през вратата, Стаменков съзря клюмнала без шапка глава с лъскава коса. Той изтръпна и забърза.

Коце беше освестен, но не изглеждаше да разбира къде е и какво правят с него — очите му бяха мътни, погледът — безнадежден. Вкараха го в чакалня пред канцеларията на градоначалника и го положиха на канапе. Посинелите му клепачи се отпуснаха над хлътналите очи, лицето му беше мъртвешки бледо.

Стаменков го съзря през няколко стражари, направи усилие да го доближи и се обхвана от неясен страх. А излезе от канцеларията си и самият градоначалник.

— Е, какво ти е? — побутна той Коце по челото.

Коце дигна мътни очи и — замижа пак.

— Лошо ли ти е, хъ?

Коце сега разкри очи широко и унесено огледа всички.

— Лошо ти е зер... да ти е за урок! — отвърна градоначалникът шеговито и се обърна към стражарите. — Настанете го на ваш креват и повикайте градския лекар. — После потръгна да се повърне в канцеларията си. Но Стаменков се промъкна през стражарите и едвам чуто заяви — че иска да вземе сина си в хотела.

— Ах, вие ли сте? — осериози се полицаят, който не беше дотогава забелязал Стаменков. — Тъй е по-добре, земете го!

Стаменков се замая: как да го вземе?

Градоначалникът заповяда на стражар да докарат файтон, а на друг — да отърчи за лекар.

— Нищо му не е, господине — успокояваше той Стаменкова, като се чувствуваше и сам гузен, — от горещината е или може да не се е хранил. . . Ей! — наближи той Коце. — Я поглеж, баща ти е тука!

Коце поклати глава. Ясно беше, че не разбира. Стаменков пристъпи:

— Баща ти бре! — додаде градоначалникът.

— Коце, аз съм тук. . . ще ти мине, синко — зашепна бащата, като го хвана за ръка, а лицето му се сви, стъклените му очи се смалиха и клепките силно играеха.

Коце откри лице. Каква измъченост изразяваше то сега! Но в погледа му се четеше пълно недоумение, плахост, после учудване. И потрепера, протегна ръка, лицето му се сви на молба и плач. Бащата пое ръката му.

— Коце, аз съм!

— Тате! — простена Коце и се притисна о гърдите на баща си.

Нещо се развърза в сърцето на окаяния баща — след колко ли години? Сълзи оросиха сухото му черно лице, жизнена влага и топлик бликна в изстиналите му стъклени очи.

Но това не трая ни минута.

Коце се отдръпна назад, изгледа опулен баща си, извърна после лице и макар още ръцете му да бяха на татковите му рамене, почна да се тегли. Стаменков плахо го отпусна на канапето и се наведе над него. Той не разбираше какво става. Беше му само грозно. А Коце му обърна гръб. В душата на Стаменкова се зараждаше страх. Но той му се опираше. Минутното щастие от силно почувствуванa синовна обич беше твърде мимолетно, за да го окончателно омекчи и да раздвижи всичко човешко в него.

Градоначалникът обеща да прати лекар в хотела. После изправиха Коця да се качи във файтона. При първата стъпка той се полюля, стисна си очите — види се, притъмня му. Но после се огледа наоколо и даже се усмихна: закрачи свободно. А при файтона вече

лицето му беше пламнало и очите блещяха. Но тука той спря, поколеба се и потегли да се качи на капрото.

— Тук, сине. . . тук! — упъти го баща му.

Коце обаче настръхна и извика страшно:

— Не ща-а!

Струпаха се стражари. И помогнаха на Стаменкова да настани болния във файтона.

Лекарят беше сериозен, като че ли не можеше да определи болестта, поне тъй се чинеше на Стаменкова. Той се опита да му разправи по-подробно за цялата случка с Коця. Но лекарят го не доизслуша: щом узна, че Коце е студент по медицина, стана още по-строг. Той заповяда да се турят на прозорците по-плътни завеси и да се пази голяма тишина. Стаменков изпълняваше всичко, тичаше сам за всичко — той беше нещо повече от баща: и чувствата, и мислите, и грижите, и недоуменията му бяха майчински, меки, почти плачливи. Какво ставаше с тоя човек! В първото си писмо до Славча Киров, който сега се грижеше за дома му, той писа: «Коце е зле. Отпървом мислехме, ударило го е слънцето; после — че е ял нещо лошо или пил нечиста вода. А не е туй, пък не му се разбира какво е. Чак и докторът се чуди. Винаги е унесен, бълнува и все такива имена — непознати. . . Братовчеде, не махат ми се сълзите от очи! Ах, как го сторихме туй, как го сторихме! Ти успокой майка му, не ѝ казвай всичко. Бог ще се смили, ще го опази. . . едничкия ми син!»

Когато пишеше Стаменков това писмо, а и когато си го сам после прочете — той плачеше. Той плачеше и когато останеше насаме в стаята на сина си, надвесен над мъртвобледото му лице. Ако би го целунал или ако само си допреше лицето до неговото, той чувствуваше, че би се разхленчил като дете и съвсем друго би му станало на душата. Но докторът забраняваше всяко обезпокояване на болния. И Стаменков тъгуваше мълком.

Най-после Коце се напълно съзна. Тоя тъй очакван час обаче пак се омрачи за баща му. При болния беше само той и лекарят. Коце се намръщи и спря траен пог-

лед на лекаря. После сякаш си спомни всичко и направи знак да дигнат завесите. А когато в стаята светна, обърна той лице към баща си и го загледа тих и спокоен. Близко минута трая тоя поглед — минута, която за Стаменков беше безкрайна. Но после Коце пак се отвърна от него и заплака.

Докторът се учуди. Бащата се наклони над сина си, но скоро хвърли отчаян поглед към доктора. Сега неговото лице изразяваше и молба, и омраза. А устните на болния се разтрепераха, очевидно, той искаше да каже нещо. Бледите му бузи слабо пламнаха и накрай Коце пришепна някакви думи. Те не се чува, обаче той махна с ръка към баща си. . . Докторът пристъпи удивен. Коце махна още веднаж с ръка и заклопи очи — унесен пак. Сега знакът беше доста ясен, но Стаменков не искаше да разбере. . . Така докторът го взе подръка и той, слисан, съвсем замаян, трябваше да напусне стаята на сина си.

Нанизаха се дни. В София Стаменковица униваше. Тя няколко пъти се канеше сама да отърчи при сина си в Пловдив, но не посмее. А двете сестричета на Коця се въртяха с плахо недоумение около винаги просълзената майка. Славчо Киров наминаваше у тях да ги разтуша и да им съобщава известията от Пловдив. След първото писмо той обади, че Коця ударило слънце. Минаха се дни, а известие за Коця нямаше. После се получи второ писмо от Стаменкова.

«Коце се освести — съобщаваше той. — Измъчи ни само, това е. Ще оздрави и ще си дойдем. А все е с предишния си ум — сърдит ми е. . . Не иска и да ме види! Помисли си, братовчед, не иска да ме види! Твърде ми домъчня, твърде, ама думам си — нека оздрави, та нека върши, каквото ще. Като не иска да ме види — нека не иска! Да върви да учи, където ще — няма да му думам вече нищо, никога няма нищо да му думам. Само да оздрави, братовчед! А ти, моля ти се, разтушвай майка му! Пък и нищо му не е, истина!»

«Бе, брате — се почваше третото Стаменково писмо, — помисли си: хрумнало му е, иска да го закарам в болницата. . . В болницата! И защо? Нямам ли аз

да го церя, да го издържам? Нямам ли? Тъй ме и прекоси, братовчед, това момче: живота ми прекоси то! И все още се губи. Наистина, няма вече да бълнува, тих е, но навремени тъй въздиша, тъй пъшка. . . сърцето да ти се скъса! Как му го сторихме това! Седя до вратата на стаята му, вслушвам се, а спомням си как той викна, как ме прегърна, когато го намерих. . . Ех, изплаках си, братовчед, очите! А ти не казвай на майка му, утешавай я!»

В други две писма на Стаменкова все още не личеше дали подобрява Коце, или става по-зле. Казваше се, че докторът бил добър човек: уверявал, какво болестта на Коця не е опасна, само трябвало да му се не дига никакъв шум. Явно беше в тия писма едно — че бащата все по-се измъчва. И свършваха те еднакво: «Дано се посъвземе малко, че да си го доведат в къщи.»

После писмата на Стаменкова спряха: с Коця се бе случило нещо особено. Докторът беше казал, че на болния върви много добре, и строго поръча да се пази тишина: да не влиза никой при него, защото щял да спи дълго. Стаменков протриваше ръце, често наминаваше край Коцевата стая, даже открехваше вратата и дълго се вираше в лицето на сина си. Той спеше спокойно. И измъченият баща сядаше пак на стола си във вратата. По едно време се чу неравно дишане, а после въздишки, изкашлюване. Стаменков не утрая — открехна вратата и надникна пак. Очите на Коця бяха полуотворени, а главата беше почти паднала от възглавницата. Стаменков се поколеба дали да иде и сам да го настани на възглавницата. Но скръцването на вратата стресна болния: устреми той поглед към баща си и настръхна. Стаменков се уплаши и се отдръпна, а вратата пак скръцна. . . Той мислеше да повика прислужницата да настанят Коця, но в стаята на болния се чу шум. Стаменков открехна наново вратата. Сега той видя сина си прав, развълнуван се и влезе при него. Тогава Коце се задържа назад, блъсна се о кревата и примря в ръцете на баща си.

Вечерта се състоя докторски консулт за Коця.

А след това Стаменков написа последното си писмо до Слави Киров.

«Отзаран Коце беше добре — се почваше това писмо, — тъй каза докторът. Той ли не разбира, или ми е съдено, братовчед, да преживея най-страшното. Не знам, съвсем не знам! Тъй ли пък от нищо бе, брате! До някое време му беше добре, спеше си спокойно. Открехвах вратата да го навидя и ми отлекваше. А после... не знам какво да кажа! Един син, едничък син, братовчед! Каквото ми се е набрало на душа. . . само дано бог ме опази! Свиках тази вечер троица доктори. . . Приказваха, шушукаха — само дето ми късат сърцето: личи си, че и те не проумяват какво му е на Коця! Не знам как ще я изкарам, братовчед. Очи не затварям и няма да замижа, докато се сами не склопят! Моля бога. . . не съм се нивга тъй молил! Молете се и вие, братовчед; утешавайте майка му, недейте ѝ казва: нека гледа децата! А мене оставете. . . мене ми стига. . . стига ми!»

Това писмо Киров чете и на жена си. Тям преди и не хрумваше, че Коце може да свърши лошо. Те и сега още не допускаха това, но вече съвсем плахо заговарваха за него.

Няколко дни нямаше никакво известие от Стаменкова. Беше по обед, Киров седеше с жена си на трапезата. И заговориха пак за Коця. Кировица държеше пеленачето си на ръце и нажалена за Коця, играеше с пръсти по гушката на своето дете. А влезе разсилен с телеграма. Мъж и жена изтръпнаха — тя беше от Стаменкова. Телеграмата гласеше: «Коце ни остави. Подгответе майка му. Утре го нося.»

— Бе, боже. . . че какво му сториха! — простена Кировица, порони искрена сълза и притисна пеленачето си до гърди.

Студено вее ветрецът над пресния гроб, неукрасен още от богатството; пуст е той, сиротски е — купчина ровка пръст. . .

И често заран, когато слънцето изгрява, над него спира безсилна майка, пискат горко две сестричета и

до зелен венец над черния кръст застава висок човек. Очите му са мътни; кожата на лицето мъртвешки тънка и неотлъчима от костите; косата съвсем побеляла и — натежала е старешката глава, ниско се навежда тя над майката-земя. Стои той дълго над синовния гроб, побезмълвен и от студената черна пръст. И не плаче. А когато момиченцата — изплакани, отмалели — го хванат за вкочанелите ръце, той болезнено поклатва глава и тогаз сълза се отронва от очите му, овлажнява изсъхнали бузи и пада над ранния гроб. . . Нежните детски ръчички опомнят вцепенения баща и го потеглят пак назад, под натежалото бреме на живота.

ФЛЕЙТА

Слънцето беше вече залязло и меката вечерна синева се рееше под живия блясък на няколкото позлатени облачета, които залутано се губеха над шеметните Старопланински вишини.

Спряхме над Хисаря. Полъхваше балкански ветрец.

— Кажете за бога, не струва ли да се роди и умре човек дори за едната тази минута? — сви разговора събеседникът ми — санитарен подполковник.

Вечерният час бе чуден; величавата гледка уни-саше.

Търново глухо шумеше — тоя странен град, който се е прострял по исполинска скала като гигант някой с нозе в пенливите струи на Янтра, а с плещи в поднебния простор на балканските гледки.

Тънка мъглица се напластяваше из клисурата над Янтра и под самодивската тази плащ тънеше клокотът от бълбенето на водите.

— Но ние и в живота ценим количеството — мълвеше събеседникът ми. — Дългоденствието е сякаш и същност, и цел.

Мундирът му беше закопчан плътно под дългата му разделена брада; дебелите му въси закриваха устата и говореше сякаш само кръвената му долна устна; тънки бръчки играеха край клепачите на сухите му очи, а дебелите му вежди бяха сега разпуснати.

Той ще можеше да изведе децата си бляскаво в света, жена си обаче беше погребал още лани. С нея в последните години той бе живял твърде добре, като направи

да се забравят в града тъмните някогашни мълви, които щяха да го доведат до развод.

Погледнах го сега: той преживяваше хубавия вечерен час с всичките си години.

А нощта настъпваше. Тънката мъглица над Янтра се превръщаше в плътно покривало, изравняваше бездънните пропасти с гигантските скали и в недрата на това море без цвят и без блясък заглъхваше смътният кипеж на живота, а далеч в гаснещото сияние на запад се мяркаше като верен бряг поднебен един исполин с кралимарковско чело — снежната още Марагидик.

— Подишаш и чувствуваш в гърдите си, в самата си кръв — каза събеседникът ми, като жизнерадо въздъхна.

— Живота, нали? — посрещнах го. — Да, да, вечер тук е чудно. Но с нищо не могат се сравни ясните утрини отсреща, в Света гора.

Той ме погледна разсеяно и каза:

— Когато закършат глас славеите. . . Те там пеят по цели нощи.

После обтегна гърди и изведнаж заговори:

— Има някога нощи, такива нощи. . . Впрочем, видите ли, то е според туй, кое човек кога и къде преживява. Аз от малък гледам из прозореца си тази наша Света гора. Романтична е със сенките си, с моравата си. . . Любувал ѝ съм се всякак, но само няколко утрини съм се лутал в нея. Гледам я, знаете, винаги пред очите си, а за да ида в нея, трябва да забикалям половина час. Но случи се еднаж няколко утрини трябваше да ходя. . . т. е. не че трябваше, ами. . . Ето да ви разкажа:

Не бях се още оженил. Живял бях навън и като се прибрах в родния си град, загрижих се да свия и аз гнездо. А знае се как става това при родители и роднини: Неусетно си връзва човек душата в кърпа и един ден си въобрази, че е вече нещо много поумнял, и току отвори страница в дневника на бащите и дедите си. . .

Та по онова време се случи то. През няколко нощи игрива свирня на флейта се носеше отсреща в Света гора и ме дигаше от кревата посред нощ. Личеше, свирачът е някое младо — припряна беше свирнята:

под клапите на флейтата се снизваха понякога цели оперни откъслечета.

През първите лунни нощи аз вече отличих самотния флейтист: войник един — къс, сух, понякога в шинел — слизаше до самите води на Янтра и сякаш свиреше някому отсам.

А една вечер аз сапикасах, един също такъв войник прекоси през нашата уличка, пропълзя край стрехите в тъмнината, че се сгугуши, натури три големи камъка един връз друг пред един прозорец, който гледаше към Янтра, хвана се о него и дълго седя там, като извличаше из прозореца нечий ръце.

Това вече ме досегна: през туй прозорче, по всяка вероятност, се издаваше едно мое кръщелниче — съседско момиче, да не кажа мома, защото то едвам беше навършило 16 години.

Трябваше, разбира се, да се уверя добре, преди да направя каква да е постъпка. А в скоро време не само се уверих, но станах и очевидец на нещо, което. . . впрочем ето, ще ви разкажа.

Най-напред узнах, че войникът е музикантче, вече унтерофицер. После се уверих, че никой не знае тайната, защото музикантчето никак се не мяркаше деня къде нас, пък моето кръщелниче не виждах да излиза из къщи навън. Само през нощите се просмичаше някой край стените, до прозорчето над Янтра, наместваше камъните, качваше се и се прилепваше там като пиявица. . . То стоеше дължко, а после разместваше пак камъните и изчезваше за. . . за да се яви след някое време отсреща в гората и да разиграе пак клапите на своята флейта. Те бяха чудни — първите тонове на тази флейта в среднощната тишина; то бе глухо викане от няколко клапи изведнаж, такова викване, че сякаш с уста се изговаряше: «Не спи». . . Тъй го отгатвах аз и така е то останало в слуха ми, в паметта ми.

Една вечер аз проследих с очи от прозореца си пак войнишката сянка, която пристъпваше дебном изпод стрехите. Беше музикантчето. То спря пак под прозореца, но не нареди тоя път своите три камъка, ами се подигна на пръсти, даде някакъв знак и се оттегли до

ъгъла на къщичката. След малко чух, скръднаха врата и — трябваше да видя как моето кръщелниче отърча при своето музикантче и сгушено, се сви в прегръдките му.

Дължко седяха те тъй прави, прегърнати. Аз ще да съм се поунесъл, защото не заб лязах кога седнаха, но помня хубаво, че твърде силно се развълнувах, като се възрях опомнено: то я беше вземало на skut, свило в прегръдките си и замряло с лице над лицето ѝ. . . Две смътни сенки, сякаш излезли из реката, за да се гаят на месечина!

После, след години аз се вирах отсреща, из Света гора, в тия камъни под прозорчето, та че и. . . Хм, това е, знаете ли, ние разсъждаваме ту с ума си, ту със своето сърце!

Освестих се аз тогава и счетох за свой дълг да направя това, което за бедното музикантче беше не само смърт, а нещо кой знае какво.

Наметнах си шинела и незабелязано допъплах до самите тях.

Бедният войник изтръпна, като ми видя офицерските еполети. Аз обаче за пръв път в живота си почувствувах цялата си душа стъпкана, когато. . .

То беше чудно. Моето кръщелниче — това малко, неизвестно още на възрастния свят момиче — бе опиянено в прегръдките на тоя, комуто беше поверила с първи жар сърце и душа; то бе задрямало под целувките му. Той я пробуди в уплахата си. Тя стреснато дигна разчорлавената си черна главица, потресе я, като че се опомняше, па, страшна, се втрени в мен с хлътналите си под издадените вежди светли очи. . . Малко, със силни скули лице, остър орлов нос, силно очертани големи уста с поиздадена обла брадица. . . а под нея ризката, извлечена из раменете, разкрила гърдите — бисерният лунен светлик играе над девствената плът.

Когато я хванах с кораво сърце за ръка, тя цяла потрепера.

Въведох я в тях, затворих вратата и се повърнах за войника, но него нямаше — беше изчезнал.

А ето, видях аз тоя войник нещо след неделя, вече

в лазарета: втресло го и го донесли. Познах го и поклатих закатително глава. То само замижа.

След малко обаче трябваше да прехапя устни: то лошо се закашля, по-лошо плю, изслушах го, разследвах. . . Отдавна си покашлявало. . .

Нямаше никакво съмнение: просто половината от дясното крило бе вече кухо!

Като ме видя осериозен, то се смути. Затова може би се и просълзи, щом го заразпитвах. Една печална, печална история! Малко, седем-осемгодишно дете е било, когато заклали пред самите му очи родителите му и сестра му. . . в Ново село било, по Габровското въстание, когато разбили Дюстабазовата чета на Марагидик. Това село е било най-якият пункт и стояли твърдо селяните. На това се просълзи музикантчето; баща му бил юначен човек, скрил се най-после в къщата си, че там, като ги нападнали, заедно с жена си убил троица турци, но «много бяха поганците» — каза музикантчето и на това се просълзи. . . После го прибрали оцелелите в село, дали го в Габрово, а оттам то, още дете, тръгнало с войската и пораснало в казармите като музикант.

И каква проста, открита войнишка душа, знаете. При друг един разговор, не знам как се сложи, то ми рече като на баща: «Досега не съм милял в света нищо; радости, господин докторе, не съм имал — и като ме погледна тъжно, додаде: — Сега ми беше радостта, пък се поболях.»

Лъжем ние, докторите, макар и без сърце, по дълг. А нему аз внуших по-голяма доза — излъгах го, дори му обещах съдействието си. . . Не знам и до днес, защо?

А то бързаше, бързаше да оздрави. . . И аз го освободих, пратих го в казармата, споразумях се с капелмайстора, докладвах на дружинния.

Направих всичко, а не забравих и кръщелничето си. То можеше да се зарази от него. . . Големи грижи, както видите, грижи християнски. А родителите ѝ — челяд на стар и тих обушар — изгубиха и ума, и дума, като узнаха за поведението на дъщеря си, от една страна,

а от друга — сигурната опасност от болестта на любовника ѝ.

Какво е било в къщи — един бог знае. След неделя я сгодиха за един обушар. Като ги видях заедно, опротивя ми. Истина, годеникът беше не стар, но свит, бездушен, а тя. . . тя, видите, след сватбата само полича: такъва великолепна по форми жена се рядко среща. Сега е изменена; майка е вече на седем деца, но тогаз. . . фи, дявол! Впрочем, това сме ние, мъжете!

Музикантчето се заскита немило и недраго и скоро нещастното се превърна на кожа и кости. Само една вечер то дойде и дълго седя под любимия си прозорец. Но, види се, чернокосата главица не му се отзоваваше, а когато той стана настойчиво, та натури пак своите три камъка пред прозореца, аз чух сърдит глас. . . И то слезе няма, разкашля се и си отиде. . . А след час в Света гора отсреща пак се понесоха звуковете на флейтата, но плавни сега, слаби и тъжни. Скоро обаче млъкнаха и те.

После то вече не ни безпокоеше. А подзе се мълва из съседите за младата годеница, та баща ѝ ускорено дигна сватба. Аз вече нехаех, но поканих ме, та не отказах — венчах я. Вечерта сред простодушните сватбари от сърце се повеселих — бях помежду им като цар. Но късно през нощта, когато прекосвах уличката, за да вляза у дома си, сянка ми се мярна и отмина. . . но като пиян отмина. То беше болното музикантче: безмълвно, самотно и откъснато от цял свят, откъснато, преди да се е простило с тоя тъй хубав за годините му свят!

С морници по раменете си влязох аз в своята стая, но пил бях, веселил се бях и скоро си легнах нехаен, самодоволен. . .

Аз не знам по-тъжен час! Сред мъртвата тишина на нощта екна като кукувица флейтата отсреща в Света гора. . . екне: «не спи!» Просто тръпки да те побият. «Не спи! Не спи!» — потретиха клапите, после някак отчаяно изпищя флейтата и разля тайнствени звукове. . . Кой знае, свирня ли беше, не беше ли. . . имаше трептения и мили, и зли, и любовни, и мъстителни, мъстителни. . .

А в къщите на младоженците беше тъмно; обърнатият към Янтра прозорец зееше в мрак. Флейтата, достигнала отчаяните трептения на най-високите тонове, изведнаж плахо секна. . . Вслушах се: да, прекъсна се свирнята. . . прекъсна се като угасена свещ.

Видите ли, орисното във всичкото това е, че аз един можах да разбера тая непонятна песен, пък няхах нужда да я разбирам. . . Заспах си, макар и хубаво да чувствавах защо се тя изведнаж прекъсна. И на заранта навярно аз пръв съгледах бедния момък, проснат на моравата отсреща. . . Замествах градския лекар, който отсъствуваше, та станах в зори да ида на скотобойната — тогава нямаше още ветеринари, знаете, и го съзрях. . . И разгледах спокойно с бинокъла си изтеклата кръвчица от устата му. . . Малко беше тя, нямало е повече. . .

Влизахме вече в града. Отдясно тъмнееше Трапезица и в бездната се чуваше шумът на Янтра. Отляво, под скалите през пътя долу, бляскаше пак тя — Янтра, но по-тиха и осветена мъгливо от фенерите на моста. Блещукаше светлинка и сред сенките на Света гора отсреща.

— Нима ние се грижим да знаем, въвн от нас си, кому какво е в света — заговори пак събеседникът ми. — После, след няколко години, когато можах да гледам с презрение на всичко мило в живота, тогава. . . Не, наистина, смешни са тия наши грижи за дългоденствие! Идва ден, рухне всичко това като цел, че току ти рухне и целият душевен мир. . . Имах аз нощи, скитах се под сенките отвъд, вирах се с пълно погнусение към дома си и. . . тогава едвам си спомних за бедния музикант, тогава помислих и за това, какво ще е било пък ней — на момичето в оная нощ, при неговата последна свирня. . . Просто тъмна загадка е това наше съществуване. Радваш се уж на нещо, от сърце се уж радваш, пък то в душата ти, в сърцето ти се гнезди само една болезнена тревота: плачеш божем за нещо с разкъсано сърце, гнушиш се от нещо с покрусена душа, а пък в самото ти сърце, в самата ти душа се стои една празнина. . . органическа една алч, колкото чудовищна, толкова и без-

предметна, необуздана, гадостна. . . Можете ли си представи — омаломощен, съм се подслонил до дърво над Янтра отсреща, душата ми е погнусена от света, от род, от жена и деца, две кърпи съм измокрил от сълзи. . . Да, отрешил съм се божем от всичко в света, а изеднаж глух звук ме пронизва — отсреща се отваря прозорчето на моето кръщелниче. . . и. . . всичко. . . забравям. . . алч се въцарява и в сърцето, и в душата ми.

Странна усмивка се разля по косматото лице на подполковника.

— Попитахте ме дали е жалила девойката музикантчето си — каза ми той след малко, без да ме гледа. — Ето, да ви кажа: аз същото туй нещо питах я аз сам. . . самин аз, като я държах на skut, седнали на она същи камък. . . Да, където ги бях заварил. . . пак през една лунна нощ!

ВЪЗЕЛ

Модро преваляше небето зад Рила, а лазурно се оведрише над нас. Отляво в усойна бездна се губеше Искърът, бистър и пенлив, а пред очите ни стояха още две ронливи чуки; възлязвахме над Лозен, стръмна стена над Софийското поле.

— Та това се вика Лозен?

— Лозен.

Нито се обърна — каруцарят ми. Гледах му само широките плещи, мършавия червен врат, снежните на тила коси, произдадените от двете страни ъглести челюсти и обвисналите от страни дълги, но меки руси мустаки.

«Казакът» ми го нарекоха; имал винаги отбор коне и карал добре. Русин бил, останал след войната у нас.

А защо е тъдява, и още каруцар?

— Оттам ще видим София — додаде той, като насочи камшик към една от чуките, но пак не се извърна.

Гласът му бе задушевно треперлив и звънеше простодушно.

Казали му бяха в Самоков, че аз току-що съм се върнал от Русия. И ето, той през целия път нито веднаж ме не погледна в очи.

Конете бавно изтеглиха каруцата към посочената чука, откъдето щеше да се разкрие пред очите ни великолепното поле и щеше да блесне пред нас разпуснатата се нашир и надлъж нова столица.

Нещо ми осенчваше радостта. Буйният кът на Самоковската котловина, който току-що напусках, беше ми разсеял шемета от снощното безсъние, а само нейде

в затънтен кът на душата ми се бе улегнала смътна тъга. И навремени неволно и мъгливо виждах пейката в хана, под която, окъсани и с набръчкани лица, бяха легнали снощи тримата селяни, сложили бяха глави на овчите си кожуси и едноман говореха за сушата; говореха още за желъд. . . а се дочуваше от гостилницата как плющяха картите, звъняха пари. . . И не пречеха първите на вторите, нито аз пречех някому, нито моят руснак-каруцар, който беше свил шия между раменете си и пушеше със своята луличка. Лицето му е червено с меснато набръчкано войнишко чело; сноп бръчки се спущат от скулите към ушите му, види се, от пек, сняг, вятър; бразди от двете страни на носа окръглят бузите и правят ги готови да се разлюлеят от волен смях или да съинат от приветна благодост.

Снощи аз не се взирах в него. Идех от бани; минал бях през градове и села, гледал бях щастливци и нещастници, видял бях образи във вакханалии, в беснувания, в сълзи; взираше се бях в бити, ранени, убити; беседвал бях, допитвал бях, говорили ми бяха и разправяли. . .

Пък той си пушеше луличката и мълчеше.

И сега седи гърбом към мен и не се извърща.

— Ой лъо! — скърши той изведнаж глас и възбудено се насочи напред, когато аз за минутка се бях унесъл.

Дигнах глава и изтръпнах.

— Лях, лях, лях — пррр! — плюшна той камшик и погна конете.

Посегнах неволно да го спра, за да се налюбювам на необятната картина, която се беше разкрила напред.

Но нека кара! Столицата е потънала. . . и палати, и музеи, и царят — всичко е в мрак и буря, в гръм и мълнии. . . Полето се прегъва като пребито псе. . . Нека кара!

Полето, безкрайното Софийско поле, което се беше разкрило. . .

Из шеметна висина, на каквато бяхме, погледите ни се взеха от кромешен мрак сред бял ден, мрак, който беше сключил Балканът с Витша и земята с небето.

Непроницаем стълб от грамадни черни облаци беше обвиснал из разбитото кристално небе на запад, по-

валяше се над просторното равно поле и го прегъваше, ще го продъни! А сред тази безмерна черна стена на всяка минута се разкриваха самите врати на ада: святкаше се, гърмеше и сипеше се на всички посоки лава от мълнии.

Скоро тревожно профуча околоръст ветрец; бягаше духът на летния ден, бягаше мек и тих през твърдите и гигантски стъпки на ужасната буря.

— Лях-ха! Пррр! — погна конете още по-буйно мълчаливият чужденец-каруцар.

А това беше безумие; ние бяхме над главоломно стръмен рид; пътят, който лъкатеше по тоя рид-стена, не се виждаше; очите се само вземаха от нещо черно: в бездната, там поличваха кривулните плетища на две села, извити като затрънени щъркелски гнезда.

— По-полека, за бога — смънках аз и онемях: каруцата се мятеше по камениста стълба, колелетата се плъзгаха и достигаха до купчините камъне, които бяха преграда на рида, и погледът се замъгляше от грозен желтопръст провал със сухо, задръстено от скали бездно дъно.

И едвам се дозе — чът! — изчътка небето от север, изчътка и от юг.

Нещо зловещо, нещо грозно имаше в туй; сякаш небето се препукваше, за да се сгромоли върху земята.

Гърдите ми се превиха и ми притиснаха сърцето; морници пропълзяха по вледенената ми снага, а погледът на очите ми се раздвои: по двете половини на вкования от бурята хоризонт се усиляше препукването: «чът-чът!»

... Вцепенихме се, вцепениха се и конете; блеснаха искри две. ... блеснаха и пълзят като змии по двете колосални планини. ... пълзят, растат и се издигат. ... тътне нещо под земя, тресе се. ...

И почувствувах, клепките се залепиха над очите ми; слухът ми се скърши като треснато стъкло; главата инстинктивно потърси подслон и паметта объркано възпроизведе нещо из ранното детинство. ...

Земята се тресеше, рушеше, поваляше под събореното с трясък небе. ...

След час две жилести ръце ме внесоха в кална и пушна кръчма: близо до нас бе треснало, та аз изгубих съзнание.

Моето място в кръчмата беше на ъгъл до края на дълга изкривена маса. Насред седеше един мургав висок човек — кмет бил на село Стръвене, някъде в полето. Наоколо ни се черпеха други пътници и селяни. Моят каруцар зярнах на пейка до вратите на кръчмата, пуши луличката си и мени с кръчмаря празни ракиени шишенца с пълни такива.

— Избори като избори; против ръжен се не рита — говореше нещо стръвненският кмет.

Споменаха и Русия, а това изглеждаше да е взелът на разговора им.

— Помирихме се, какво повече — промърмори нещо кметът.

Заговориха, че осиромашел светът — отбягваха разговора за Русия.

— Пъй че пилееха парата, да ги враг поразии! Хе, хе! — разпусна пояс стръвненският кмет.

Старец един стана.

— Оти. ... оти враг да ги поразии, господине — промълви той и забърка в пояса си — ще плати, та да си върви, види се. — Оно. ... етѐ, д'ако ги враг поразеше, па да те видя я тебе кмет!

— Ба, седи! — хвана стръвенецът стареца и го притегли да седне. — Седи! Тука сме си между братя и сърцето си ми е отворено: руснакът, хъ. ... служил съм аз на руси и балсам ми е на душата.

Черпния потръгна и се подхвана пак прекъснатият от нашето идване разговор.

— Та ще кажа, служихме заедно, той фелдфебел, аз старши — говореше стръвненският кмет. — Остана си той у нас, в Българско. ... Зер, женат беше, за българка бе женат, хем чудно. Ей как. Слязла през Балкана руската войска, та той — старши бил тогава — влязъл с взвод войници в едно село, където башибозуци колели

и горели. Погнали ги казаците, а сам той настигнал една запалена къща и мярнало му се вътре нещо като човек. Може някой да се е криел в пламъците, само да не излезе, че да го съсекат. А християнска душа носеха братушките, това си е истина, не бяха като нас! Впуснал се той в къщата, без да вика: зер, можело е и турчин да се крие. Пък било и тъмно. И отваря един долап, а там мома една, с руси коси до пети! Хвърля се тя на шията му. «Не затривай ме, агѐ — викала, — млада съм!». . . Ха, ха, тя го зимала за турчин! А той и не разбрал — извел я. После чак след години, когато и аз се задомих, та с жената си гостувахме често у него, накарваше я той, та пред нази си изприказваха всичко. Тя била скрита на тавана, а-къщата подела да гори извън и отгоре, та тя слязла долу, па като видяла баща си и майка си заклани, затворила се в долапа и рекла си: «Тук нека изгоря.» Рекла си туй, току душа е мила. И като чула стъпки, помислила си: «Ако ме найде сега тоя, ще рече, не ми е писано да мра; ще му се хвърля на шията, та нека ме прави що ще». . . А той бил неин Ваня! Когато го разправяше, тя не се дип посвенияваше при нази: завиеше ръка о шията му, милваше си го, а той ще се просълзи и ще я целува, целува. . . хе, хе!

Та ще река, така я намерил той тогава под Балкана и я оставил на един старец в село с хиляди поръчки — да му гледа момата като своя си, докато се той върне. А знаете как после Сюлюман паша погна всичките, та — намерете му сами края. . . Моят Ванка оцелял: били се, що се били с поганците, и закатерили се по Шипка назад. И по едно време, като извърнал той очи надолу, казваше, сърцето му се прорязало. Разправяше, спрял се и се стопил, като видял по цялата равнина — отсам и отвъд Тунджа, че дори до вишините на Средна гора — вредом огън, дим и пълпач, сал пълпач низами. . . И проплакал, май с човек, проплакал като дете за русото девойче! Казваше, после вече и когато се биел, и когато мръзnel по върховете, насъне и наяве, що се рекло, все едно виждал пред очи: как тя, лека, румена русалка, обвисва о шията на поганец някой само за да я не погубят. . . И моят Ванка сметка посем туй не

държал на дните си! А то, знаете, в такова време само бог един държи сметката, та — оцелял! И спрял се бил един ден тъжен и кахърен на кръстопът, когато откъде Габрово се връщали бежанците; седял, без да му е мило нещо в цял свят, и изеднаж — ето му я пред него! Думаше, изхвъркнали му очите от радост; тя била, познал я по сините ѝ очи, по меките ѝ развени сколуфи и още по раменете. . . кой знае как, и по раменете я познал, казваше. . . Сграбчил си я човекът и я зацелувал пред цял свят. . . А тя била вървяла с един левент ергенин — нашенец, та тоя ги погледал и казал: «Сега — просто ти, Николинке, и от бога, и от мене!» После тя ни разправяше: когато нашите повторно бягали отвъд Балкана, старецът вярно повел Николина на бяг, а по пътя ги сподирило това младо, та лека-полека дошли на дума с нея. И тя му се врекла: ако нейният казак не оцелее да я издири, тя склонила да земе това момче. . . Ха, ха, Ванка я разпитваше после сам пред нас — пред мене и жена ми де. А тя и не криеше, казваше си: била тогава като замаяна, струвало ѝ се като сън това, дето тя му се хвърлила на шията, като го зела за турчин, и не вярвала вече да го намери, та готова била и на венчило да иде с нашенчето, но все нещо я гризало на сърцето. . . Ех, писано му било, хора, писано му било на мой Ванка! Това, което ти е писано, не можеш отмина!

В кръчмата ставаше все по-душно: селяните пушеха коренът тютюн. Стръвенецът кмет изпразваше вече трета полуоканица пелин. Моят каруцар си седеше все на оная пейка при вратата, само че сега се беше извърнал малко гърбом към нас.

Бурята навън беше отминала, а поройният дъжд се доизливаше.

— Е, та? — поде се пак разговорът.

— Това е, дойде Съединението — захвана записано стръвненският кмет, доля виното в чашите и продължи: — Те, русите, да ви кажа, по-друго живеят; сърцето у тях е меко. Разбърка се по Съединението и ще тръгваме вече за Тракия, а тях — русите, нали ги по-

вика царят им назад? «Ну, Ванка — слушам вечерта ротният ни да му дума, — пора, брат — вика, санким дошло време. — Идем в Матушке, идем в Росии!» Тъй му думаше, а той, като дойде после при мен, събра нозе и се вкамени. . . Вкамени се, ви думам, па току бликнаха из очите му сълзи-град. . . Старшия му бях на Ванката, ама се имахме. . . И плака; личеше, мило му е за бащинията, а пък нещо му не дава да остави и нашенското. После чак го разбрах. . . после, когато вече цели нощи пъшка. И остана той у нас. Еднаж се събрахме с жените и тогаз го разбрах. Попихме, погалихме се с жените — зер, карахме си я тогаз солдашки, — попияхме, погледахме се, а той си я зема на скут и «Гльоди! — казва ми. — Йох, тенонка е върбина!» Така приказваше. . . тънка била кат върбица. . . И й мери с длани нозе, плещи, гърди — пред нази! А тя се смее, гали му се: приучила се беше, сякаш не беше нашенка; гали му се, пред нас го целува. . . Та ще кажа, тънка беше, висока, крехка, а там, в Московията, знайно е, студ, зими големи, ветрове лоши — не е за крехки. Това го плашило и остана, за нея остана. . . От бащинията си се отдели — за нея. . . тц!

— Е?

— Това е: наедно служихме и наедно после ни отчислиха; полежахме си дори в гауптвахтите — по бъркотията с предишния княз. Аз тогава си минах отсам; чича имах в Стръвене, че там оседнах. Мина после време, пък нали е човещина, забравя се всичко, а най-вече доброто. Как да е, като заговорих, нека си кажа: докато си бяхме наедно, ей ми сърцето, нито нещо поличаваше, нито пък през ума ми е минавало, че може някога да го сполети такова нещо. . . Да не дава бог и на най-върлия ми враг! Право, умът ми го не побира! Неверен род сме ние, българите. . . Има три години оттогава. Беше май пак нещо по избори; засноваха с файтони — ходят, народа придумват — адвокатите. А аз си бях вече кмет и всички идеха право при мен. И една вечер ми слязоха с файтон трима — от първите в Самоков, да речем, от сегашните, а тогаз бяха противни. Аз ги бях опознал още отпреди, във времето на она,

Стамболова, че си бяха и тогаз първи. Разпуснаха се в дюгеня ми — имах си дюген, като тоя тук. Аз прислужвах и не поглеждах към файтонджията. «Дай там и на нашия казак нещо» — ми казаха те и посочиха с глава своя файтонджия. Аз пък го не погледнах — момчето му занесе юзче ракия. «Валяй, братушка!» — му извикаха и се изсмяха нещо дяволито. «Ванка ли го викат?» — попита един от големците. Чак като чух туй име, се втренчих. . . Той, моят фелдфебел! «Валяй, братушка!» — викаха един след друг големците. . . «Ама как кара, май с казак!» — радваха му се. А аз съм се втренчил — той! После намерих сгода, та напълних две чаши и се изправих пред него. . . Не е работата за черпнята, ами, като ме позна, сякаш и гърло, и уста му се склучиха. Отначало помислих, че е разядосан нещо на големците, които караше. «Сволочи» ги нарече. Ще са го закачили нещо за Русия. А после. . . Да дума кой каквото ще, но идва за човека ден, когато от нищо му се разкрие сърцето, тъй че му идва да побере в душата си всичкото световно горчило. . . Налей бе!

Кръчмарят напълни оканицата; стръвненският кмет наля руйното вино в чашите, а аз, записан от разказваното, тепърва се жегнах от догадка и се огледах, подирях моя чужденец-каруцар. Мястото му беше празно, той бе изчезнал, а на пейката стоеше ракиеното стъклено шишенце недоизпито. . . Не слушах ли аз сега историята на тоя беден казак?

— Така ви думам — заговори пак едрият стръвенец, — дорде го изпроводя тогава, само го черпих и нищо му не думам, не го утешавах, сърцето не ми даваше. А после не съм го вече виждал, само си го сънувам. Разказа ми тогава той, че бил станал каруцар, след като сбъркахме, та ни уволниха от служба. После един кон му се кютнал и той заборчлял. Така наканил се да отскочи в бащинията си, наследство да търси.

Продад, каквото можал, докарал си до един ред къщицата и без да подозира нещо — сбогувал се с жена си. . . с нея, която беше из огън извлякъл, от сеч избавил и за която беше бащинията си напуснал!. . . Сбогувал се и тръгнал. Разказа ми той това, усмихвайки се тъжно и

думаше, когато да мине Дунава, на отиването си за Русия, щял насмалко да се върне — много лош съм стънувал. Присънило му се, че турци и черкези летели пак с рев и тя се увила о един поганец, също като някога о сами него, и му се гали, за да я не коли. . . Сънувал той това, а не е за вярване, хора: не о поганец се тя увила, а с ерменец бягала — с ерменец! . . .

— С ерменец! — сдъвка някой през зъби.

Аз се извърнах. Моят каруцар все още липсваше от кръчмата: мястото му на пейката беше пусто и ракиеното шишенце се мѣдреше там недоизпито.

— След шест месеца — поде мрачно стръвенецът, — само след шест месеца дошел си той и какво мислите да е намерил? Къщата си чужда и всичко, всичко продадено!

— Брей, и всичко продадено! — хвана си бялата брада един от селяните.

— Неверен свят се навѣди! — промърмори кръчмари зад нас.

Не знам защо, аз вече не се съмнявах, че моят каруцар е тоя фелдфебел Ванка, за когото тъй горещо разказваше кметът от Стръвене.

И дълго се загледвах към вратата, но той не се явяваше.

Кръчмарят ми постла и аз се завих на същото онова място над пейката, където седеше русинът тъй тих и се черпеше мълком.

Умората замъгляше съзнанието ми, но и в самата дрямка ме вълнуваше преживяното и чутото снощи в Самоков и днес тук. Сред впечатления от буря, светкавица, «ас», «дама», глад, желѣд — се луташе, отрешен от татковината си, тоя с ограбено сърце и изгубен в света русин. Той пилее скърби сега с буйно каране на конете си по поля и бърда, ден и нощ, по кал и дъжд, по слънце и пек. . . И е винаги с луличката в уста, с обтегнат жилест червен врат.

А ето, тоя жилест червен врат аз видях на заранта; видях го с един страшен възел от дебело въже, впито под меките руси коси в темето. . . Събуди ме глъч пред

кръчмата, а при мен стоеше изправен мургавият едър стръвненски кмет. Самият израз на лицето му ме сепна: беше затворнишки жѣлт, а очите му смутени, кръвените нишки по белините в тях плуваха във влага.

— Станете, господине — ми каза той и аз видях тогава през вратата. . .

Погледът се замъглява и очите се изцъклят пред такава гледка: виси, видях, обесен човек със събрани нозе по войнишки; виси строен, неподвижен, спокоен. . .

— Като да го гледам пак пред ротата! — промълви кметът.

«Значи, той е!» — помислих аз и исках да откъсна погледа си от висналия на якото въже труп, а сковали ми се очите във възела под темето.

— Не ще е знаел как да се обеси. . . много се е мъчил! — сдъвка през зъби един селянин.

— Какъв голям възел направил!

— Е, голям. . . голям като тоя, който му е бил в душата! — отсече кметът.

КУМЕЦ

При най-горните стъпала на скалистия стръмен път, когато мислехме, че сме вече на самия гребен на Стара планина, пресрещнаха ни две рунтави псета.

Те бяха първите ни опасни посрещачи в тия тук «Горни кслиби», които гонехме още от обед.

Мръкваше се или, по-право, нощта настъпваше, но през нас и се поваляше назад, върху буйно разхълмната надалеч и страшно хълътнала Северна България. А над нашите глави небето се дигаше още толкоз, ведреше се — вечерната бледина все по се заличаваше — и на всяка минута блясваха и затрептяваха нови и нови рояк звезди.

Другарят ми — изморен, превит надве — кретеше напред и ме водеше. Рунтавите псета — нашите посрещачи — бяха обръгнали, види се, на такава безсилна пътнишка упоритост, та лавнаха срещу ни само двама без ярост и пропуснаха ни, избиколиха — те навярно бяха изпращали и други като нас безобидни сега пътници закъм Бузлуджа.

Вървахме, а нямаха свършек тия, пръснати по ръта на планината, сгугушени под плочите си и слети със своите назъбени сенки каменни домове — те се губеха по здрачта, на разстояние повече от три-четири планински километра! Но другарят ми безропотно вървеше, та покорно го следях и аз, макар и да пооставах надире.

Най-после, когато напреде ни вече се не виждаше нищо друго освен голи планински рътове, пътят изведнаж се изви и ний се озовахме над рида на една ши-

рока и страшно дълбока гориста уся, по стръмната стена на която тук висеше, като верен войнишки пост, още една от тия наведени под плочите си каменни жилища на балканския колибар.

В дълбокото дъно на тъмното планинско недро под нас се съгъстваше вечерната синева — на кълба на кълба се напластяваше въздушно езеро, в което балканските самодиви се къпят, пляскат и пеят през цялата нощ. Над тая синева из едно скалисто ущелие, във отгъстата гора, се дигаше и рееше сега тънък и горещ дим от изглял и по видимому голям огън. Там е било въглярница — ми обади другарят. По една пътека из това недро стръмно нагоре към нас вървяха сега две човешки сенки — жена и мъж. Идеха те навярно за в колибата, към която се отправихме и ние. Тая беше една каменна немазана сграда, на два ката в лице, а с гръб и плочеста стряха, опряна цяла о стръмния рид на планината. Ние стигнахме по-скоро и спряхме на пруста. Тук седеше на къщния праг един чорлав белокоп и белобрад старец с мътни очи. Той мърмореше нещо неразбрано, очевидно, на оная също чорлава и белокопска баба, която стържеше жерна пита в дома у къта на широкото огнище, на което горяха с буен пламък изправени дебели дървета. Ние поздравихме. Отвърна ни само старецът.

— Пак се нещо не спогаждате с бабата невед ха, дядо Първо? — каза му другарят ми.

— Ваша милост откъде е? — попита той, без да ни погледне.

Моят другар се поухили, загледа го тъжно и заклати глава — окайваше го. А ето, достигнаха и жената с мъжа откъде въглярницата. Те ни здрависаха с добре дошли и ни поканиха в къщи — бяха средна пора хора, навярно младата гранка в това домочадие.

— Сега аз да му съм казала нещо баре! — вопия извътре и ни посрещна с писклив глас бабата от къта. Тя беше повалила отпреде си недостърганата пита.

— Искам ѝ оцет, че си имам три глави чеснов лук, а тя ми не дава, сякаш съм запитал и като да ми е тя

все едно и господарка, че всичко от нея ще се допитва, а пък. . .

Странно беше това брътвение на стареца от къщния праг. Аз се боя да кажа дали тъкмо тия думи изрече той, но навярно в такова низане на думи се пригаждаше това несвързано фъфлене на езика му през меснатите без зъби венци.

— Да мълчиш сега! — смъра го младата домакиня. — Остарели, вдетинели — каза тя към нас и ни въведе в дома.

Нощта се беше тежко улегла по планини и поля, когато ние се свряхме в дебелиите черги, постлани в чардака над къщния пруст.

Моего учудване растеше: вдетинените баба и старец още не млъкваха. Те си легнаха — аз ги видях — дружно под една черга долу на пруста, но ето, не преставаха да мърморят — дочувах, караха се още за лъжичката оцет, що бабата не дала на стареца, за да си натопи трите глави чеснов лук.

Тъжно и тревожно засягаше това им мърморене моя слух; чувах ги, без да ща, а душата ми сякаш се заблуждаваше от тяхната заблуденост и очите ми безсънно се лутаха по звездното небе на ведрата балканска нощ. По него — небето — ставаше нещо: сякаш воинствените духове на мрака бяха в тревога; те едва забелязано почнаха да се стичат от всички страни на небесния свод и пъплеха ехидно, предпазливо, групираха се на тумби и все в по-гъсти редове се наваляха там — далеч в хоризонта над Делиорман и Добруджа. . . Зловещ фон, като тоя над кръвопролитните човешки войни, се очъртаваше все по-ярко към там и накрай тоя далечен мрак над изтока замяза на тъма от рядък дим, сред който проблясваха едва уловими за окото, нажежени до червено пращинки. . .

Дигнах глава и се огледах: пусто и мъртво бе около-връст; гласът на птичка тук се не чуеше; не пееше и Балканът хайдушка песен, а само тънък ветрец навременни донисаше глухия ек на пенливата река в дъното на

усоята, като го премисаше с гробовния мълвеж на ронливите сипеи из стръмнините.

— Ах, хубаво време — пришепна другарят ми, — утре на Бузлуджа ще е пъплев.

— Колко е пусто тук — казах неволно.

— В Бузлуджа ще се нагледаме. . . ще поживеем с векове.

— Вярвам. Въстаниците ще се знаели къде да мрат.

— То не е било до знание, туку. . . те тук не биха могли и да измрат!

— Как тъй?

— Предали ги биха. . . биха ги по-евтино продали, отколкото Юда — Христа.

Аз млъкнах. Мразя тоя чер укор, тъй разпространен за нашия планинец.

— Колибар съм, та ги знам — додаде моят другар.

— Но. . . целият този край е дал Габровското въстание с новоселските ужаси! — отвърнах му без сърце.

— Видите ли, ние сме сега в дома на един от тия новоселци — издигна се моят събеседник, облакът се на коравата колибарска възглавка и заговори: — Ето, ще разправа туй, на което бях сам очевидец. Учителствувах за първа година, още преди да следвам. То беше, разбира се, след Освобождението. Кмет и най-личен първенец в селото бе един човек, който допреди въстанията е бил въгляр в горите. Смътни неща се мълвяха за забогатяването му; всички говореха, че е намерил нейде закопано имане, но шушнеха и други не добри неща. Според тогавашното учителство аз срещу малко едно възнаграждение се бях натоварил и с работата на селски писар, какъвто липсуваше. И един ден, като бях в тъмната канцеларийка, гледам, изсипаха се навън цяло отделение конни стражари. Там начело бяха представът и още един непознат човек. Тоя беше в градинарска кожена куртка, с молдовански калпак на глава, в тесни панталони, пристегнати с широк до гърдите пояс, и във високи чизми — един грамада по ръст и плещи човек, с бакърено лице и с буйни, засукани до ушите кестеневи мустаки.

Кметът отърча и посрещна гостите, а аз работех

някакви списъци и не дигах още глава. Когато обаче те влязоха в канцеларията, та дигнах и аз очи да ги погледна, трябваше да се посепна: кметът ни — един дребен с мънички, светли и хитри сиви очи човек — беше изтръпнал, сочеше объркан като никога, а едрият непознат човек, който вървеше след него, стори ми се, че едва въздържано пухтеше през ноздри и страшно менеше лице. Полицейският пристав зад тях беше блед и мрачен. От стражарите само старшият влезе в канцеларията.

Перото замръзна в ръката ми — заочаквах нещо страшно, без да знам какво. А кметът все по събъркваше, та, смутен, станах прав и аз и плахо поднесох стол — поднесох го на непознатия човек, защото той беше наистина страшен.

Ето, след това се почна ужасната сцена. Едрият чужденец пребледня като платно, изгледа с мътни очи околоръст в канцеларията, извърна се после, отиде и затвори вратата, залости я отвътре и като изпъчи гигантските си гърди, дойде до масата и със страшна сила сложи на нея свитите си пестници, па впи убийствен поглед в кмета — не с ярост, а с ястребска изпитателност и съдничество. . .

— Кумец. . . позна ли ме, кумец? — промълви той глухо.

Кметът бледнееше, изтръпваше, трепереше. Чужденецът се наклони върху му, настръхна и сред мъртвата тишина зловещо се понесе тъпото скръцване на зъбите му — простря той жилестите си ръце, впи ги в раменете на кмета и запени се — не кресна, ала то беше по-страшно от крясък: «Къде е брат ми?» — процеди той глухо през зъби и сякаш несъзнателно дръпна и натисна тъй силно кмета, щото столът под него се строши със силен шум. . .

Аз нищо не разбирах от това, което ставаше пред мене. Но кметът, види се, разбираше. . . И паднал би той навярно заедно със строшения стол, ако ръцете на грозния съдия го не издигнеха. Тоя все по-яростно впиваше пръстите си в раменете му, притегли го после към себе си, извърна го с лице към малкия прозорец и

го загледа. . . Сключените му вежди играяха яростно, а черните му очи изпускаха искри. . . «Какво направи с брата ми? Говори!» — натърти пискливо той и замря естръвен над жертвата си.

Ужасна беше тая няма минута. Най-сетне непознатият почна да разпуска впитите си в раменете на кмета пръсти и оттегли дясната си ръка, закрепил я във въздуха и почна бавно да я извърща гърбом към лицето му — като че се готвеше да го плесне през лице, за да го повали възник! Но спря — видях, зениците на очите му се разшириха, долната му челюст яростно шавна и почна той сега да си дига ръката пак бавно — личеше, наслаждава се на кръвожадно чувство, — задига я бавно, а трепереше, бледнееше и вече до челото на вдървения кмет той си разпери пръстите и — пак бавно, пак сякаш с наслаждение — впи ги в косите му.

Бедният дребен селянин-кмет се издигна на пръсти, готов да изпищи. Но смрази се той пак: чужденецът скръцна още веднаж със зъби и — вече с усойна бързина счепка му и с лява ръка косите, па затрепера. . . затрепера, знаеш, като сластолюбец над жена! Дори и лицето му просия! Нищо по-страшно не съм виждал!

— Човече, дай брата ми! — викна ужасният чужденец и изведнаж заразително ридание се изтръгна от широките му гърди.

Па разлюля се цялата грамадна снага на тоя непознат мене човек и като задуши той изведнаж плача си, стисна челюсти, почервения страшно, плувнаха в кръв очите му и — в едно мгновение бедният кмет нямो увисна на въздуха, издигнат за косите. . .

— Един него имах! — давеше се разяреният човек. — Един. . . един-едничък ми беше! Дай ми го! — продра той глас и с мощни ръце замахна настрани целия виснал в ръцете му кмет. . . И просна се тоя на няколко стъпки ъземи, като остави два снопа от косите си в ръцете на неочаквания свой съдия.

Другарят прекъсна разказа развълнуван. Аз още не забравях да се вирам на изток, към хоризонта на Делиорман и Добруджа, но вече не следях тревогата

по прашливия мрак към там. Как често, сред най-пора-
зителните природни стихии, човек е способен да се по-
гълне като дете само от дребните стихийности в бора-
венията на подобните си! Ние и сега бяхме пак на чар-
дака у «Горните колиби», бяхме пак под открито нощно
небе в едно от най-високите заселени места на Балкана и
навярно нашите очи гледаха, че природата се готви да
ни изпречи нещо неவிждано... Но душите ни — те бяха
полетели в затътената там нейде селска канцеларийка;
жадното ни любопитство се беше свряло в отдавнашна
една гънка у хаоса на човешките деяния и — ние не
виждахме вече нищо от около си.

— Виждате ли, за да си обясните това, което ще ви
разкажа, трябвало би много отблизо да познавате
балканския колибар — продължи след малко другарят
ми. — Тоя кмет бил син на сиромаси колибари, недалеч
от Ново село, под Марагидик. Кръстил го бил и венчал
един заможен новоселчанин, при когото тоя е и слугу-
вал няколко години. Но след време заможният кръстник
умрял, двамата му синове заходили градинари в Ру-
мъния, а бедният им кумец останал при своя дяда въг-
ляр в Балкана. Двамата братя-градинари обаче не
напуснали домашния си кумец: един след друг те на-
рочно си идвали от Румъния и му кръстили две деца —
момченце и момиченце.

Така роднинството се било свързало. . . до ден един
орисан. Кръстниците и кумецът една вечер се срещ-
нали — в Балкана! Срещнали се — единият изплашен,
злочест въгляр, а другите — клетки, разбити въстаници
от Ботевата чета. . .

. . . Не, върволицата от подобни случаи из вчераш-
ното ни минало промрачават ума само по едно нещо.
Запалва се цяла България от вълнение в самото си сър-
це и после всичко смело у целия народ изведнаж се
откъсва от тялото, залутва се по гори, па изпада в
пълно отчаяние. Е добре, защо, боже мой, поне самото
това отчаяние да не поражда паданието, ами то да се е
гнездило в самото тяло като гнусен, гнусен клин? Ето
това помрачава ума!

Истина, много е обяснимо то, предателството, в

онова време — заговори пак моят спътник; и самота
обяснение далеч не е отвратително, наопаки, то изпълва
душата с висока любов към мъченичеството. Но нима
туй обяснение изчерпява горчивата болка в съзнанието,
че то, гнусното предателство, е дълбоко вкоренено в
душите ни и че е загнездено дори във всекиго и от самите
нас?

Ех, тоя богаташ кмет, някогашен, а и сегашен беден
въгляр! Навярно, ще си го спомням и на смъртния си
час. Той е гледал, видите ли, от планината, като се е
горило и пленило родното му село, където го е майка
сукала, където е младост младувал и където най-послед-
но са се намирали едничките му близки на света люде.
Гледал е той, но бил е далеч и радвал се е навярно за
опазената си кожа. След два дни обаче дивите орди са
подплашили и него в горското му жилище. Тогаз той
подбрал пред себе жената и децата си, че се затирил
в тъмните усой. А на утрото изневидело пропищял
погански куршум и — повалил пред самия въгляр
едничката му момчана рожба. И той изровил набързо
гроб, погребал си детето без поп, без воценица, че бягал,
крил се пак, ала докога? На неделата още той си нато-
варил колцата с въглища и слязъл в града за бра-
шенце. И никой го за нищо не питал, никой го не задял;
и никого той за нищо не попитал, никого не задял.
Само чул на моста в града глашатаят да вика, че беле-
дието¹ е обещавало два бешлика за главата на всеки
комита. . .

Каква подигравка, наистина! Само два бешлика. . .
Ех, със снопове игли трябва да си бодем ние сърцата,
за да почувствуваме всичкото си окаянство! Днес вие с
два бешлика можете подкупи — не казвам един мини-
стър — но често един министерски брат, шурей, баджа-
нак. Нищо чудно няма в двата бешлика! Ала забележе-
те, за тия два бешлика тогаз не е могло да се подкупи
дори и балканският въгляр. И при все туй той — тоя
въгляр — после е вземал тия два бешлика. . . Защо?
Нека вникнем в душите си и ще разберем! А ако можем

¹ Градско управление (тур.).

се взря във вековните си страдания и унижения, то ще се вразумим може би!

Представете си, пет дни, цели пет дълги майски дни и гладен, жаден, издран от трънаците по балканските чукари, е носил въстаникът-брат ранения си брат на рамо. Те са били двамата братя градинари, кумци на балканския въгляр. Ни следа не е имало сега върху им от красивата униформа на Ботевата чета, кроена с такава любов в Румъния, облечена с такъв възторг на «Радецки», само куршумът в крака на единия брат е чъртал с капчици кръв пътя им по скалите. Те били дочакали да видят мъртво поваления свой певец-войвода; доизкарали били после борбата, както знаели, и накрай закретили към родното си балкански гнездо. И нищичко не били чули за сѣта, плена, пожарището, що там заварили! Можете си представи какво им е било, когато осъмнали по новоселските скали току над черното пепелище. . . Ужасът. . . отчаянието им. . . проклятие!

. . . Глухо попрекъсна събеседникът ми разказа си. Той вътрешно сякаш се задушаваше. И комай с плачлив глас додаде:

— Каква ще е била радост: тъкмо в това им отчаяние, току изведнаж поникнало отпреде им, като пратено от бога. . . Не, тоя бог не е бил български бог! . . . Кръщелничето им било оцелялото момиченце на въгляря. . . то поникнало пред тях, пред двамата братя-въстаници! И плеснало то ръце, като ги познало, възрадвало им се и забързало невинното, отвело ги при татка си. Уви, то не е разбирало и не можало е да разбира каква висока, като Балкана, робска стена се дигала сега между окървавените кумове и жалкия кумец! Представете си тоя клетник — въглярят — почнал да се божи на самите тях, кумовете си, че не ги познава! . . . Ето, тия срещи, колчем съм ги слушал или чел, срам ме е хващало, че съм син на своя баща, че съм внук на своите деди!

Здравият брат дълго се мусил на безсрамния си кумец. Дръпнал го най-после насаме, че развързал

престегнатия си на голо кемер и изсипал му в полата всичките свои четиридесет лири.

«Вземи ги всичките! И у неговия кемер има още толкоз — всичките харчи, но опази го само, опази ми братчето, кумец! — молил се бедният въстаник за ранения си брат. — Ти ме чуй: той ми е един-единичък и за брат, и за всичко на света! А ей, с ръцете си е кръстил той и оцелялото ти момиченце! Опази го, кумец! Скрий го най-после в някоя пещера! — придумвал въстаникът страховития си кумец въгляр. — Ей ти кръщелничето му, нека то му носи на двата дни веднаж малко хлебец в пещерата, лято е вече, ще го изгледате, а после. . . Ех, нека даде бог, кумец, кракът ми да стъпи във Влашко, и аз — кълна ти се — ще позлатя и теб, и децата ти!»

.

Аз вече долавях само грозния смисъл на думите, с които спътникът ми предаваше по своему потресната сцена. Въглярят се съгласил. Смръкнало се, здравият въстаник целунал ранения си брат, клел и верил със сълзи кумеца си и поел доловете. А през същата тази нощ — по петли било, както се е дознало после — планинецът запрегнал въглярската си кола, покрил в нея със сено ранения въстаник, за да го отведе и скрие уж в някаква пещера, па потеглил и спрял далеч над една пропаст. . . Несчастният момък навярно е бил вече заспал. И извила се тежка остра секира в ръцете на въгляря и — разсякла юнака. . . После убиецът извял къл трупа с ръце от колата и го сгромолил в пропастта. . . Всичко след туй дошло само по себе: кумецът ще да се е обоял от нещо или се е настървил някак в работата си — признал се, с риск на живота си слязъл още на утрото в пропастта, дотърлил се до въстаника — кум на детето му, — отсякъл му главата, та я отнесъл в Габрово и вземал още два бешлика. . .

. Мрачно се преплитаха ругателни мисли върху всичко българско у езика на озлобения от разказа мой другар. С едно злорадство той проследи в дебели резки как въглярят — с попадналите му лири в ръка — си раз-

чеква българската душица и плува като масло във вода у живота на подновеното село.

А мен ми ставаше грозно да следя как отхвъркналата спина от колелото на честния труд, от колелото на почтено народен живот неусетно се пригажда в ново колело — в това на сляпата и тъй престъпна у нас обществена власт. Не можеше да има съмнение, че някогашният въгляр е станал после един от най-тъпите, най-плахите и пак един от най-злите селски кметове.

— Но отмъщението беше великолепно, беше убийствено! — скочи и седна на чергата моят другар по едно време.

Жестокостта не е престанала да наслаждава хората и като зрители, и като разказвачи, и като слушатели. . . Накипялото озлобление в душата на събеседника ми сега бе бликнало на очите му в злорад, комай възторжен огън — те светеха, втрещени сред мрака в мен.

Аз станах също и със скършена душа седнах на чергите. Старите баба и дядо долу, на пруста, се бяха най-послед смълчали. Дълбока тишина владееше и околоръст по Балкана. Далеч изтокът сега беше досущ потъмнял, но нажежените до червено пращинки там се усилваха — като че пожар имаше зад хоризонта там нейде, над Черно море.

— Като да ги гледам и сега — подзе с треперлив глас другарят ми: — дребният и жалък кмет, проснат на една страна до вратата на канцеларийката, а едрият някогашен въстаник, клекнал като майка над умряло. . . да, като съща майка. . . оплаква сякаш изчезналото си щастие. . . Трябва много да е обичал брата си. Ама то само един чист българин, българин, емигрант по влашките хъшовски кръчми, би могъл тъй дълбоко да милее за безславно загиналия си въстаник-брат! И да набере толкова мъстителна злъч в гърдите си! И да се яви тъй неочакван и тъй безмилостен пред убийцата. . .

Бедният въгляр лежеше на пода неподвижен, като убит. А разплаканият силен странник дълго стоя клекнал и закрил с ръце очите си. . . през пръстите му висяха снопите коси, изтръгнати из мънинката глава на жалкия престъпник-кмет.

— Няма да забравя онова впечатление, което ми направи тогава откритото широко лице на разплакания този въстаник, след като си дигна той главата. Дългите му и буйни въси бяха от сълзи обвиснали на сърпове: бузите му — инак енергично обтегнати — се бяха умилено проточили, отпуснал беше той и широките си хъшовски рамене — досущ не беше вече оня мъстителен човек, който ме бе поразил и сплашил; а сякаш възкръснал бе пред мен някой старовремски славянин — страстен, сърдечен, мил. . . да го разцелуваш!

И с какъв израз на лицето наближи сега той нищожен убиец на своя нещастен брат! С какво болезнено треперене прибра нозете си до проснатия о земята този убиец! Сякаш едно само му пречеше, за да опази на лицето си класическия израз — пречеше му това сякаш, дето поваленият още съществуваше, дето мъстителната ръка на провидението може също да издържа минутата, та го не грабва и не запрашва в хаоса на небитието.

Погледа го той, лицето му се нагърчи от затыпителен потрес и. . . махна нервно с крак, отритна го настрана, па с две само стъпки, като да бягаше, излезе, напусна канцеларията. . .

Необяснима радост, но безкрайно злъчна радост ме обхваща. . . уверявам ви, тъкмо таквоя чувство ме обхваща, колчем си представя тая последна минута от цялата онази сцена в канцеларията.

И другото, което после последва, накърнява това ми чувство, сякаш не ме задоволява, като да е по-малко, отколкото би трябвало. А не беше то малко — какво ти малко! Казвам ви, тоя мъстителен брат не спря пред нищо! Една само неделя беше доста, за да увлече той цялото село в страшното си откритие. И роднини, и приятели на злочестия убиец-кмет — всички настръхнаха, като да не са подозирали дотогаз нищичко. Можете ли си представи дори и дъщерята — единичка на родители — и тя се дигна срещу баща си. . . А намериха се и костите на загиналия въстаник; един шипченец извъд, суватчия в онова време по Пашовица до Марагидик, бил случайно минал с чердата си отсам, та слязъл в същата пропаст да одере един паднал добитък и

така намерил обезглавения труп, че го извлякъл и заровил под една бука, като се сетил и да я отбележи. . . Мъчителна картина беше: цялото село с поповете изведе дошлият жив брат и до самото село в хубава святийска гробница положи костите на злочесто загиналия. . . Остави и голямка сума; всяка година да се прави приличен помен. А после подигна преследване против кмета, отне му всичките имуществва, продаде ги и всичко, ама всичко подари на селското училище. . . Не, сметливо мъстеше тоя дивен българин! Взема, та със свои пари украси селската черква, като край другото покри цяла една от стените с грамадно маслено изображение на страшния съд. . . Това, мисля, направи най-силно впечатление на селяните. И домочадието на въгляркмет се изсели. . . то. . .

Другарят не свари да се доизкаже — в природата около нас и над нас ставаше нещо; тътнеше глухо дори и земята. В хоризонта на изток бликаше като из бездна тъмночервена, кървава лава: изгриваше — полича — пълната луна. И. . . не, никога не съм виждал нещо подобно! Мрачните сенки, що преди се втичаха от всички страни на небето към изтока, сега настръхнало се бяха надвесили натам и все по-тревожно се препречваха, премрежваха. . . виждахме, навремене те се вълнуваха, като да прелетваше змей някакъв през тях, и после ту се цепеха и разведряха, ту се сливаха и се сгъстяваха. . . А изпод земята кървавата месечина с широки плещи бавно настъпваше, все по-силно отблъскваше надвесените върху ѝ духове на мрака, растеше и прорязваше сякаш с острия си кръг крайчеца на небесния свод. Взирах се и почнал бях да се чудя вече кое ли всъщност бе най-странното сега в това видение, защото в него имаше нещо толкоз особено, че готов бях да изпадна в общото за хората обужасяване пред стихийното в природата. И изведнаж скърши се сякаш небето там, където луната го режеше със своя диск и тая почна да се губи в него. . . Разкрих широко очи: небесните тъми ли бяха победили — строшили и помрачили небето, луната? Цели порои от мрак се лейнаха над изтока!

Стана страшно: в едно мигване цялата картина се скри зад очите ни; някакъв стълб изневидело се изпречи далеч и — още по-грозно! — потръгна с необятна мощ срещу ни. Доловете в първите минути зашепнаха, после застанаха, след малко почнаха да вият и — ето, зареваха зловещо, ужасно. . . все по-близо, сякаш и те се дигаха срещу нас! Лъхна ни горещ ветрец и отмина; зави се над нас после вихрушка, посипа ни със ситен пясък и сякаш също отлетя; а доловите и зад нас зареваха, па изведнаж се почувствувахме обградени, пленени: бурята затрещя върху ни едноман от всички страни и — вкамени ни и ни разлюля сякаш ведно с планината. . .

Сред гърма на грозната стихия дочух, чини ми се, човешки вик под нас. Трябва да беше дядо Първо, защото след началния ужас аз вече чувах едва доловимото скимчене на обезумелите старци под дебелите дъбови дъски на чардака ни.

Стихията надали се бави при нас повече от две минути: тя отмина, чувахме я само като огъваше със страшна сила цялата Стара планина под себе си. Но обужасяването ни твърде слабо отпаднаше, а страховитото скимчене на старите долу тепърва се усиляваше. . .

— Ей богу! — дигна ръка с някакво страхопочитание другарят ми. — Мъстителният оня въстаник не би могъл да измисли нещо по-ужасно! Да подложиш една предателска съвест на такива природни страхотин. . . о, аз бих искал той да е сега тук и да ги слуша как скимчат!

— Как? Кои?

— Да, тия нещастници долу. . . дядо Първо и бабата му. . . наказани, обезумели. . . той е предателят въгляркмет!

ИЗБОРИ

Над планини и поля се разстлала чудна нощ.

Бялнал се Дунав из просторни низини, и лъщи далеч зад дебелите стени на Пазвантоглувата крепост. А отвъд, на по-височък бряг, се виши новият румънски градец, потънал в зеленина.

Пълната луна е спряла сред високото небе и къпе със сребристи лъчи планините, полята и зелените брегове на великата река.

Конят ми пристъпва глухо — уморен ли е, или и той се лубува на нощта?

В душата ми се разгаря светлина; млад съм аз и крилата сила ме движи да разкрия ръце и да прегърна целия свят.

Само незнайна тъга се вие около мен и дебне душата ми: хубавото винаги крие и тъга. . . или може би това е тъй само за нас — синовете на тази печална страна?

Далеч в ливадите към Дунава овчар, спрял сред стадо и при будни псета, надува медна свирка. А по-далеч, откъм извивките на акчарските лесисти брегове, се издигат платната на бавна гемия и пълпят със своите грамадни сенки над задрямалите води.

След малко откъм бреговете се разлива по полето — не песен, а плавен отглас на паляща някога хиляди гърди тъга: турчин рибар пее за млад юнак, който стара майка оплаква, че син ѝ на път е тръгнал — отива, а пътищата не секват, че той назад се извъръща, а помощ не иде, че това се вика руска война — който тръгва, назад се не връща. . .

Глъхне лунната нощ, а из гърдите ми се къса въздъх. Свивам нозе и конят препуска. Полусенките на лунната светлина се закършват — ту се пресичат от моята сянка, ту поглъщат и сянката ми, и коня, и мен.

Шосе е сред безкрайна редица гъсти и високи върби. Глухо е и тъмно под тях. Блещукат само звездите горе и от време на време през високите клони надниква превалилата вече месечина.

А — подплаши се конят, изправи се на задни нозе — в тъмните сенки по шосето пъшка човек.

— Хей!

— Я. . . таквоз. . . ние тамо ним. . . м. . .

Пиян. Попълзя и се изправи. Първо от Тръняни.

— Къде тъй, бай Първо?

— Нина село. . . м. . . нека печелят, да видим!

— Ти си пиян бе?

— Па пийнах, избор, брате!

— Кой те е черпил, ха?

— Мене? Да прощаваш! Язе сам съм се черпил. Няма вече яма, йо! Оно да черпят, па да печелят, па да обират сиромашта — йо! Ние тамо ним. . .

— Е, спечелихме ли?

— Ние? Знайно! То, брате, не е хилядо, не е две хилядо — пет хилядо! Пет хилядо и сто! Пет хилядо и двесте! Брр. . . тамо ним!

— Е, защо си се опил?

— Язе? Опих се, що? Правицата нави! Че е до-до-до кокал, брате! Хе, бре. . . м. . . стамболисти.

Спечелил избора. Опил се. И псува сред нощта. Какво става в душата на тия бедни люде?

Той не ме и позна. Надали е запомнил и името ми. А с каква тържественост каза: «Правецата нави.»

Правецата? Но коя е тя, тази правеца? Къде е тя? Дай ми я, бедни Първо, посочи ми я и аз ще намеря може би сила в себе си да сложа глава за нея.

Помръкна пред очите ми лунната нощ. Само ледената усмивка, която неканено все по-често ми криви

устните в минути на съмнение и безсилие, тази само усмивка остана на образа ми и в душата ми.

Конят зачести. Повя хладен ветрец, та заглуши и последния звук по зелената мочурлива равнина. Само далеч из блатата не заглъхва дружният квак на жабите. Техният непрекъсван вик сякаш не е шум — той се слива с тайнствения шепет на Дунава, подхваща се из блатата на островите и става неотлъчима част на дунавската лятна нощ.

И неусетно се носи до зори тук тоя квак, като непрестанно ехо.

Вървя след него и не го чувам. А пътят лъкати: и последното село остава зад мен. Напред е градът — кален, вонящ, потънал в неистовства: побои, кражби и лишения.

Слухът ми долавя нещо диво сред мъртвата нощна тишина — псувни. След малко отчетливо слушам:

— Де е, сине! Хайде!... Еис!... Чаа!... Хъ... Е... Чаа — м...

Пиян е — мисля, — закъснял с колата си в града, опил се е може би пак поради изборите, та се връща сега тежък и обсипва добитъчетата си със същите ония набрани в кръчмите сръбски псувни, с които в село ще обсипе и челядта си.

Смушках коня, но след малко забелязах — псувните почнаха да се отбиват надясно. Вслушах се пак и чувах вече ясно надясно от пътя:

— Еис!... Чаа! Огън ви помел! Черкезин да е повлякъл все, па и язе да не съм пръквал — м...

Туй не бяха пиянски думи! Тия ругания сред дивната нощ се редяха като наковалня на чук. И сила имаше в тях, сила на развъртял се косач. Засегна ме нещо — не горчивина, а грозота някаква. Отбих коня, проврях се през върбите и се озовах сред тясна и дълга ивица угар. Високото шосе и върбите хвърляха дълга сянка, но през тях месечината бе осветила напечената от деня и попукана черна земя.

Сред тая угар ореше човек.

Две волчета се опнали и едвам влачат изкривено орало...

Опнали се човек и волчета и орат посред нощ на месечина!

Двайсет години аз ходя по градове и села, по гори и поля, по колиби и землици из тая земя на труд и пестовност, но не съм виждал, нито пък съм чувал нощта да се превръща в ден и за тежката работа на оран.

Наближих.

— Помози бог, байо, помози бог!

— Дал бог добро, господине! — отри си потта от челото селякът и пак се обърна към своите волчета: — Хайде, сине!

— Що би тъй посред нощ на работа, ха?

— Бързам, дорде не е залязла месечината — сè още се види!

— Аргат ли си, байо, или своя си земя работиш?

— Е па, аргат съм, ваша милост, ама тука на, своя си земя работя. От сн пооткраднеш, па и господаро не се сърди...

— Кой ти е господар?

— Хаджи Лапатат, от градо... Молих го да ме пусне за ден-два, а он ме сам подсети: нощите, каже, са ясни ка'ден, впрегни си добиците, па работи...

— А твои ли са тия добичета, байо?

Сиромахът се изправи, изцеди пак потта от челото си и каза:

— Е, дума се, още са мои: не ми ги е зел господаро! Работя си му и с них, и с жената — гоня да му се издължа — задължнях му, много му задължнях, а не ме остави човеко на път с голи ръки... Ха, сине, ееис!...

И волчетата се опнаха пак.

— Ей, байо, ами днеска има избор, ходи ли, ха?

Сиромахът нито се обърна, а смънка само под нос:

— Ходих, хе... Чаа!

— Ходи, ходи, там е спасението!

Впрегнатите добичета гърчеха ярема — посягаха отчаяно на попаднало се трънче или тревица. Селянинът дигна остена си, но изведнаж се извърна към мен и под

гаснещите бледи лъчи на месечината аз видях странна усмивка на лицето му — той ми каза:

— Е па, че се спасява кой може, господине: оно наша работа ли е? Язе не бих и ходил, току господаро ме откара. . . хем ме и нахока. . . да съм бил от нихната партия, ми дума — хи, хи, хи! И че бъдеш, хе!

Па — свря-си пак остенът между волчетата:

— Де, сине! Хайде! Еис! . . . Чаа. . .

Месечината се закри далеч зад рътовете на подновените лозя. Затишна пак всичко. Само не пресипваше шумният квак на жабите из блатата и островите. След малко в мрака аз вече различавах страшните дула на пушката из редутите. Наоколо ми се мяркаха сенки — дали не на избитите по тия поля сърби? . . . На влизане в града ме оглушиха викове на много гърла: изборите бяхме спечелили, избирателите ни ликуваха и нощта се продираше от възторжени «Ураа! Да живее народът!...»

БАЩИНА СЛАВА

Бяхаме на север — по Гюрюджишката клисура. Отначало бяхме мнозина, но един след друг хората поеха планинските пътеки и с мене остана само белобрадият комендант на Кавала — майор Наков.

Ние се бяхме запознали пътьом и аз казах на майора:

— Хората бягат по пътеките направо, но неврокопските помаци нагоре са лоши и не знам какво може да се случи.

— Вий може би познавате добре тези планини?

— Познавам ги и ще ви водя — похвалих се аз.

Старият човек се усмихна — бледен и печален.

Яздехме дребни коне, които се обляха скоро в пяна: изплашили се бяхме, види се, та карахме бърже. И над клисурата спряхме да отдъхнем.

Далеч назад, в дъното на Драмското поле, се издигахше двуглавата Кушиница, а наляво от нея се чувствуваше блясъкът на Бяло море. По-насам се разливаха плитките води на Правищенското блато. А още по-насам се вземаха стълпове пламъци: гореше Доксат.

Белобрадият майор каза, извърнат към задименото поле:

— Натам догарят надеждите на моя живот.

Той и сега се усмихваше бледен и печален. После додаде:

— Аз съм син на неврокопския първенецх. Нако — водителя на българите в тези планини.

Старецът ставаше интересен — аз се смутих.

— Малък ме пратиха в чужбина — продължи той. —

Късно после, когато вече преваляше моят ден, аз свърнах пак под бащина стряха. И се видях напълно чужд в света. Защото ме посрещна славата на баща ми. И ме удари в лицето. И ме прокуди.

Пожарището в полето се разрасна: ние не можехме да откъснем очи от черните стълпове дим. Но все пак разговаряхме. Есенес, след победите ни, майорът повярвал, че ще намери отново своите и себе си. И решил: ще спре в освободения роден кът и ще поеме за вещаното от баща си.

— Помислих, че ще мога да легна в родни гробища — усмихваше се бледният човек. — А ето сега!

Той е много стар за чина си; трябва да е от емигрантите-русифили.

Потеглихме пак. Вървяхме в жегата. Бяхме гладни. И през дългата нощ на нашето бягство моят спътник ми разказа историята на своя живот.

* * *

— Аз помня деня, когато баща ми извърши чудото на своето време. Възлязъл беше на престола нов султан и гръцкият владика възвести да се стекат хората на молебен. Но тате се затвори в къщи. Същото направиха и всички съседи. После се втурнаха войски да арестуват. Жените се изплашиха, имаше плач. Но следобед гръмна чудото: тате стана началник на народа. Той заявил на пашата, че на българите не е имало кой да обади за възшествието на новия султан, тъй като владиката възвестил това на гръцки, а българите не разбирали тоя език. И пашата решил: занапред правителствените разпореждания да обявява на гърците владиката, а на българите — баща ми.

Така нашият дом стана народен: стичаха се първенци, попове и учители от планините и нареждаха общите работи.

И в моето детство имаше много радости, господине, много обич. А може би имаше и друго още, което аз и досега не мога да назова. После, когато пораснах,

отведоха ме на учение в Пловдив. И това реши съдбата ми. Защото там ме прилягаха в руското консулство, та се озовах юнкер в Одеса. А когато избухна Руско-турската война, аз бях най-младият военачалник в българското опълчение.

То беше радост, господине: предстоеше да възкресим народа си! Развяхме Самарското знаме, минахме Дунава и на Шипка задържахме Сюлейманпашовите орди. Аз имам своя мъничък дял във всичко — защо да отричам? Нещо повече: когато — след падането на Плевен — българското опълчение мина към отряда на Скобелева, аз бях пратен за преводчик при него. А! Да сте се родили в родопските карпи¹ и да сте само 18-годишен, а да се озовете в щаба на белия генерал. Не, всичко туй, по свой ред, беше чудото в моя живот, господине. И все пак. . . Но да продължа.

На Шипка генерал Мирски прехвърли Хаинето, а Скобелев обходи прохода от запад. И докато Сюлейман паша още стелеше с трупове чукарите под «Св. Никола», долу Вейсал паша капитулира пред нас. Предаваха се, господине, хиляди, много хиляди войски: захвърлят пушките си и коленичат с дигнати нагоре ръце. . . И лудо скачат по всички посоки разкошни арабски коне в източни сбруи², останали без ездници. . . Такива впечатления не се забравят!

Аз се метнах на един от тия арабски коне — моят кон беше дребен — и се втурнах сред безкрайния низ пленници. Препущах със суетата на победител и с лекомислието на 18-годишно момче. Но над главата ми висна сабя: един казашки атаман ме стигна и нахока. Човекът беше прав, аз вършех глупости: тук-там още стреляха фанатични анадолци, които предпочитаха да бъдат измушкани, та можеше да бъде убит.

Привечер полето съвсем утихна: боят продължаваше още само на връх Шипка. И аз можах свободно да се движа сред безкрайния лагер на турските пленници. Те бяха окаяни, някои даже твърде лошо облечени и

¹ Скали, зъбери.

² Съоръжение за впрягане на кон (рус.).

обути: като че ли са били обхванати от пожар наъне, та са избягали на студа голи и боси.

Моего младо сърце ми подсказа нещо: затърсих войски от нашите планини. Ще ги успокоя и разтуша: свой човек им съм, син на Нако чорбаджи, а кой не познаваше татка ми по нашия край?

Разпитвах дълго. И неочаквано видях пред себе си нашия домашен слуга — помак. Той ме беше носил на ръце — можах ли да го не позная? И скочих от коня си — ухилен навярно до уши. А помакът се забърка, разбира се: аз бях снажен пряпорщик в зелена куртка, накрехнал астраганен калпак — где можеше той да ме познае! Но щом му продумах нашенски, човекът прегърна коленете ми и завика на всички: «Елате бе, Новаковското момче е, я съм го на ръки носил.»

Изненада беше! Стекоха се татевни изполичари, конакчий и кирияши. И се радваха — бедните. Но гладни бяха те, не бяха яли цял ден, нито пък можеха да се надяват за храна сега. Нямаха и огън, а денят вече преваляше — настъпваше люта зимна нощ из това тясно Казанлъшко поле, което е по-високо от Софийското. Аз трябваше да се погрижа за тези бедни хора. Можах ли да не обещаю? Малко хляб, ако не друго. . .

Младежко лекомислие, господине! Из полето сновяха хиляди опълченци, хусари и казаки: ечат тръби, бият барабани, шум, вик — към кого можех да се обърна?

А при туй и в щаба ме търсеха като преводчик. Стара планина още се тресеше от гърмежи, та плененият долу Вейсал паша трябваше да заповяда на Сюлеймана горе да сложи също оръжието! А Вейсал се опираше. И разговорът, в който бях преводчик, се продължи. Така аз съвсем забравих моите неврокопски пленници. . .

Има нещо орисано в живота, господине. Ето, ако аз не бях разговарял там, на Шипка, с пленници от моя роден край, животът ми можеше съвсем да се преиначи.

Нашите опълченски отделения, на които повериха

да карат пленените при шейновския редут турци, известно е, наполовина ги избиха по пътя и ги нахвърлиха в Янтра.

Ето това се отрази съдбоносно върху моя живот.

То беше по-късно, разбира се, много по-късно. От Шипка ние спряхме в Одрин. Аз там дочаках мира, сключен в Берлин. Той беше за мен съкрушителен: моите родни планини оставаха пак в Турция! Плаках като дете. Впрочем така и трябва: няма в живота нищо по-ценно от органическата привързаност към род и родина. Но вие, младите, сега хвърчите далеч.

И дойдох аз тогава в София, господине, с решение, щом улегне животът, да се оттегля в Неврокоп и да подхвана делото на баща си — просвета ли ще бъде, или въстаничество — все едно.

Но тате ме превари с дълго писмо. Лошо съм постъпил — пишеше ми той, — че на Шипка съм опознал пленените синове на неврокопските помашки първенци и съм наредил да ги избият после, когато ги подкарали за Търново. . .

Останах попарен. Писах на баща си, опровергах жестоката легенда, но какво можеше да помогне всичко туй? Аз вече не можех да се върна в Неврокоп!

А между туй в София почнаха борбите и ежбите. Аз взех страна. Защо да крия — чувствавах се русин. И скоро трябваше да бягам в Русия.

Да, хората от моето поколение преживяха големи радости и големи горчила, господине. Ето, мене и в Русия ми дадоха служба. Но нима само това ми трябваше? Просто заболях там! От душата ми се изпари всичко друго и остана едничко тъгата по нашите планини.

И обяснимо е, господине: избягал бях от България, за да не изменя уж на Русия, а всичко това беше политика, чиста политика! И тя се скоро изпари. Остана непосилното влечение към родния кът, който бях напуснал в щастливото си детство. Останаха още синовното чувство към родителите, които вече бяха пред гроба, и братската кръвна обич към двете ми сестри,

които — пишеха ми — една след друга се задомили, имали деца. . .

Тези чувства ме завладяваха дотам, че по едно време реших да мина в Турция, т. е., като не мога да се върна в България, то да си-ида поне в Неврокоп. Ето как стана това. Получих в Одеса по пътник съобщение от тате, да съм предпазлив в писмата си, защото турците станали зли. И аз му писах хитро, че спасението ни е в Турция: трябва да се държим само с нея. Това писмо се понесло от ръка на ръка между помашките бегове. И възложили те на тате да ми пише: нека се върна, щял съм да бъда добре дошъл за всички. Тате беше подхвърлил това в своето писмо твърде двусмислено, но аз се хванах о него, като давец се за сламка. И подадох оставка.

Обаче тъкмо тогава се промени управлението в България, възстановиха ни правата и аз се върнах. Дадох ми дружина в Пловдив. А докато се наредя там, тате ме изненада: прескочи отсам. Беше лято — помня един неделен ден, — лежах в палатката си на лагера, когато спря далеч файтон и слезе от него старец.

Има, господине, в кръвната връзка нещо, което надхвърля всяко уразумение. Аз не очаквах баща си; неговото пристигане за мен беше пълна изненада. И пак — сърцето ми повярва в тази изненада, преди да се уверят очите ми! Аз забързах срещу неизвестния старец тъй развълнуван, както бях направил това само ако бях предизвестен за пристигането му.

И когато го понесох почти на ръце към палатката си, заличи се в съзнанието ми цялото време на нашата раздяла и всичко преживяно през нея: ние бяхме пак баща и син.

Да, има нещо мистично в кръвните връзки. Въпреки детската ми радост при тази среща аз още с пръв поглед почувствувах онова, което тате идеше да ми открие: поминала се беше майка ми.

Старият цели две години е мълчал за това в писмата си, докато аз бях в изгнание. Кой би могъл да каже дали моето болно влечение към дома не беше в свръзка с тази скривана от мене печал?

Ще помня винаги как в оня летен ден при Пловдив се сблъсках в душата ми като насрещни вълни радостта, че виждам баща си, и смъртната болка, че майка ми е изчезнала завинаги.

Държах се през деня. Но щом почна блещукането на звездите, образът на покойната победи: мисълта ми я потърси във всички небесни мирове. И ми стана страшно, че не мога да плача. Очевидно, пречеше ми инстинктивната радост да чувствавам — след толкова години — дишането на баща си до мен, в моята палатка, на моето легло. И се избавих от това едвам късно през нощта. Обзе ме най-послед чувство на болно покаяние. Видях ясно пред себе си оная винаги засмяна, жизнерадостна и работлива жена, която ме беше откъснала от своята плът, лепила ме беше на гърдите си през дълги безсънни нощи и която ще да е умряла с отворени очи по единствен син, изгубен далеч в пустиня-свят. . . единствен и безрадостен син! . . .

Аз си представям, господине, запустенията в човешката душа през епохи на обществен упадък. Така е било през последните дни на Рим. Родовите връзки са низпаднали и е изчезнало най-съкровено в човешките чувствования: възторгът и скърбите по родители. Аз си представям това и го считам за най-голямо човешко бедствие. А то като че ли обхваща новите поколения и у нас. За щастие, ние, старите, бяхме пощадени от него. О, с каква нечувствувана дотогава мека скръб пречистих аз душата си при упокойната, която устроих за мама! Съзнавах как се приливам с минало и бъдеще във вековете. . . с безначалното и безкрайно в съществуването. . . как възвишавам творческите си надежди и упования и как осмислявам скърбите си по всичко възжелано и непостигнато. . .

Мене и досега ми се струва, че най-пълно изживени дни в моето съществуване остават ония, прекарани с татя в лагера при Пловдив. Навярно това е тъй, защото тези ми дни се озаряваха и от благотворни съновидения: тогава често ми се привиждаше покойната ми майка, разговаряше с мене, галеше ме.

Да се чувствувате още като неоткъснат цвят, който се люлее на стеблото си! То е несъзнаваното блаженство на съществуването, господине! Това блаженство ви открива радостното схващане, че сте в лека с хиляди подобни на вас цветове. И ви прави способни да чувствувате велелепието на цялата градина.

Помагаше ми на вглъбяването и чудният старец, когото аз откривах в моя баща. С каква любов и колко почитателно се отнасяше той към всичко в живота! Аз не усетих как татѐ запозна войниците в дружината, запомни имената на повечето от тях, знаеше даже родните им места и състоянието на родителите им. Не всеки може това, господине! Тате трябва да беше много даровит; не току тъй съвлада той, още от младини, мало и голямо по нашите планини. Как просто и ясно говореше и действуваше той човек! Помня веднаж, сложи ръка на рамото ми и само с няколко думи откри тайната на своите житейски успехи. Знаем и ние тази тайна, разбира се. Но я не ценим, защото нямаме способностите да боравим с нея.

— От десет души хора, Борисе — ми каза той, — държат се с открити очи към света само един-двама; другите вървят мижеешком. Ще рече, хванеш ли окатите, ще водиш и всички други!

А на моето признание, че не ми е дадено да хващам никого, той ми каза доверително:

— Не бива, сине, много да се приказва на хората. Ти ги само подсещай как и що е било и как и що може да бъде. И остави ги после на свой ум да търсят и да чоплят. Защото бог е дал всекому ум и разум, Борисе! А щом един човек е почнал по твое подбуждение да размишлява, той винаги ще тича при теб. Трябва му да се допита, да се убеди, да се успокои. И така, малко по малко той човек съвсем ще ти се отдаде. . . . Да гледаш живота право в очи, в това е мъдростта, господине. Има, разбира се, още някои особености в обдарените хора, но те са може би странични елементи на даровитостта.

Помня веднаж тате се беше заговорил пак и ми каза доверително:

— Да запомняш човека, синко: приказвал ли си еднаж с някого — ама било с войник от другия край на България, — да го запомниш! И да ти е в паметта какво си му говорил, за да не повтаряш едно и също, като го срещнеш пак. Защото повториш ли, без да помниш, два пъти едно и също нещо пред простия човек, разваляш се вече в неговите очи и може да му изгубиш послушанието.

А на моето учудване, как ще може човек да помни кого е срещнал някога някъде и какво му е казал, тате заговори горещо. Не било никак мъчно да се помни! Чудото на живота било в човешкото сърце!

— Обичаш ли хората, сине, всичко можеш! — казваше ми задушевно той. — Посрещай всекиго от своя народ — и добрия, и лошия — с обич, само с обич! И бъди уверен: не ще забравиш вече, както него, така и това, което си му говорил. Защото в обичта е изворът на всички човешки дарования. . . .

Нали и Христос е така учил? А тате говореше само за народа си, защото такава беше тяхното време.

* * *

Когато си тръгваше за Неврокоп, тате ми откри, че отвъд, в нашите планини, наново е почнало бунтовничество. Аз се съгласих с него, че това е лошо: ние сме малък народ и не бива на своя глава да вършим нищо. Как горчиво въздишаше старият човек! «Да имат малко памет проклетите му турци — говореше, — аз бих се емнал да укротя селата. Току ела да вразумиш нашите бегове: кукувица им е изпила ума, сине!» Не можело вече да се продума на турците: държали се като божи архангели, а всъщност съвсем се били опиянчили: втръснало се на народа да ги гледа.

С тази грижа си отиде старият. И вече не се видяхме. Плътнаха наскоро чети из планините в Македония, та се разшуми и в София. Стана пак противно да

се служи. Ето по това време, господине, приятели ме наредиха в търговия, та и пари спечелих.

И узнах в един орисан ден, че турците запечатали нашия хан в Неврокоп, а татка оковаха във вериги и откарала в Серес. Очевидно, намесил се е и той. А това значеше, че е пламнал целият край и трябва да се очакват бесилки. . .

Зави ми се свят. И не знаях какво да възприема. Обърнах се най-после към софийския македонски комитет. Слушах, че революционерите имали тайна поща, и вярвах да узная някои подробности за татка си. Но хората там ме посрещнаха със свиване на рамене: не знаели нищо. А после ме отведоха в скрита стаичка и ми предложиха направо: да ида за началник на четите в Неврокопския район. . .

Луди хора! Аз съм военен и при война бих изпълнил всичко. Но да тръгна с някакви чети! Пък какво би станало с тате, като се разчуе това? Турците биха го качили веднага на въжето. . . А при това хората от комитета ми дадоха да разбере, че просто ми заповядват да вървя! Очевидно, те се даваха за някакво отделно правителство, а аз, като македонец, бях техен поданик и трябваше да им се подчиня. . .

Отказах, разбира се. Да бъдете вожд, господине, е достойнство и чест. А насилствено никому не можете даде достойнство и чест. . . Но хората понякога наистина изгубват и основния здрав смисъл! Тогава дълго ме мъчиха с тази история. И да бях страхлив, бих склонил: заплашиха ме със смърт, а накрай ми пратиха даже и убийци само за да стана вожд. . . Смешно!

Ето край тази горчива история, господине, един ден осъмнах пред последната печал: баща ми се поминал като затворник в серските тъмници. Всеки преживява това, нали? Но за мене то беше съдбоносно. Бях изненадан от онова, което стана: целият печат в България излезе с горещи статии за баща ми! Българското правителство направи постъпки и турците се видяха принудени да предадат тялото му на народа. А после се заредиха описанията за всенародното погребално шествие от Сер до Неврокоп, където трябваше да

почиват останките на моя баща. Аз четях всичко, четях и се чувствах чужд. . . докато най-после възпламнах като опомнен! Не оставаше ли върху мен правото да бъда живият носител на онова, което не можеше да се погребее и което беше дело на моя баща сред низа на поколенията, на народа, на човечеството? Аз почнах да чувствавам благоговейните погледи на познати и непознати: сочеха ме с пръст, аз бях син на загиналия народен водител, аз. . . без да чувствавам това и без да го заслужавам!

Не, не можеше повече да се стои тъй: аз пожелах силно, до болка силно да видя татевия гроб и да му се поклоня! А при туй дойде и писмо от чича ми в Неврокоп с една неприятност: зетьовете ми, лакоми за наследство, унищожили татевото завещание, в което той оставил суми за училища и черкви.

Ето така стана, че се реших да мина в Турция. Не беше време наистина. Но аз отидох лично в турската легация и срещу честната си офицерска дума, че отивам поради чист синовен дълг, издействувах да бъда покровителствуван от властите.

И тръгнах. А излезе такова приключение, господине. . . Никога не съм допускал, че човек може да преживее толкова странности и тъй много скърби и радости в някакви 2—3 седмици.

* * *

Има нещо неизменно в живота на народите. Когато господарите в една страна изтърват юздите, те си изгубват ума, та се оставят изцяло в ръцете на своите наемни угодници и пазители.

Още от Скопие вагонът ни се изпълни с шпиони. И всички те бяха тъй противни и тъй глупави! А в Солун валията ми каза с мистичния тон на ходжа:

— Господине, и Турция е европейска държава: ще ходите, където пожелаете, и няма косъм да падне от главата ви.

Аз се изсмях в душата си, разбира се. А в Сер хотелиерът ми пришепна:

— Лошо стана, господине, почнахме и ние, християните, да се избиваме помежду си. Нощес са убили хаджи Ивана от Врунди.

А тоя хаджи Иван беше от памти време единственият противник на баща ми между българите в цялото Серско: един фанатик гръкоманин, който се беше разорил в борба против народа си. А ето: убили го тъкмо сега, когато аз пристигах. . . Това не предвещаваше нищо добро за мен. Но мютесарифинът ме успокои: даде ми за гавазин най-верният си стражар, някой си Мустан Али, и нареди да пътуваме за Неврокоп с държавната поща, която винаги се е придружавала още от двама заптии.

Щом останах насаме с Мустан Али, аз го запитях за станалото убийство. Но стражарят отсече с колибарски невинно лице: той нищо не знае!

— Лоши хора са убили х. Ивана, ефендим, първенца на Броди — му казах.

— Валлахи, нищо не съм чул — вдигна високо и двете си ръце Мустан Али.

Види се, човекът беше навикнал така да отговаря на всички освен на своя мютесарифин. Но аз го пратих да разузнае.

— Предстои ми път през планините, Али — казах му. — И ако е така разбунено, че да се избиват самите първенци, няма къде да вървя: ще се върна.

Аз хитрувах, разбира се: исках само да видя какво знае властта по убийството. Но не беше лъжа и това, че ме обзе малко униние. Когато човек превали към петдесетте, бяга вече от премеждия.

Привечер Мустан Али се яви при мене важен. Убийството на брожденина било наистина нещо небивало. Узнало се, че из планината излезли лоши хора. Но немалко защо да се боя: утре по нашия път щял да мине сам мютесарифинът с войска, за да търси комитите, та те щели да се изпокрийт в миши дупки.

Странно: Мустан Али сега ми се видя глупав и смешен, а отзаран човекът ми се беше харесал.

Отпратих го и ми стана грозно: значи, на утрото аз щях да вървя с войски, които отиваха да преследват наши чети. . . Очевидно, не беше време тъкмо сега да посещавам родния си град!

Бях се унесъл в тези мисли и не усетих как при мене се озова — без да почука — друго, непознато заптие. То се хилеше просташки и заговори любогодно:

— Ще благоволят ли техни милости да приемат моите поздравления. . .

Висок и приведен, с тънки и обвиснали на сърп мустаки и с малки игриви очи: шпионски тип. Наричал се Чинарли Хасан, придружавал неврокопската поща и защото узнал, че ще пътувам утре с тях, дошъл да ме види. И да изпроси бакшишец, разбира се.

— Употребяваш ли спиртни напитки? — попитах го аз и му дадох пари да купи бутилка «Кампа». — Ще трябва да се подкрепяме из път, Хасан, че, слушам, лошо било из планините — пошегувах се.

Хасан избели очи:

— Лошо е, ефендим: комити са излезли.

После се удари в гърдите:

— Ама като си с мене, не бой се!

Явно беше, че Чинарлията не е никакъв шпионски тип, а по-скоро роден клюкар, който се увира вред, узнава всичко, а после плещи и се хвали.

Когато изпратих и него, стана ми смешно и противно: колко гнусно беше наистина, че в моето родно място господари бяха все още ето тези чинарлихановци. . .

На утрото беше хубав есенен ден. Мустан Али ми пристегна коня и дочакахме край града държавната поща. Тя правеше малък керван от пет товарни коня, на едина от които яздеше млад албанец — син на новозаселен в Неврокоп бег.

Керванът се водеше от конен стражар — снажен побелял човек. Той — сложил на едно коляно мартинката си и извил другата си ръка на хълбок — напомняше някогашните войнствени турци. А зад кервана

яздеше моят снощен познайник Чинарли Хасан — ухилен и любоугоден.

Шосето от Сер за Неврокоп върви през паланката Горньо Броди. Има обаче и пряка пътека през планините. Заптите ни поведоха по тая пътека. То беше чудно: ние отивахме в царството на българските чети.

Напред вървеше белокосият Синан, наперен на коня си, като черкезки вожд. По него — младото албанче, а между нас и тях — два товарни пощенски коня. Синан пак държеше картинката си на коляно, а албанчето беше красиво сложило ръката си върху дръжката на пищова, който се издаваше от силахлъка му. Моят Мустан беше прехвърлил пушката си през рамо, но сабят му шумно се блъскаше о седлото. Само Чинарли Хасан седеше прегърбен и по него не се виждаше ни пушка, ни сабя, ни нож. Какво значеше това? Аз най-после не издържах и при един завой наведох се до ухото на моя Мустан — помолих го да ми каже: наистина ли Чинарли Хасан е заптие? Тоя се ухили високо. Чинарлията бил сиромаш, та си заложил по ханищата и пушка, и сабя, и всичко. Само затова сме собствено ние тръгнали сега по страшната пътека: Чинарлията не бивало днес да се мярка безоръжен по шосето за Неврокоп, из което щял да върви мютесарифинът с войска да гони комитите...

Не, очевидно Турция беше разкапана!

— А не ви ли е забранено да залагате държавни вещи? — попитах аз Мустана.

Добрият стражар се забърка: излизаше, че Чинарлията не си е заложил оръжието, ами го е просто продал.

— Разбърка се, ефенди — зашепна ми Мустан. — Навъдиха се царски душмани, които дават мило и драго за оръжие, та...

Значи, Чинарли Хасан беше продал оръжието си на четите! И сега вървеше през планините с празни ръце, като на меджия¹.

¹ Работене някому без заплата, като данък; тлака (тур.).

Мене ме обзе злорадство: очевидно, Турция ще пропадне и моят роден край ще се освободи. А Чинарлията се усъмни да не говорим нещо лошо за него, та се завъртя около мене. Той най-напред стана приятел на цигарите ми, а после аз трябваше да споделя всичко с него: къде живея, защо пътувам и какво боравя. За да го натисна, аз побързах с контранападение — попитах го лукаво: защо ние поехме днес опасните планински пушинаци, а не царското шосе през Броди?

Хасан веднага засука мустак и ме измери с очи от глава до пети. Значи, аз познавам тези планини? Кога прочие съм минавал оттук? Защо? По чия поръка? А може би аз многожди съм кръстосвал из тоя граничен край, щом знам и двата пътя?

Стана ми неприятно и навярно се намръщих, защото Хасан веднага изпадна в подобострастно умиление и зашепна:

— Бе, ефенди, ти да не си на тайна султанска служба?

Бедният, той имаше право да се усъмни: аз му открих, че живея в София, а ето сега пътувах по най-опасните планини с благоволенieto на валията и на мютесарифина.

— Ти си бил бърлив човек, Хасан. Аз не съм на никаква служба. А тези места познавам, защото бях заабитин¹ у московците, та в голямото мухарабе, преди много години, гонехме вашите войски по тези планини тук.

Що ми трябваше! Хасан веднага заблъска дълги нозе по хълбоците на коня си и догони началника на кербана — военствения беловлас Синан: ще му докладва какъв страшен човек върви с пощата... Скоро Синан се обърна цял на седлото си и отправи към мене един от ония далечни и пак мълниеви погледи, каквито имат само конните стражари по планините.

И след малко се почувствувах нещо като арестант: Чинарли Хасан успя да пришепне по нещо на албанчето и на Мустан Али, та ме загледаха и те накриво.

Аз се смеех в душата си, макар да не ми беше много

¹ Управител на място, област (тур.).

весело. И за да продължа нападателното поведение, което бях заел, извадих бутилката «Кампа» и наново привлякох при себе си Хасана. А после го попитах високо за дали има още някой жив от Хаджикадировците в Неврокоп? Хасан зина: откъде зная за Хаджикадировците?

— Познат ми е целият ви град, Хасан: живял съм с години в Неврокоп.

Хасан се забърка. Може би аз се подигравах с него! И за да постигне истината, той проточи ръце умолително към мене.

— Не ме мъчи, ефенди! — вопия. — Каж ми най-после кой си, къде живееш и по какво ходиш?

Аз се залях в гласен смях: клюкарското лице на Хасана се сви като гъба, той беше готов да заплаче от любопитство! И за да му прелея чашата, аз казах през смеха си:

— Не ставай дете, Хасан: не виждаш ли, че говориш с неврокоплия? Ти по-добре налучкай от кой джинс съм аз!

Но като че ли попрекалих: любознателността на Хасана се пречупи, той се обиди.

— Шега си биеш ти с мене, ефенди — понатърти човекът. — А не бива: на царска служба съм. Пък то — в нашия град не може да се е родил и не се е родил човек като ваша милост.

Млъкнахме. След малко аз се обзех от някаква тревожна печал. Той беше прав — тоя нескопосник. Невероятно бе, че аз съм се родил в Неврокоп. . . Отгдето-накъде някакъв родопски колибар да се озове в Одеса, да участва на Шипка, да сваля после княз Батенберга, да бъде в Петербург, да разговаря там лично с белия цар и. . . и ето сега да върви наред с Хасана. На, във всичко това човек можеше основателно да се усъмни.

— Аз с тебе шега не бия, Хасан: неврокопец съм, и то от първите семейства в града.

Хасан задърпа и двата си мустака.

— Аджайб шей, валлаха¹. . . Ё, от кои си бе, ефенди?

— Повзри се, дали не ще ме познаеш?

Бедният Хасан повярва най-после, че го не лъжа: спря коня и ме загледа. Аз го не дочаках — хвърлих му в очи весело:

— Мязам ли на Нако чорбаджи?

Човекът се сви на коня си като ударен по главата. После простря дясната си ръка към мене с насочен показалец и викна:

— Бре, хамзър!

Аз се удивих: Хасан смушка коня си и след малко пред кервана се събраха и четирмата мои спътници. Едвам тук мене вече ме и достраша: съобразих, че може да възкръсне легендата за устроеното уж от мене избиване на заловените при Шипка неврокопски нязами. . . Прекалих, не трябваше!

Керванът вървеше начело с тайнствения съвет, който продължи. По едно време Синан се изплю и настояваше на нещо, а Мустан Али не скланяше — отричаше с глава. Не се ли препираха тези диваци за моята глава? Аз имах револвер и нямаше да се дам току тъй, разбира се. Но все пак. . . не беше ли безразсъдно наистина, че бях тръгнал из това кърваво царство на синановци и мустаналиевци. . .

А бяхме втърнали в страшните карпи на Сминица планина. И изплашен, както бях, аз почти се помолих на бога да изпрати отнякъде някоя българска чета. . .

И ето че керванът спря! Чинарли Хасан (който водеше кервана, докато войнственият Синан се препираше с моя Мустан Али) дигна ръка над чело, като в пустиня, и скова всички. Някъде в планината ставаше нещо! И четирмата мои опасни спътници загледаха изтръпнали по една точка из карпите. После се посъветваха бърже и Синан хукна напред. Чинарли Хасан остана да води кервана, а Мустан Али и младото албанче ме взеха помежду си: допускаха навярно, че аз може да кривна нейде по дяволите.

¹ Странно нещо, бога ми (тур.).

— Какво се загледвате в планината, Али? — попитах аз по едно време.

Но керванът пак спря: Синан се връщаше — пускаше тревожно коня си срещу нас. Мустан Али забърза напред, без да ми отговори, а младото албанче, спряло коня си до мене, изтегли дебел ятаган и почна да го трие с ръка, а очите му замятаха искри към мене. Не мислеше ли това диваче да ме коли? Аз сложих ръка на джебното си револверче и не снесах очи от него. Какво не премислих през тия минути!

За щастие, скоро Мустан Али смушка коня си към мене и викна злобно:

— Ти си бил московски милязимин¹, бе, ефенди: я да видим какво ще каже твоето военно око?

И като сочеше към височините, добави:

— Не са ли ония черни точки там хора с пушки?

Високо по скалите се виждаха черни купчини: бяха навярно тръни. И аз свих рамене.

— Не ми изглеждат на хора, Али.

Али си развърза езика. Синан допускал, че това там може да е предна стража на комитите. Но Али не вярвал. Синан се боял да не е капан това: ще влезем вътре в планината и ще ни заловят. . .

Турците са си останали хапльовци, каквито ги бях запомнил от детинството си! Ние бяхме отдавна съвсем в планината, сред скали, зад всяка от които можеха да се укриват цели чети и да ни изловят като яребици: каква нужда имаше те да ни дебнат от километри далеч? И аз им казах това. Пък и нали мютесарифинът е излязъл с войска из планината: луди ли са въстаниците тъкмо сега да нападат царската поща?

Бедните заптии се зазяпаха в мен: бяха благородни. А царственият Синан тъй се сви, че беше готов да ми отстъпи водителството на кервана. . . После, в Неврокоп, Чинарли Хасан призна: те на това място се изплашили тъй много, че Синан просто предложил да оставят пощата и да бягат към Сер, а албанчето искало да ме заколи. . . Изглежда, че ориенталската фан-

¹ Офицер, поручик (тур.).

тазия на тези бедни хора се беше раздухала от откритието, което бях направил аз за себе си. Те знаяли, че умъртвеният в серските зандани народен любимец Нако чорбаджи имал някъде в света син, който е руски офицер. . . И сега те не са могли да не допуснат в мен най-страшни намерения!

Керванът потръгна. Но спираше на всяка стъпка: хората още се взираха по скалите. И доста време изгубихме, докато те се убедиха, че двете черни точки там са тръни.

А тъкмо когато най-послед потеглихме живо, дойде нова тревога, която вече обзе и мен. Из едни голи карпи наистина слизаха двама хора, които бяха близо, виждаха се с просто око. Те не бяха колибари — носеха тесни панталони и се подпираха. . . с пушки!

Аз се възрях строго и се убедих, че двамата хора, които слизаха по страшните карпи, имаха на ръце обикновени овчарски тояги. Но в това аз не можех вече да убедя никого от моите спътници. Все пак най-послед стана ясно, че двамата страшни хора са облечени. . . в граждански дрехи с рогозени шапки на глава! Старият царствен Синан люто се разпусува и като взе със себе моя Мустан Али, бясно препуснаха коне напред: ще хванат пътя, където ще слязат неизвестните, и ще ги избият, ако те не се предадат.

Потръгнахме и ние след тях, като не откъсвахме очи от двамата злополучници, които не подозираха какво ще ги пресрещне долу. А те колкото по прислизаха към нашия път, толкова по-често приклякваха и даже падаха в своя стръмен ход. Очевидно, бедните хора бяха капнали от умора и едвам се държаха на нозе.

Какво наистина са търсели тези граждани по карпите на Шарлия и Сминица планина, и то в тези размирни дни? Не, това беше много странно. Аз станах нетърпелив.

Скоро двамата непознати се закриха в извивките на нашия път — там, където ги приклякваха скрито нашите заптии. И изведнаж се разнесоха човешки охкания и стенания: навярно Синан се разплащаше за преживените стракове — повалил е непознатите и ги

бие. . . Сви ми се сърцето. Да, Турция оставаше все същата, каквато я бях запомнил в детинството си преди толкова десетилетия: раята тук все още беше добитък...

Чинарли Хасан подкара бърже кервана и ние след малко се озовахме под скалата, където Синан беше наистина повалил двамата непознати хора, псуваше ги с прегракнал глас и ту ги млатеше с плесници, ту ги риташе с нозе.

Те били гърци — нещастниците. И вече нямаха сили да охкат: не са яли от вчера. Слугували като кашкавалджии горе в мандрите на един серски грък, но нали сега «лошите хора» разгонват отвред гърците, та те, «лошите», вчера хванали и тях, влачили ги из планината, плашили ги, че ще ги изколят, и на заранта ги упътили към Серес със заръжки и поръжки да се не вестяват вече по мандрите.

Синан слушаше припевните показания на двамата гърци, сумтеше яростно, въртеше очи, като че ли тези нещастници бяха самите «лоши» хора, и от време на време ревеше:

— Лъжете, хамзъри, защо не викахте отдалеч, щом сте честни хора? Не виждате ли: тук царска поща минава!

Ревеше Синан и пак биеше нещастните. Аз се мъчех да разбера какво става в душата на този стар турчин, който тъй бляскаво напомняше някогашните османлии. Но очевидно нямаше много за гадање: у турците е на лице още само старата външност, а вътрешно те са прогнали. Ето го този Синан: жесток и дърлив, също като циганин, а жестоките хора са подли и страхливи. В това не се съмнявайте!

* * *

Ето, с тези истории ние изпратихме деня и когато мръкваше, пред нас се бялнаха ханчетата на Старчище.

А тук узнахме, че в селото е спрял и мютесарифият. Нашите заптии се разтревожиха и скоро решиха нещо: разтовариха конете да пренощуват тук, а Синан

с Чинарлията отърчаха при мютесарифина в селото. Ще му докладват навярно за произшествията днес. (Хасан се докара за пред началник: препаса сабята на Мустан Али.)

А аз се ужасих от хана, в който трябваше да ношувам: един просторен сайвант, потънал в дим и чад. Той сега бе натъпкан с пътници. В един ъгъл «тезгях», по който личаха някакви бутилки, мъждееше лампа и до нея някой броеше пари. Той трябва да беше съдържателят. Оставаше да го разположа, та дано ме прибере, да преспя при него: не беше мислимо този човек да няма за себе си удобно кътче някъде зад този пъкъл. И тъй като в моето детство всички кръчмари по нас бяха гърци и цинцари, аз пристъпих към съдържателя със старателно подбрани на гръцки език политеси¹.

Човекът спря на мен лукави сини очи, които изведнаж се оживиха и заиграха. Това ме обнадежди: гръкът за пари е готов на всичко. Но отговорът се забави. Може би и той, съдържателят, трябваше предварително да си нагласи фразата на гръцки. Обаче мен това не ми мина през ума даже и след като получих отговора, който също беше с множество гръцки политеси, но строго отрицателен: утре било пазарен ден, стекъл се е свят от планините на път към Сер, в целия хан нямало педя свободно място, ето, и сам той, съдържателят, щял да осъмне на нозе. . .

Че този лаком за пари ханджия ще осъмне на нозе — в това аз не се съмнявах. Но той своето легло не ще е отстъпил никому, в това бях сигурен. Прочие, аз можах неговото легло да заема. И внуших това на моя Мустан Али: нека скръцне зъби на този мръсен ханджия, мигар ще ме оставят да преспя на голата земя?

Мустан Али се втурна наежен при съдържателя, но скоро се върна принизен: не скланял. Аз кипнах:

— Какъв си ти стражар, Али, като не можеш да сплашиш един грък?

Заптие то изпъшка:

— Е, чорбаджи, да е грък, и от дума би зимал!

¹ Думи, изрази (гр.).

Току от вашите е, с извинение. Пък то те са дигнали глави сега: не може да им се продума вече.

Бях изненадан. Значи, с българин имах работа! И се втурнах наново при човека със сините очи.

— Защо не кажеш, че си българин бе, да те вземат дяволите! Ще намериш място да пренощувам: аз ида от София.

Уви, моят анломб не хвана място! Сините очи ме изгледаха през ъглец.

— Аз съм ханджия бе, брате — и грък да си, трябва да те наредя, щом мога, но като няма къде!

Аз вече почвах да кипя: тоя никаквик ме взе навярно за някое турско «афие»!

— Не съм шпионин, глупец. След ден-два ще узнаеш кой съм. А сега намери ми място да преспя човешки.

Слава богу, смутих го: той наведе глава и българският му врат се наду. В хана му наистина нямало педя свободно място. Единствената му стая за свои хора заели вече на кутурица¹ трима търговци, та ако те склонят, да ме приемат...

Разбира се, те трябваше да склонят.

— Али! — викнах аз. — Носи нещата горе!

Стаята беше просторна, но само с един креват и до него масичка: на кревата седеше охранен човек и вечеряше. А други двама бяха насядали по пода и вечеряха по турски.

Аз пак забърках някаква с моя гръцки език: навикът е втора природа, знаете! В моето детство и тук, и в Пловдив по ханищата се говореше само гръцки.

— Ще ли позволите на един християнин да пренощува при вас — замлясках аз по гръцки, като се поклоних с изискана византийщина.

Хората се спогледаха набърже и човекът от кревата отговори:

— Заповядайте.

А после студено добави:

— Ако можем да знаем откъде сте?

Аз отпратих заптието и отговорих:

¹ Как да е, заедно.

— Ида отдалеч, но съм от тези места, от Неврокоп съм.

И тримата мъже дигнаха глави изненадани: те трябва да бяха също неврокопци.

— Че кой сте вие от Неврокоп — посви очи охраненият човек от масата.

И ме изгледа съвсем недоверчиво. Аз вече съзнах, че това трябва да са българи и че само бъркам със своя невидял се гръцки език, но продължих пак на гръцки.

— Излязъл съм от детинство. Вие неврокопци ли сте?

Хората млъкнаха. После единът отговори:

— Че какви можем да бъдем тук?

— Питам. А кои сте вие там?

Сега човекът от масата се поизкашля и каза почти натъртено:

— Ние сме от българите.

Стана ми весело, знаете; изсмях се и хвърлих им на български:

— Аз пък ида от България. Ха да видим дали ще мога да ви позная: от коя махала сте?

Бедните хорица се забъркаха. По онова време в Турция всеки се боеше от шпиони, но аз бях заговорил тъй човешки, че нямаше как да се усъмнят. И охраненият човек се вторачи в мен съвсем откровено:

— Кой ще сте вие? — попита.

Аз си разтворих дисагите и казах уж нехайно.

— Има един изгубен по света неврокопец... Аз съм Накочорбаджиевият син.

Стана нещо, което изненада и самия мен. Охраненият човек, който вечеряше седнал на кревата, беше сврял нозете си под масата и сега не можеше да стане. Той викаше: «А-а, калтята¹ — господи — калтята!» И като не свари да се освободи от масата, тласна я шумно и ме прегърна.

Другите двама търговци бяха станали и на свой ред, дълбоко трогнати, ми протегнаха ръце.

И заговориха за баща ми, разбира се: те мен не

¹ Кръстник (гр.).

познаваха! Охраненият беше един от многото наши кумци и трябва да е бил нещо облагодетелствуван от покойния ми баща: казваше през плача си, че всичко дължал нему. . .

Ето, така ме блъсна в лице, господине, славата на баща ми в моя роден край. Аз бях заставен веднага да се разположа на кревата и трябваше да слушам разказите за устроеното от народа негово погребение. А колкото повече слушах, толкова по-силно почвах да чувствавам, че се снишавам, ставам малък. . . Когато пък дойде ред — по турски обичай — да си поръчаме кафе, втурна се при нас в стаята и самият съдържател — човекът със сините очи: той бил брат на едина от зетъвете ми!

— Та що не казваш бе! — викаше милият човек, цял разтреперан. — Пък още и гръцки ще ми говориш! Насмал щях да те оставя долу!

Аз смънках, че така съм запомнил от детство: търговците да говорят гръцки. А можах да мълча. Всички мои събеседници заговориха изведнаж: татко е пробудил народа! «Един беше той в нашите планини и няма втори като него» — говореха. Бедните добри хора, те не подозираха как ме удрят в лицето с простичката мисъл, че аз, уви, не съм като него.

А по едно време в стаята влязоха — ухилени до уши — и тримата мои заптии. Чинарли Хасан беше даже в умиление, а войнственият Синан, дигнал фес на теме, зяпаше ме с полуотворени уста. Били при мютисарифина, докладвали му всичко, той ми пратил много здраве — рахат да съм, утре щели сме да пътуваме с кеф, царските душмани се изпокрили в миши дупки, че войска е излязла из планините. . . Бедните заптии, те трябва да са докладвали — кой знае с каква важност — и за моето страшно минало, а мютисарифинът ще да им се е изсмаял, тъй като аз и нему — както и на वालीята в Солун — бях открито говорил за миналото си.

Моите български събеседници обаче нищо не разбираха от тези заптийски излияния.

— Омекнаха кучетата, памук са вече — смигнаха

ми те, щом останахме пак насаме. Аз направих строго лице, разбира се — не бях дошел да бунтувам! Но хората знаеха своето: разшетаха се през нощта и — трябваше да се движите, господине, с мене на заранта към Неврокоп, за да разберете онова, което аз преживях!

Още в зори ханчетата бяха обсадени от народ, който в шпалир чакаше моето появяване. Той — тоя народ — ме поздрави мълком, със снемане на капите. Но колко много ми говореха очите на всички!

А зад българите, далеко на самото шосе, образували бяха враждебно ядро помаците. Очевидно, възкръснал беше в мен моят баща, а с него възкръсваха възторгът на едни и враждата на други. Когато минавах край помаците, те се наежиха така, че Чинарлията им кресна:

— Какво се загледвате като диваци, аланколар¹, не сте ли виждали човек?

Беше пазарен ден, пътищата гъмжаха от хора, а и на всеки кръстопът имаше прислезли през нощта селяни, за да ме поздравят. Чинарлията бърже схвана това и бързаше при всяка група посрещачи с високо възвешение: «Валлаха, одур, кендеси!» (Бога ми, той е, същият!)

И колкото повече втъвах аз в това море от народна обич, господине, толкова по-ясно ми ставаше защо софийският комитет поиска даже насила да ме направи началник на четите тук. И в душата ми оживя страх. Ако това става по пътищата, как ли ще бъде посрещнат в Неврокоп? Не, аз вървах съвсем лекомислено към бесилката. И представете си, тогава мен друго не ми минаваше през ума. Уморил се бях, види се, от предишните си патила, та не ме блазнеше вече никаква слава, никакво геройство.

Но когато най-после влязохме в Неврокоп, у мене възкръснаха тъй силно душевните спомени и така се опияних от бликналата в душата ми любов към родния кът, че забравих всичките си опасения: оставих пощата с двамата заптии да си вървят направо за «хъокумата»²

¹ Раби божи (тур.).

² Управление (тур.).

а аз с Мустан Али пресякох по най-тесните улички закъм дома. Чинарли Хасан се опита да ме възпре: той тепърва щеше да се перчи из махалите, ездейки край мене. Затова човекът много красноречиво ме убеждаваше да се не деля от пощата — где съм могъл да улуча аз нашата махала из тези тесни, кривулни улички, след като не съм си идвал ето близо четиридесет години? Но напразни бяха неговите страхове. За мене беше съвсем ясно, че Турция може да владее още векове нашия Неврокоп и пак градът няма в нищо да се измени. В царството на султаните, види се, всичко овехтяваше и нищо не се обновяваше.

Поведох аз из тесните кривулни улички Мустана Али и почна да ми се струва, че всичко, каквото съм изтърпял във от родния град, е било само сън. Всяка стена, всяка разкривена врата, дори и всяко стъпало пред вратите по тези улички беше така, както ги бях оставил в детинството си! И мене наистина ми се чинеше сега, че не съм се отделял оттук никога. Как чудно е сътворен човек! Детските спомени и впечатления — това е душевната основа на радостите и скърбите му, на неговата любов и утеха и на всичките му мисли и мечти. Вие можете да превъзпитате човека и да си въобразите най-послед, че сте го коренно изменили. Но това ще е само измама. С длето можем изтри и хилядолетните йероглифи по египетските пирамиди и сфинксове, но няма длето, с което може да се заличат от човешката душа впечатленията и спомените из детинството!

Унесен да наблюдавам себе си и пак озъртвайки се на всички страни, за да си наситя погледа, аз се озовах пред нашия хан. И отседнахме от конете. Но отърча съдържателят навъсен и каза комай грубо:

— Тази седмица е определено чиновниците да слизат на Чанакчийския хан, там ще идете.

Аз едвам можах да разбера каква е работата. Турция била фалирала, чиновнишките заплати били никакви, та че и тях плащали през 2—3 месеца. И затова на пътуващи чиновници реквизирали стаи по ханищата. За тази цел всеки понеделник каймакаминът с мюдю-

рина определяли кой хан през неделата ще дава реквизирани стаи на пътуващи чиновници.

Тъй като мене ме придружаваше стражар, взели ме бяха за някакъв чиновник, та не искаха да ме пуснат в бащиния ми хан; нека съм идел в Чанакчийския!

Съдържателят беше моя пора човек и ако имаше брада, ние бихме изглеждали като родни братя. Тоя човек беше навярно моят братовчед Тодор. Наследството от недвижимите имоти от дядо ни по баща е било поделено така: дядовата къща вземал чичо ми, който бил по-стар, а тате взел по-голямата част от двора, та построил после хан. Аз бях получил в София писмо от тоя си братовчед, с което ми съобщаваше, какво той държал татковия хан и му било много мъчно, че зет ми искал да продава всичко, тъй като той (братовчедът) нямал възможност да купи тъкмо сега хана.

Аз загледах с любов тоя човек, който беше моя кръв и плът. Но той бе загрижен за ханджийските си доходи и не се вглеждаше в мене.

— Аз ще сляза на тоя хан! — казах по турски, като ми текна да си поиграя малко с моя братовчед.

— Не може бе, джанъм — завика също по турски той. — Стаи за чиновници дава Чанакчийският хан.

— Е, стига де, тук ще остана! — натъртих аз все още по турски. — И ще си платя.

— Знаем ние колко вий плащате! — изсумтя под нос моят братовчед по български, а после отсече по турски. — Нямам свободни стаи, толкоз!

Това беше забавно, но аз побързах да обърна листа: втигнах пътното си джамаданче¹ в ръцете на моя братовчед и натъртих вече по български:

— Ха носи това сега в къщи и кажи много здраве!

Човекът се сепна и записан, понесе ми джамаданчето към дома си. То беше чудно: бедният човек не намери в първия момент кураж да ме погледне. Но след няколко стъпки той спря сепнато, остави джамаданчето на земята и забърза към мене:

— Таквоз — кой беше ваша милост — аз се забър-

¹ Куфарче.

ках! — мънкаше той, мигаше бърже и навярно защото аз вече се хилех просълзен, той се хвърли на вратата ми.

Това ставаше пред хана, срещу който се редяха кафенетата. Те бяха пълни все с християни, та стана нещо неочаквано: докато ние се огледаме, рухна народ към нас от всички страни. А след малко навалицата се смълча и под нечий знак някакъв посивял еснафин подхвана реч: . . .

Е, прости думи се казаха, господине, безизкуствени, но тъй топли, толкова сърдечни. . . За народ, за вяра, за човешко добруване. . .

Аз слушах смутен и, вярвайте, по едно време ме досрамя. Хората се вълнуваха, някои престо плачеха, и всички се притискаха около мен, та ме караха да чувствавам, че аз, ето, действително аз, съм причина на вълненията и възторга им!

Но това не можеше да продължи тъй: все пак всичко туй ставаше в Турция! И аз още там, сред възторжените мои съграждани, реших в душата си «да се държа в шепата», т. е. да се позатворя в бащината си къща и още на утрото да се посближа с турците.

А къде можеше туй, господине: аз вече не разполагам с времето си, нито със самия себе! Още до вечерта заидваха първенци от селата — все свои: родове, кумове, сватове. И така вървеше това от заран до вечер, дни наред. А какво беше през първия пазарен ден! Не, българите като че бяха пощръклели! Сякаш наистина техният човек беше възкръснал от гроба — татко ми беше оживял.

Още на утрото в първия пазарен ден при мен се яви директорът на училището с черковното настоятелство и пожелаха непременно да изляза на пазара: народът искал да ме види! А и трябвало това, за да се разбере, че ние не се плашим вече от турците.

— Турчинът няма вяра, ни мяра — говореше ми един от настоятелите. — Добре е да не бодем очите му, ние го разбираме това! Но и той, като види, че се боим, пощръклява и почва да беснее.

Аз не можах да допусна, че добри, стари хора, как-

вито бяха черковните настоятели и директорът, ще вземат да хитруват: смятах, че говорят тъкмо това, което мислят. Впрочем, те пак са били искрени за себе си: бедните хора не допускали, че аз, син на Нако чорбаджи и майор от българската и руска армия, ще съм чужд на народно дело, на народни мисли, на народно вълнение. . .

Как да е, подчиниха ме те на желанието си и аз тръгнах из пазара, за да ме види народът. Но какво виждане, господине! Потръгна оная селяния по нас, че като се начугули наоколо ни — задръстихме пазара!

Да, аз трябваше да бъда малко по-досетлив.

Трябваше да се предвиди, че това не може така! Скоро властта привика войска и почна да разгонва хората.

Едвам в бъркотията аз разбрах какво можеше да значи за мене тук бащината ми слава. Аз не бях дошел да бунтувам! При туй аз съм офицер, господине, ще вървя, когато му дойде редът, но да тръгна на своя глава след селяния — не, чуждо беше това за душата ми!

И ми стана противно: магнах ръка на хората и прибягнах в едно бегско кафене. То беше пълно с турци, някои от които бяха явно изплашени. Седнах при най-видните бегове и заговорих уж раздражен, а излезе една хитрост само.

— Изпуснали сте юздите, агалари — им казах. — Лошо е това и за вас, и за нас: ще ни заграбят земята тези, които ни карат да се колиме помежду си ето вече от 50 години насам. Дръжте здраво камшика!

Казах това, без да му мисля. А после трябваше да продължа за — че Австрия е готова да слезе на Солун, а тогава ще хвъркне и Цариград: него пък ще грабнат русите!

Казаните ми в бегското кафене думи са били разнесени веднага по целия град, без да подозирам аз това. Вечерта бях поканен у дядо владика. Старецът ми се видя смирено мъдър и аз, като не подозирах нищо, бях разположен и приказлив. Но по едно време дойде и директорът на училищата — същият, който днес заедно с черковното настоятелство ме изложиха на па-

зара. Стана ми неприятно. А забелязах, че и дядо владика стана изведнаж строг. Да бъда къс: хората без заобиколки ми казаха, че те са роби, очакват свобода и надеждата им е в България. Прочие, какво ново ще им кажа от София?

Ясно беше накъде биат! И аз отговорих:

— Офицер съм в душата си — политика не правя. И ще ви моля да не чакате от мене нищо.

Настана мълчание. После владиката сложи братски ръката си върху моята и заговори с черковнишка кротост:

— Но, братче, родил си се българин, при това си единствен син на най-светлия за народа ни човек в тези планини: как може да не правиш политиката на своята родина?

Жегнаха ме задушливите думи на стареца. Пък и не беше вярно, че аз не правя политика. За какво друго бях преследван в собственото си отечество цял живот? И постъпих войнишки: открих си съвсем картите. — Русия ще реши македонския въпрос заедно с цариградския. И ние трябва да чакаме, докато се тя приготви. А хората в софийския македонски комитет са подкупени от Австрия авантюристи, които аз бих избесил със съвсем спокойна съвест...

Говорих надълго и накрай ми стана приятно, защото моите събеседници се особено разположиха към мен: поддъкваха на всяка моя дума и току ме черпеха. После вече съобразих, че тези хора се бяха държали с мене тъкмо както се държат навярно с кадията или с каймакамина...

И след ден, два, господине, аз съвсем неусетно се видях чужд на всички в своя роден край, чужд и на самите си роднини! Най-чудното обаче беше ето това, че изстинаха към мене не само българите, а и турците! Те станаха просто враждебни: престанаха да ми приемят и поздравя! Очевидно беше, че някой майстор интригант е скроил нещо такова, гдето турци и българи, които бяха на нож помежду си, сега се бяха съгласили върху някакво обвинение срещу мене. А такова обвинение можеше да бъде едно: че съм руски агент, т. е.

човек, който е и против България, и против Турция. Добре, но аз бях казал топла дума за Русия само пред дядо владика и пред директора на училищата. А нима трябваше да допусна, че тези хора ще ме издадат на турците?

Срещнах една сутрин близка сродница, повела рошаво момченце да го запише на училище. И потръгнах с нея, като погалих детето.

— Гласял си да си ходиш — смънка сродницата, но свенливо някак, не дига очи да ме погледне.

— Е, чакай де, току-що съм си дошел — разсмях се аз, но ми стана грозно. Сродницата се заогледа наляво и надясно и пришепна.

— Иди си, вуйко: не е вече за живене по нас тука.

И докато се опомня, тя откъсна момченцето от мен и ми отправи своя сбогом.

Привечер, през същия ден, в къщи ме навести млад селянин — левент момък. Той пожела да говори насаме с мене: имал да ми каже нещо. А когато останахме очи на очи, момъкът склочи кръвнишки вежди и ми връчи записка, на която имаше печат с кама и револвер: околийският комитет на революционната организация ми правеше мърнене за непристойно държане пред турците и за охулване на народното дело пред българите. При това налагаше ми се десет лири глоба — за пръв път.

Не, това ме сътресе, наистина сътресе! В моя роден град, сред планините, където цареше бащината ми слава, аз — вече побелял човек — да бъда охулен и даже наказан като някое улично момче... Кръвта бликна в главата ми, склочих и аз кръвнишки вежди.

— Не те познавам, момко — изръмжах под нос. — И да не си стъпвал още еднаж в къщата ми с такива поръки: лошо ще стане! Ако имате някакъв комитет и желаете разбирателство с мен, нека ми се изпрати човек, комуто и аз мога да се доверя! Толкоз. Върви си сега!

Момъкът ме изслуша студено и каза:

— Ще дойда утре по обед да броите сумата: така

ми е поръчано. Затова пригответе парите. . . или оба-дете в хьокумата!

И излезе. Аз се разтреперах цял: това селянче ме съветваше или да го предам на турците до утре, или да се призная за виновен, т. е. да платя глобата. . .

А ако не направя нито едното, нито другото?

Очевидно: ще бъде убит!

Не, в края на краищата всичко това ме разсмя. Кого ще плашат тия момчета тук? Аз цели две години съм преследвал лукавите и непримирими черкези по Кавказ, когато бях на руска служба, ха-ха!

Купих си от пазара една къса брадвичка, прегледах си и джебния револвер и зачаках на утрото. Но не дойде никой. Може да са се обояли да ги не предам. . . Безсрамни момчета, те допускат навярно, че съм способен и на това!

Всичко туй ме тъй много вълнуваше, че аз не се и питах дали не бях се наистина провинил в нещо и нямаха ли поне малко от малко право тези хора, които ме заплашваха ето даже със смърт?

На втория ден — още по ранина — влезе в двора ни стар навъсен човек, съмнително наметнат с дълъг япанджак. Аз седнах на висока възглавка до огнището, като допях късата брадвичка до коляното си и казах да пуснат дошлия човек при мене.

Непознатият поздрави съвсем обикновено, седна насреща ми, след като го поканих, и пак тъй просто каза:

— Господин Борисе, на мене ще внесете десетте лири.

Очевидно, аз бях длъжник. . . Не знаех само кой е взаимодавецът.

— Добре — отговорих, — но кой си ти?

— Аз съм терористът на организацията.

Терористът!

— Слушай — заиграх аз с брадвичката до коляното си, — аз съм се наживял и за себе си не мисля. Вие от мене пари няма да вземете, макар и да не съм човек за десет лири. Но да ви кажа: действувате неразумно. Аз не познавам нито онзиденшния хлапак, нито тебе; как мога да ви призная за комитет и да ви

дам пари, като не зная при това дали не сте турски шпионин?

— Онзиденшният хлапак — отговори разчленено терористът, — беше самият войвода на четата ни — учителят Динко, може да си го слушал. А аз, господин Борисе, бях в зандана с татка ти и той умря там на моите ръце! Ти, щом си тука, в родния си град, трябваше да разпитаеш и да знаеш кои сме ние.

С тези думи старият човек стана. Аз изтървах брадвичката: татко ми умрял на неговите ръце — моят татко! Затиснаха ми сълзи гърлото, не мога да продумам. А терористът въздъхна и каза:

— Аз дойдох, господин Борисе, за последен път. И ще си ида засега, дадеш не дадеш глобата. Мене ми е мило името на татка ти, затова сам поех тази работа. То е мило и на цял народ. И ти не бива да го почерниш с кръвта си. . .

С тези думи той тръгна да си ходи, но аз скочих и му преградих пътя.

— Чакай — то не може тъй! — викнах. — Вие ми пратете тука някой от по-първите си хора да се разберем. Аз съм побелял в служба и в страдания за народа си, братче. И не приемам никой да ме клевети, че съм бил някога или с нещо против народа си. За пари ако е, ще дам много повече. Но да бъде глобен, че не съм бил добър българин — не, такава глоба вие от мене не ще можете взе: ето ми главата!

Терористът наведе чело и си отиде, без да ми продума. А аз се повърнах, решен да открия душата си на който пръв ме попита за — какво чувствам, какво мисля, какво желая. В тоя час аз исках да умра с чест и — нищо повече. Затова хвърлих брадвичката в огъня, а запратих в юклук¹ и джебното си револверче.

Късничко вечерта на нашите пътни врата се почука три пъти. Аз станах, готов да посрещна смъртта: не можах да се съмнявам, че това са те — от няколко дни никой не ме посещаваше даже деня.

А влезе сега при мен самият директор на училища-

¹ Ракла, долап за дрехи, постилки и пр. (тур.).

та. . . същият, който беше на вечерята у дяда владика, където аз се изказах остро против комитети и въстания! Не бяха ли владиката и тоя учител моите обвинители сега?

Това досещане ме хвърли в треска. До тоя час аз не бях си спомнял разговора при вечерята у дяда владика. И се чувствах малко провинен само за онова, което бях говорил в бегското кафене на пазарния ден, когато избягах от народа. А нима беше престъпно да се хитрува пред турците?

Директорът влезе бледен, поздрави ме малко троснато и за мене изведнаж стана съвсем ясно, че този човек е големият ми обвинител.

— Заповядайте — поканих го аз.

Той не седна, не седнах и аз: еднакво се вълнувахме и двама.

— Не за любезности дойдох — заговори той. — Аз съм председател на околийския революционен комитет.

— Значи, за глобата? — смънках аз злобно, защото ме обзе пак гняв.

— Да — отговори той.

— Аз няма да я платя: вие знаете моите убеждения.

— Дойдох, защото сте пожелали да се яви при вас човек, с когото можете да се разберете. Значи, вие сте изявили готовност да отстъпите от убежденията си: не е ли така?

— Не е! Аз мислех, че ме преследвате за онова, което бях говорил в бегското кафене.

— Да, и за него. Всяка дума, казана от вас в нашия край, е тежка, със значение. Защото велика е бащината ви слава в народа тук и вие принадлежите нам, а не на себе си.

Аз кипнах: тоя човек повиши тона си и ми говореше наистина като на провинил се школьник. Стори ми се, че до оня час такава обида не бях преживявал в целия си бурен живот.

— Забранявам ви да повишавате тона си — прекъснах го, решен на смърт. — Аз съм стар човек по народните работи и вие сте чираци при мен. После — забра-

нявам ви да злоупотребявате с името на баща ми! Той никога не би се съгласил с вашите лудории, както няма да се съглася и аз. И трето, да напуснете още сега къщата ми, аз не искам да имам нищо общо с вас.

— Заповядвате, значи — каза някак печално бедният учител и тръгна да излиза.

— Да, заповядвам! — натъртих аз, все още кипящ от гняв.

На вратата той спря и проговори все тъй печален:

— Очевидно, вие сте военен, господин Борис Наконков, и не може да разберете народните работи. Пък то сега не вие, не руският цар, но даже и султан Хамид не може вече да ни заповядва: тук днес заповядва само единната революционна организация, която е вредом и никъде. Тя е над убежденията и волята на живи и мъртви в тази земя. И аз от нейно име дойдох при вас да изпълня най-невинната от издадените присъди. Не се подчинихте — ще последва втора присъда. Сбогом.

И човекът изчезна в нощта.

Аз съм сприхав човек, господине, но даже на младини моят ум изпредваше моя темперамент. И сега аз дълбоко схващам, че лошо постъпвам. Едно дело, което беше увлякло даже владичи и директори, не можеше и не биваше да се вземе «за момчешка лудория», както го окачествих аз. Но такива сме всички ние — хората в нашия народ: вироглави сме, не можем да се подчиним на нищо с разум, чакаме винаги насилието, за да се превърнем на безмълвно и тъпо стадо. . .

Пък и — чужди ми бяха мислите и душата на тоя директор, господине: как можах аз да почувствувам горещината на неговата вяра, че да му се подчиня?

А щом се видях сам, съзнах (от онова, което бях слушал за боравенията на революционната организация), че през тази нощ ще ми се прочете смъртната присъда и до ден-два тя ще бъде изпълнена — аз ще бъда убит.

И ми стана грозно. Дошел бях да затвърдя името на татка си, като запазя нашите хан и къща. А ето, аз можах сега да унищожа всичко. Ако аз бъда убит,

това ще смути турските власти в Македония, а ще раз-
вълнува и многото ми приятели в София. Ще има след-
ствие, истината непременно ще се установи, ще бъдат
обесени може би видни хора. . . т. е. ще легне за вечно
време проклятие над Накочорбаджиевия род!

Да, ето, аз бях изцяло под властта на моята бащина
слава и тя ми забраняваше даже да дам главата си за
едничкото, което още имах: за моята офицерска чест!

Обмислях положението си през цялата нощ. Не, друг
изход нямаше, аз трябваше да бягам. . . без да съм си-
гурен, че ще успея!

Призори оседлах коня си, който бях купил в Серес,
и без да издам никому своето намерение, напуснах
града.

Беше хубаво есенно утро, рядко съм виждал да
сипва тъй ясна зората. Това утро аз не ще забравя до
последния си час: никога не съм се виждал в живота
тъй унизен. Очите ми обхващаха родния край с неиз-
казано дълбока любов, но гърдите ми се късаха от
смъртна скръб за станалата грешка, която беше вече
непоправима. Само преди по-малко от месец аз се връ-
щах тук с чувството на блуден син, който идва да се
покае на бащиния си гроб. А ето сега бягах, като
прокълнат от мало, голямо. . . може би, прокълнат и
от самото небе! Как стана това?

Аз имах много време да обмисля всичко. Самотен и
чужд на света, оставих аз юздите на коня си и отпус-
нах глава на гърди. . .

Какво представляваше моят живот? Уви, това, кое-
то бе животът и на всички други като мене сред моя
народ. Деца на планински градовце и паланки, ние се
изучавахме обикновено в чужбина и когато се връщахме
в родината си, не търсехме роден кът и бащина стряха:
там за нас вече беше тясно, просто, непригодно, даже
недостойно. . .

Ние тичахме при подобните си — при обзаведените.
Така се събрахме комай всички в един град. И там се
заядохме помежду си. Заядохме се много лошо, на
живот и смърт, както е ставало това винаги при сбир-
щи на хора. Защото характерът на човека, гос-

II

нака саузие!

Павтардън му м. Суровилов матор не идва
сигни тапирсващо катмобилъ му оги, — той
се приидва и лети благословите усели по тре-
вертуанта рѣка на маката - охридъка.

IV

Кумановка.

Кумановка?

— Екаториета Сили Денева

V

Тетовка

Тетовка?

— Мара Буриш!

В. С. Страхимиров

подине, ще зависи наистина много от крѣвта му, но нали не е и не може да е само добрата при-
рода, която създава и оформя този характер? Не, по-
родистото куче — с извинение — трябва да попадне на
стопанин, инак то неминуемо ще се превърне на улич-
но псе. Пък семейството и роднинският кът са за човека
нравствената кърма. Ние — началници някакви на на-
шия народ — откъснахме се от семейство и родове, от
работния народ и скоро изпаднахме, да ме простите, в
положението на безстопанствени кучета: отрекохме на-
рода си и почнахме да се давим по улиците за кокал. . .
Вие разбирате какво искам да кажа, нали?

— На водораздела по Боздаг аз се извърнах към
родната на мен долина на Места и — не знам как ста-
на това! — заплаках с глас. . . Защо не останах аз
там, при род и близки, под лоното на башината си
слава, за да служа на това, на което служеха сега ето—
и владиката в града, и пастирът в гората? Къде оти-
вах аз, какво щях да търся по салоните, кого имах
там?

Това беше най-тежкият миг в живота ми, госпо-
дине. Слязох от коня, прилекнах и си стиснах гла-
вата. Какво просто би било да повърна коня, да сляза
право в дома на главния учител и да му открия душа-
та си: ето аз не се боя от смъртта, аз се връщам към
своите, при народа си. . .

Колко беше просто да се направи това! Но кой е
успял да го направи от всички нас — началниците
в света? Покажете един пример! Кой е напуснал свет-
ското си бездомничество, че да се прибере при род и
близки, та да заработи за бъднината на своите хора?
Не, ние караме на едро; все него, «народа», поучаваме
и отечеството спасяваме. . . Аз и тогава, сред Боздаг,
така реших: защо ще оставам в Неврокоп? Щом ще
пристъпя към дела, трябва да бия на голямо: ще ида
при ссфийския комитет и ще им кажа — ето ме, раз-
полагайте с мене!

Майор Наков, комендантът на Кавала, не довърши разказа си през нашето бягство. Ние бяхме зад рудниците на Гюрюджик. По Драмското поле сега се изви-ваха черни облаци: там пожарищата се бяха разрас-нали.

Белобрадият човек — уморен и развълнуван от своите спомени — беше печално навел глава. Аз го попитах:

— Е, как се свърши всичко онова?

Той помълча и после отговори със странна усмивка:

— На утрото след пристигането ми в София у дома се явиха двама въоръжени хора и ми поднесоха наново неврокопската заповед за глобата от десет лири.

Аз бягах и втори път от Кавала — след всеобщата война. И много, много преживях оттогава. А разказът на белобрадия майор ми бе залегнал на душата. И трябваше някак да го откъсна от себе си. Просто трябваше — и сам не знам защо! Даже сносен свършек не намираше тоя разказ: майорът не е издържал пред со-фийските терористи — изплашил се е и оронил офи-церската си чест: броил им десетте лири глоба. . .

ЧИЧО

Роден съм във Варна. Баща ми е от Гулина баня, в Разлога. Дядо ми, майстор Никола, зидал църкви из Серско, където го убили турци. Той оставил двама синове и две дъщери. По-възрастният от синовете се викал Калеш, а след него идел баща ми, който се зовял Христоско. Калеш бил дърводелец, ходел с дълги ко-си, свирел на цафара и макар да бил сгоден за своя съседка, поамил се по една помакия, та е трябвало да бяга от злите разложки потурняци. Тези тогава нарочили баща ми: стреляли му да го убият. Така и тате напуснал родния си кът.

Двамата братя се събрали пряко планини във Вар-на. И трябвало да се прикриват. А изглежда, че са знае-ли вече кое-що от българската история, защото тук моят чичо отворил дограмаджийница и си поставил царска фирма. Но тате променил само кръстното си име от Христоско на Тодор, а запазил името на дядо ни — майстора. Инак Георги и Тодор не криели, че са родни братя. Разликата във фирмите се дължала на разликата в характерите: чичо ми бил сприхав човек и голям фантаст, та хората го нарекли Чибрица, а ба-ща ми, като хрисим, бил прекоросван Босилко.

Братята се поселили в дома на варненския лозар Демир, който е мой дядо по майка. Той е от Яситепе, старопланинско село по левия бряг на Камчия, и се зовял Желез Драгнев. Яситепе е оазисче от стари бъл-гари сред заселени тук малоазийски турци. Жителите били ловци на мечки и вълци по девствените лесове на Лонгоза. Трябва да са били те и нещо повече, за-

щото селото помни редица свои бегълци във Варна: гонели са се хората и са се избивали с пришелците турци. Дядо ми е убил турчин и се е скрил в лозарската част на Варна, като е превел на турски българското си име.

Демир се оженил тук за разградчанката Иванка, която ми е баба по майка. И нейната челяд ще да е избягала в големия пристанищен град от туна турска беда. Дължи се може би на отпечатъка от кървави деяния и обстоятелството, че баба Иванка имаше по-стара сестра, която аз запомних като снажна, приведена старица да проси, вечно пияна, из града. Инак самата своя баба запомних с добро: от нея научих класическите български поздрави и благопожелания, както и «Отче наш» на славянски.

У дома, както и при лелите и вуйковците ми, рядко се говореше български, макар че и двете ми лели, а също и техните възрастни дъщери бяха задомени за македонски българи, които оседваха във Варна като зидари и бичкиджии. Не беше така с челядите на вуйковците ми: децата в тях бяха досущ погагаузени и ставаха фанатични гръкомани. Аз помня мои първи братовчеди, които и след Освобождението бягаха да служат в Гърция и се връщаха с евзонски фустанели.

Лозарската част на Варна беше изцяло гагаузка и в това море от похристиянчени някога, но досущ непросветени кумани се топяха като случайни капки всички български отпръски.

Турската власт не беше успяла да се наложи на волните гагаузи, които ходеха с големи ножове на пояс, пиеха много и вършеха безумства. Бащината ми къща — двуетажна, построена от самия него — беше в дъното на сляпа уличка. Около нас се живееше като в малка тъмна република. Лозята се обработваха от старите гагаузи и от гагаузките, а младите работеха на «скелята»: товареха и разтоварваха параходи. Така в избите имаше много вино, а големите сравнително надници от «скелята» позволяваха на младите гагаузи да изреждат по цели седмици къщите си с цариградски латерни напред и с големи ключешки кърпи през рамо.

Когато те не правеха това, опиваха се мъртвешки по хумбите или играеха комар — на орехи и на ашици — обикновено по слепите улички.

Гагаузките търпяха всичко това, защото бяха по своему покорни на мъжете си. Ако мъжът не се е прибрал през нощта, гагаузката считаше за свой дълг да обходи в тъмни зори съседните хумби, да го намери и да го прибере. Ако той е препил много и се опираше, тя го влачеше по земята, нерядко го «тимареше»¹ с юмруци и си го прибираще. Но после, щом той изтрезнееше, тя пак понасяше досущ покорно неговите псувни и ритници.

По женската част гагаузите бяха хрисими хора. И това като че ли беше не поради строги нрави, а от добродушие, та че и от това, дето те прахосваха всичките си сили по тежката работа в параходите, а после и по веселия, игри и побоища. Алкоголици май нямаше, макар да пиеха и жените. И не бяха отмъстителни тези хора — никак. Запили се бяха веднаж в кръчма другари, играят развалена българска ръченица «каршиламаджа», свири им изгубена в пискюли латерна, поставена на стол, а ние — всички махленски подрастъци — сме се начугулили на прозорците да гледаме. И ето дойде нов «ахпап»² на заиграните. Мълчалив — още махмурен, — той почна да пие на тяхната маса. Дошлият трябва да беше голям играч: заиграните припираха да развее и той кърпа. Но човекът пиеше и махмурно мълчеше. Тогава единият от играещите го задърпа и защото мълчаливият не мърдаше, тоя го зашлеви така, че бузата на човека пламна. И побойникът продължи пак да играе. А когато латерната млъкна, зашлевеният се изправи пред тоя, който го зашлеви, заповяда му да стои мирно и като му каза: «То така се ударя», завъртя му такъв плесник, че виновният се повали на земята като сноп и от носа му протече струя кръв. И нищо не се случи повече. На

¹ Бия някого, чеша кон (тур.).

² Приблвжен, близък човек.

следния ден, видях, същите тези двама мъже минаха по улицата, хванати ръка за ръка, като момичета.

И все пак у гагаузите всяко веселие се свършваше най-често с разиграни ножове — с мушкания и убийства. Съседът ни Манол се запил с другия ни съсед Анещи в кръчмата на Чакъра и почнали да си надумват. Манол се побарал в пояса и казал на Анещи: «Тю, забравил съм си ножа в къщи, а то бих те научил.» Анещи му отвърнал: «Иди си го земи, аз ще те чакам.» Тогава Манол отишъл в къщи, взел си ножа, повърнал се при Чакъра и убил Анещи, който го спокойно чакал.

А всичко това беше така, защото лозарската половина на Варна бе наистина една малка тъмна република. Властта нищо не узнаваше от деянията тук: провинените изчезваха из «комшулуците» на лабиринтните улици и се прехвърляха през море по четирите страни на света.

Нашата сляпа уличка беше гнездо на игрите с орехи и ашици. По онова време майките не позволяваха деца да играят тези игри: те бяха достойние на възрастните мъже. А играеха едновременно по 15—20 души. И когато се скарваха, блясваше във всяка ръка нож. Тъй като в нашата уличка не бе се мярвала каква да е власт, то скараните буйни мъже биха се избивали, ако не се явяваха гагаузите: те развъртяваха своите дълги шалвари и с кобили биеха този, който пръв ръгнеше някого, и разгонваха сбесените мъже.

* * *

Ето в такъв свят се бях родил и расъл. Гагаузите наричаха «арнаутин» всеки македонец. Прочие, ние в махалата си бяхме «арнаути». Но не само това ни делеше от тях: гагаузите бяха предпазливи към нас и въобще се бояха от злите българи. Те бяха наплашени даже и от моя кротък баща, когото прекоросваха Босилек. Тате се явил във Варна при чичо ни с чета зидари, на които е бил майстор. Той ще да е обиколил много области с тази си чета, защото владееше комай

всичките говорими езици в Турция — включително и цигански. А все пак във Варна го запомнили като девствен планинец: не употребявал никакви спиртни питиета и от първата чаша ракия, която го придумали да изпие, заболял. С време обаче той навил на привичките в моряшкия град, спечелил пари, построил си дом, накупил лозя и накрай отворил кръчма с дълбока винарска изба и с постройка за варене на ракия. Тогава го причакали една нощ неколцина гагаузи в нашата уличка, за да го оберат. Но кроткият божем планинец прострял двамина от тях на земята, а ножовете им изпочупил и ги захвърлил по ниския покрив на нашия съсед Дякоглу. На утрото махалата се стекла да огледа мястото на нощните подвизи, а мама, която почувствувала славата на мъжа си, прибрала построшените ножове и ги беше очувала в едно сандъче, та ни ги показваше, когато пораснахме.

И въобще ние у дома гледахме извисоко на гагаузите. По едно време за колар и копач на лозята имаме стар негр. Той беше грамаден човек, а се боеше от тате като от турски паша. Вечер негрът заемаше къта при голямото огнище на «ашевито»¹ и ние, децата, насядвахме около него да го слушаме. Той ни разказваше на хубав турски език безкрайни арабски приказки; тъй фантастични, каквито са ония от «Хиляда и една нощ». Една от тези много дълги приказки — за седем братя и един човекоядец, който притежавал грамаден чудотворен елмаз — аз помня и сега: в ранните стихотворни години бях възпроизвел тази приказка в многосрични ямбови строфи.

* * *

Когато русите минаха Дунава, във Варна изведнаж стана страшно. Аз бях вече почнал да ходя на училище — тъй ми се струва — и една заран в черковния двор, където беше нашето училище, видях трупа на

¹ Стая в къщи, дето се кладе огън и се готви (тур.).

убит български свещеник във волска кола, а при него група българи утешаваха учителя ни Димитър Станчев, парижки възпитаник, който плачеше с глас. След това ние стояхме вече затворени в къщи, а тате спеше по съседските тавани. Сега в нашата сляпа уличка се прислониха и други българи: група котленски кехаи, прибягнали тук от Добруджа, и още разложките братя Щереви, които ние дотогава не познавахме, а пък били първи братовчеди на тате и живеели в Добрич.

По това време градът се изпълни с черкези, които бидоха настанени по християнските къщи. Тъй като по техните деца върлуваше едрата шарка, жените в махалата се разбуниха и аз видях мама да води голяма тълпа гагаузки; те биеха с цепеници и кобилици черкезите и черкезките досущ лудо, поваляха ги окървавени. Отърча властта и веднага бяха дигнати от нашата махала всички черкезки семейства. А после съседите прекоросваха мама «Луда Петруша».

Голямо събитие беше влизането на русите във Варна. Аз тогава узнах, че съм имал и чичо. Казаха, че той, моят чичо, когото прекоросваха Чибрица, бил слязъл тайно във Варна и тъкмо когато последният турски патрул е трябвало да отключи грамадните железни порти на крепостта, да я предадат на Белия цар, тогава от невидяло се явил на бял ат Чибрицата, отнеял от «манафите» градските ключове и сам отключил крепостта пред русите.

Това беше чудото на деня. И аз горях от нетърпение да видя този мой дивен чича. Но при устроеното тържествено посрещане на русите мен насмал не оставиха в къщи при мама, която — не знам защо — също не биваше да иде на посрещането. Разбира се, аз дигнах такъв писък, че сам тате ме поведе за ръка, а по нас се нанизаха батю ми и двете ми сестри. Но мама остана в къщи възбудено зла, току се опитва да пее. Тя много обичаше да пее — моята майка.

На посрещането българите се бяха струпали пред своята черква. Но все пак те бяха налице. А зад тях стоеше неизброима тълпа от гагаузи, арменци, евреи и гърци. Няма никога да забравя безкрайната върволица.

която се заниза пред нас — върволица от гигантски коне и над тях тънки ездници, изгубени в гора от пики!

И по едно време от тази фантастична конница се отдели един твърде дребен ездник, с червено като рак лице и с побелели мустаки и коси. Той бил моят чича! Дребничкият човек на грамаден кон се прекръсти, после се ръкува с някои посрещачи българи и отмина. Той не се обърна към тате и не погледна към нас, но това не ме учуди — така трябваше да е може би: ние бяхме много мънички, а чичо ми беше казак с препасана сабя, с много ордени и възседнал беше невидано едър кон!

Вечерта на тоя ден мама ни изми, облече ни и пристегна: тате щеше да ни води при чича. Мен пак не ме удиви, че мама оставаше в къщи: навярно така трябваше.

Поведе ни баща ми с фенерче из кривите улички на гръцката махала, в която аз още не бях стъпвал. И досега ми са пред очи начупените в оная нощ сенки на старинни стени, кърпени през столетия. Най-последно влязохме в тъмен двор, поехме покрити дъсчени стълби и се озовахме в широка с нисък таван стая. Тя беше с много и от разен стил мебели, които аз после в живота добре опознах. Те били работени от самия ми чича, когато той е бил дограмаджия в града. Това не ще е било много отдавна, но аз бях само шестгодишно дете и навярно затова не знаях, че съм имал чичо.

Широката стая с многото мебели, в която влязохме, се осветляваше от троен светилник, поставен на кръгла маса, при която беше чичо. Той се хранеше прав: дъвчеше храната много бавно и още по-бавно се движеше около кръглата маса — види се, така се хранеха някъде по света големците, към които аз в душата си причислявах моя чичо.

Когато влязохме, ние се спряхме зад татка си, който поздрави чича ни с «добър вечер» и с «добре дошел», но без да му подаде ръка. Чичо не се отдели от своята маса, не дигаше очи да ни погледне, обмисляше сякаш нещо и после сухо каза: «Дал бог добро.» И като помълча още малко, додаде: «Седнете.»

Ние насядахме: тате при вратата, сестрите ни — по него, после — баю, а най-близо до масата седнах аз. най-малкият. Не знам как дойде, та се наредихме така, може би възрастните търсеха да са по-близо до вратата... Те може би знаеха нещо, което аз не подозирах.

Настъпи мъртво мълчание. Чичо продължаваше да дъвче бавно храната си и все тъй бавно се движеше около кръглата маса. Когато той биваше гърбом към мене, аз го не чувствавах като чичо, но когато си откриваше лицето, заглядвах се в него с любов. Не че той приличаше на тате — наопаки, неговото лице беше малко, обло и съвсем червено, а тате имаше правилна, дори четвъртита долна челюст, която правеше лицето му голямо; при това тате беше по-плещест и твърде меснат, та сочеше по-едър. Не, чичо не приличаше на тате! И аз го гледах с любов само защото бях обаян от него още през деня, когато го видях на грамадната казашка катана със сабя и ордени, които той носеше и сега. Аз бях тъй обаян от всичко това, че и след хиляди години бих си го представял само такъв, какъвто го видях тогава.

Ние седяхме, мълчанието продължаваше и аз почнах да съзнавам, че става нещо лошо. Най-после тате въздъхна и каза: «Да си ходим, деца.» После той хвърли към чича едвам чуто промълвяване: «Сбогом, бате», и напусна стаята. Занизахме се по него и ние — сестрите, баю и аз. Едвам сега чичо ни се отдели от масата и аз усетих пръстите му на дясната си буза. Нещо ме парна от това и хукнах навън. На връщане всички мълчаха и мене ми се доплака.

След това посещение при чича ни у дома не ставаше дума за него. А и дълго после никъде не се споменуваше нещо за чича: навярно той беше заминал с войските към Одрин.

Когато се свърши войната, тате се записа в милицията — първата българска войска. Той ходеше на «талим»¹ и ние узнахме, че ги «командарял» чичо. Сега баща ни беше много, много весел: навярно два-

¹ Военно упражнение, учение (тур.).

мата братя вече си говореха — помирили се бяха може би — какво разбирахме ние? Но у нас, в къщи, не ставаше дума за това. И през ония дни аз не виждах чича, нито имах желание да го видя.

Скоро после дойде неочакваното: тате заболя от синята пъпка и в няколко дни умря. Той беше голям смешник, моят татко: дошли баби да му баят, а той се навел от миндера, на който лежеше, видял нещо и ги изпъдил — казал им, че били без гащи. . . А ден преди да умре, отишел на дюгения си, прегледал винарската изба и пял пирински песни. Мама обаче беше трагична: тя усетила смъртта още преди да заболее тате, и сама гонеше кукумявките от съседните комини, защото пишели зловещо. А когато повиканият лекар намери, че тате е вече безнадежден, мама изгуби ума, облече се набързо и изчезна нанякъде. Аз съм запомнил каква беше тя, когато се върна: мъртвобледа, хапе си устните, тръшка се о земята и пици тъй, че събра жените от цялата сляпа уличка. Излезе, че мама ходила при чича ни, но той я изпъдил, като ѝ казал: «От тебе ще търся брата си.»

Мама е била първом годеница на моя чича. Готвили са вече сватба, когато се случило нещо неочаквано. На турския байрям един исполин негър повалил в празничните борби първите турски пехливани. И никой вече не се наемал да му излезе. Тогава пламнал моят сприхав чичо: той ще му излезе! Негърът бил исполин, чичо ми при него сочел дете и хората дълго се мъчили да го вразумят. Даже сам дядо ми по майка, Демир, го раздумвал. Но чичо — буен фантаст — не взел от дума: излязъл на негъра. А тоя, без да гледа на страшното царско име, с което се бил окичил моят чичо, дигнал го високо над главата си и го запратил като топка сред колото от хиляден народ. Било срам и смях, християните се разбягали, а вечерта в дома на лозаря Демир имало плач и клетви: годеницата — майка ми, — която била първа хоропроводка в махалата, не искала да види вече опозорения си годеник!

И го върнала. Чичо си наел стая в друга къща, но

оставил брат си да живее в дома на лозаря Демир. Смятал е, види се, да може пак да навестява къщата и лека-полека да смекчи опърничавата си годеница. А от всичко туй последвало това, което сме ние: един ден баща ми дигнал сватба с годеницата на своя брат. . . То било буря! Сприхавият и влюбен чичо организираше чета от възмутените българи в града и нападнал дома на лозаря Демир, за да отвлече годеницата си. Тогава страната на младоженците взели всичките гагаузи и гагаузки в махалата. И се разгорил война, та моите родители могли да се венчелят само под опеката на табор низами, които цяла седмица обсаждали махалата и пазили дома на Демира.

Не току тъй смушавам духа на покойниците. Искам да оповестя най-силното от детските си спомени. На татевото погребение чичо не дойде. Ние тогава плакахме толкова много — почувствувахме се изведнаж съвсем сами в света, а чичо, който ни беше най-близкият след него, не се вести при нас. Но още на следния ден той се яви в къщи с някакви хора и описа всичко, всичко. Мама се затвори с нас доле, в ашевито, и никак не излезе: нито тя, нито ние видяхме в лице чича си. Аз после разбрах, след години, защо чичо е побързал да опише всичко наше: мама скоро прежали татя, повтори и ние останахме на негови ръце. Но тогава, на утрото след татевото погребение, аз се боях от чича и го мразех. А на съботата мама ни събуди в зори, пристегна ни и ни поведе към гробищата. Тя се припя отдалеч, та и ние по нея. Но когато наближихме пресния гроб на баща си, ние онемяхме един след други — сковахме се и онемяхме: върху гроба лежеше човек и гласно ридаше! Това беше чичо ни, ние го познахме по казашката куртка. . . Той лежеше и рѣваше от плач. Сега стана нещо странно: лицето на мама просия! Тя ни направи знак с пръст на уста и ни поведе. Вървахме на пръсти към татевия гроб. Обаче скоро чичо се сепна и ни загледа отчаян, като човек, на когото е разбулена най-заветната тайна. Той скочи на нозе: с глух и треперлив стон. После стисна с две ръце главата си и избяга.

БУНТ

Домът на мировия съдия Късогледов в Русе стои и до днес, хлътнал до Александровската улица срещу някогашния просторен склад на Франц Брокса, където сега се дигат две училищни сгради.

В долния етаж на този дом работи и днес голямата кръчма-гостилница, където слугувах аз.

Имах двама господари: гръдноболния господин Стефан, който беше вложил капитал, и бае Миньо, който въртеше заведението.

Господин Стефан живееше в квартала «Мечка» по брега на Дунава, а бае Миньо, който беше шуменец, държеше къща зад Късогледови до «митириза».

Така ние се намираме в предградията на Русе, а не в самия град.

Сега вече това не личи, но тогава между града и крайните му «чифчийски» махали зееше крепостният вал — «митириз», — който опасваше квартала Гирдап на югоизток и вървеше право към Дунава, където се издигаха познатият на всички дом на Обретенови.

През нощта на 19 февруари 1887 година в нашата кръчма се бяха заиграли рибари на комар. Пропяха първи петли, лампите вече мъждееха, бай Миньо дремеше на нозе. Но рибарите нехаеха: те се бяха застрастили в играта си.

Аз дремех, облегнат до огнището, слушах припряното блъскане на картите по масата и трябваше да съм дълбоко заспал, защото по едно време чувах добре стрелба някъде в града, но не можах да се събудя.

А после скочих разтреперан: наистина, в града ста-

маше нещо, там стреляха непрекъснато, стреляха на залпове!

Аз тогава бях само 13-годишно момче, но струва ми се, че имах вече представа за битка: току-що се беше свършила Сръбско-българската война. При това абдикиралият княз Батенберг беше устройвал някога във Варна военни маневри, в които аз бях взел такова живо участие, че нашите ме откриха чрез полицията из бойните полета, та ме прибраха и мама ми нажари хубаво гърба.

Прочие, през нощта срещу 19 февруари на 1887 година аз си обясних по своему какво значеха честите залпове, които оглушаваха целия Русе: в града беше избухнала война.

Стана ми грозно. Какво можеше да значи това? Не беше възможно да са се явили сърбите в Русе: нали ги бяхме победили още лани на Сливница! А властите ни бяха уж приятели: когато се биехме със сърбите, те държаха открито с нас.

Между туй рибарите изведнаж захвърлиха картите и възбуяха. Единът даже извади голям нож и го заби на масата. А бае Миньо надникна навън едно след друго и от двете врати на кръчмата ни, а после се втурна да гаси лампите.

Рибарите се възмутиха, един от тях даже заплю бай Миня:

— Какво се разтрепера, пъзльо неден, да не мислиш, че са дошли турците? — му викна.

Но моят господар знаеше какво прави: той угаси лампите, та рибарите най-после си отидоха. Тогава ние заключихме вратите и бае Миньо ми каза:

— Няма да отваряш никому! И брат ми да дойде, пак няма да отваряш, докато не съмне!

След това той се затвори в страничната стаичка, където беше касата и където бае Миньо спеше, колчем се застояваха картоиграчи в кръчмата.

А мене не ми беше до сън: аз умирах от любопитство. Какво става навън? Как ще се свърши това утре? Какво ще бъде другия ден и по-нататък, и още по-нататък?

За щастие, почна да се чука и на двете наши врати: придошли бяха редовните ни посетители. Очевидно, не ги е сдържало в къщи.

Това не беше чудно, разбира се: залповете бяха страшно зачестили и грозно цепеха нощната тишина. Сякаш там нейде някои бяха решили да пробудят и мъртвите.

Трябваше да се узнае и да се разбере какво е това?

— Да отворим! — излезе и сам бае Миньо от стаичката си. — Тя се разбра: нощта се превърна на ден.

И кръчмата се изпълни с посетители. А беше странно: хората се поздравяваха с добро утро, усмихваха се под мустак, като се вслушваха в залповете, поръчваха си кое-що и... никой не продумваше нищо за онова, което ставаше някъде в града и което собствено ги беше събрало сега тъй рано в нашата кръчма.

Едвам когато почна да се провиделява навън, влезе в кръчмата из дворните врати самият домопритежател — господин мировият съдия Късогледов, — един къс, столоват, вървящ с твърди стъпки строг човек. Той изгледа всички, като че ли търсеше някого, но не поздравя никого и загледа през прозорците навън.

— Какво е това, господин Късогледов, какво става в града? — попита го най-старият от посетителите ни, бае Атанас, един заможен съсед, който още не хвърляше народната си носия от тъмносини абяни потури, салтамарка и кафяв пояс.

— Ще се разбере — отговори навъсен господинът. — Пошръклели бяха, ей ги сега: ще докарат чужди крак в земята ни...

— Дано им мине лисица път де! — обади се друг посетител, но гледаше настрани и се усмихваше дяволито.

— Кой с кого се бие, господин Късогледов, ти това ни кажи! — натърти пак бае Атанас. — Пък ако се върши нещо лошо, нека ни се обади, господине: наша си е земята! Ще подсвирнем на гювета¹ и синове... ще ги юрнем в битката: нека се бият, какво?

¹ Зетъове (бел. авт.).

Бае Атанас повиши глас, очите му горяха и мировият съдия господин Късогледов се позабърка: изгледа всички със свити очи и изхвъркна мълком навън.

Отдъхнаха си след него хората и се разсмяха. И заговориха всички изведнаж: дигнал се на бунт майор Узунов със своя полк от пионери, но нему се възпротивил полкът на пехотинците, та сега двата полка се биели.

Нашите посетители, види се, бяха разпитали и узнали някъде навън какво става в града, че след това бяха дошли в нашата кръчма. Това ме учуди много. Аз се вслушвах сега добре в приказките на всякого, стана ми ясно, че се бият пионери с пехотинци, но съвсем не можех да разбера как е избухнала войната и къде се води сега битка? Нима сред града, при жени и деца? Не, това моят ум не можеше да побере: битка се води на поле, така знаех аз.

Всичко това ми мъчеше ума. Аз исках да зная още и с кого държат нашите посетители? Изглеждаше те, че са всички на една страна. С пионерите ли са те, или с пехотинците?

Не посмях, разбира се, да попитам: бях малък, а работата беше много голяма. Аз само потръпвах от любопитство и горях от желание да ме пуснат в града. Да ме пуснеха, какво има? Мен тъй ми се щеше да видя с очите си ония там — русенските войски, — когато се бият! Аз бях варненец и се гордеех с приморския полк, който превзе Пирот.

Между туй навън се развидели: денят се възцари отначало с малко заоблачено небе, а после съвсем се проясни.

И стана страшно: куршуми почнаха да бият самата улица, те попадаха и върху високия стобор на Франц Брокса отсреща.

— Е, цъфнахме! — оглеждаха се посетителите. — Ще се гладува днес, в мансаре¹ сме.

Скоро се разбра, че в града чиновниците от разните учреждения образували въоръжени чети и нападнали

¹ Обсадени сме (бел. авт.).

в гръб пионерите на майор Узунова. Ето затова битката се е разраснала толкова, че куршуми вече падаха и в стобора на Франц Брокса.

Отначало аз не можах да разбера защо пионерните войски си дали гърба да ги бият някакви чети от чиновници? Когато ние се биехме с турчулята по байрите на циганската махала във Варна, винаги оставяхме стражи в тесните улички зад нас да ни пазят гърба. Не, чудно беше защо наистина не са направили същото пионерите?

Аз дълго си бих главата върху това, но най-после почна уж да ми става ясно. Майор Узунов със своя полк бил оградил казармите и биел пехотния полк, за да се предаде, че да правят заедно бунт. А чиновниците били против бунта — и нападнали пионерите в гръб само за да освободят пехотинците, че да хванат майор Узунова в плен.

Щом разбрах това, аз станах привърженик на майора: него не биваше по никакъв начин да хванат в плен! Защото какво щеше да стане тогава? Нямаше да има бунт! Пък аз бях за бунта и това си е.

Докато тълкувах така в главата си възможностите на настъпилия в живота ми изключителен ден, посетителите в кръчмата наскочаха до един и се начугулиха по прозорците.

Навън ставаше нещо и аз не можах да видя!

Хвърлих се веднага на пода, проврях се «на четири» между много нозе и изхвъркнах навън по страничната врата. Сега аз съвсем забравих, че и към нас вече падат куршумите! И къде можех да помня това: откъм митриза се бяха задали ранени войници — истински, току-що ранени в битка!

Те бяха трима, вървяха един зад друг и всякого от тях придържаха други двама отстрани. Бедничките, те бяха страшно бледи, изглеждаха като примрели. Аз отърчах, разбира се, до самите тях и видях: от устата на едното струеше кръв.

Хм, знам ли, защо стана така? Сви ми се гърлото и ми потрепераха нозете. Но аз си дадох кураж и хукнах

назад в кръчмата. А като влязох разпъхтян, зинах да викна:

«На едного то тече кръв от устата!»

Зинах да викна, но казах само половината думи: задавиха ме сълзи. . .

Посетителите се разсмяха, а някои трогнато ме погалиха. Пък мене ми дойде да потъна вдън земя. Проклет бунт, осрами ме пред хората! И отде ми дойде да заплача тъй изведнаж.

Скрил се бях зад тезгяха от срам, представих си ранения в устата войник и мислех, без да ща:

«Ето, аз нямам баща и майка, по-добре мене да са убили.»

И може би някъде в-съзнанието ми проблесна, че всичко това, на което се бях толкова много зарадвал — бунт ли е, какво е, — че то не е нещо добро, не.

Но скоро пред нашата кръчма тревожно заби барабан. Аз трепнах: какво ли става? Не можах обаче да видя нищо: посетителите бяха още начугулени по прозорците. Но те скоро свиха вратове и се оттеглиха гузно край масите.

И аз видях: наред Александровската улица нашият хазаин, господин мировият съдия Късогледов, препасал през рамо, кой знае защо, ново българско знаме; само много тясно, а през другото си рамо прехвърлил ремъка на голям барабан, бие силно, барабани също като на парад пред молитва или като градски глашатай при мобилизация.

Пръв от кръчмата излезе бае Миньо. Той се не месеше в бунтове, кротък си беше човекът, току нали сега нашият хазаин призоваваше хората да им обади нещо, трябваше бае Миньо да иде. По него излязоха още неколцина. Те се повлякоха някак гузно, а старият бае Атанас смънка по тях.

— Е, ще идат: дела им гледа оня, нали е мирови съдия.

Аз изхвъркнах навън пак от страничните врати, обзет наново от любопитство. Господин Късогледов все още биеше барабана, но стъгдата и улиците околоръст бяха пусли. Най-после той спря да бие, огледа събра-

ните десетина души и тъкмо зина да говори, изведнаж откъм митриза, който беше само на стотина стъпки от нас, изпращаха цял залп пушки.

И не знам повече какво стана. Помня само, видях бае Миня — превил се надве, стиснал глава с две ръце, жълт като смин, тича в кръчмата и кой знае защо, съска, съска като изплашена юрдечка!

Струва ми се, че господин Късогледов викаше: «Чакайте бе, наши гърмят!» Но кой ще го слуша?

Спуснах се по бае Миня и аз в кръчмата, а гледам — посетителите се превиват от смях. Е, дойде ми сърце на място! Одеве, когато аз се бях разплакал, бае Миньо пръв ми се изсмя: нă сега и нему!

А не беше още заглъхнал смехът, и ето, чатна нещо в едина от прозорците, изсвири после като щурец и хоп! — от отсрещната стена падна късче мазилка.

— Куршум! — зинаха всички.

Да, в кръчмата влезе сякаш птичка. Разбира се, отначало хората зинаха плахо, а после повеселяха всички и се втурнаха да търсят куршума.

Само старият с потурите бае Атанас забърза опулен и току подигна капака на подницата. Аз се удивих: куршумът беше пронизал срещната стена, къде ще го търси сега бае Атанас в подницата?

Но старият човек бързо се провря по стълбите надолу и тогава викна към всички:

— Я бягайте оттам, че вместо вие да намерите куршума, да ви не намери той! . . .

И се скри в избата. Тогава всички хукнаха по него: бързат да се скрият, блъскат се. . .

То се знае, всичко това беше само уплаха. Хората се бяха вдетенили, това го почувствувах даже и аз и ми стана много весело. Ето, едвам успяха да се скрият всички в подницата, и почнаха веднага пак да излизат един след друг: подават се из пода като лалугери. . . Аз гледах, гледах, че като се разсмях, не мога да се умиря! Бае Миньо се учуди и ми се сопна, но аз се разсмях още повече. Тогава един от посетителите викна на бае Миня:

— Момчето се уплаши, Миньо, затова се смее така: завърти му един плесник, да се опомни.

Погледът на бае Миня изведнаж се изостри, той наистина ме зашлеви и аз се опомних. Не знам и сега: бях ли се толкова уплашил? Помня, че когато юрнаха всички по бае Атанаса да се крият в подницата, мене ме нещо дожаля и нозете ми се прекосиха

А бунтът в града все по-се разрастваше: залпове вече се чуваха от всички страни. По едно време един гирдапченин прекоси митириза, та донесе и в нашата кръчма куп новини. От Гирдапа се дигнали две чети, да се бият срещу майор Узунова. Но срещу тях се отлъчили в зводове пионери, та сега имало да се бият вредом из града. А най-страшно било в джамията при касапниците: там пионерите се залюстили в самото викало на минарето и стреляли на всеки човек, който се подавал из улиците околоръст. . .

От тези новини хората претръпнаха и се окуражиха. Даже старият бае Атанас напусна най-последната избата и си зае пак мястото до средната маса.

И по едно време бае Миньо ме сбута.

— Върви, каже, да купиш франжели за бае Стефана, че да му ги занесеш.

Далечко срещу нас — на ъгъла от вътрешната страна на митириза — беше фурната на македонците, където вадеха прочути в целия град франжели. Оттам аз всяка заран купувах препечени такива две и ги носех на гръдноболния господар — господин Стефана.

При това тази фурна ми служеше и за часовник: събуждах ли се призори, поглеждах към нея и ако блещеше нейната пеш, знаех, че е време и за мене да поставя казанчето.

Фурната на македонците заработи и тази заран на време, та сега личеше отдалеч парата на топлите хлябове по големия тезгях пред фурната. Очевидно, хлебарите нехаеха от бунта. Но да видим сега кой ще припари към тях, щом се чуват залпове и около митириза! Ето, аз в душата си веднага реших, че бае Миньо няма право да ме изпраща на явна смърт! Инак, щом бае

Миньо спомена за франжелите, аз усетих остър глад и с ъглеца на очите си метнах поглед към топлите златножълти хлябове във фурната. Но да отида току тъй — не, това би било лудост!

А тук един от посетителите втична гузно пари в шепата ми и пришепна: «Купи и за мене едно хлебче, братчето ми.» Е, сега вече явно ме жегна страх: ето тоя човек беше възрастен и пак го беше страх да иде до фурната! А и старият бае Атанас викна:

— Я да купи момчето повечко хлябове, че сме изгладнели всички. То и тъй, и тъй ще иде до фурната. . .

Явно беше: намериха сирак момче и искат да го пожертвуват за гърлата си. Ще имат да вземат!

Това мое вътрешно решение трябва да беше бликнало и на лицето ми: един от посетителите взе моя страна.

— Оставете детето — каже. — Ще го улучи някой сляп куршум и ще си вземете грях на душата. Който е гладен, нека си купи сам хляб!

И аз се нацупих: толкова възрастни хора, свили се като жени, пък карат мене в огъня!

Бае Миньо разбра, че аз няма да ида, и грубо взе назад парите, които беше втикнул в шепата ми. После усуква престилката около пояса си и пребледня: той ще иде!

— Казвайте кой иска да му купя хляб! — провикна се с изтънял глас добрият бае Миньо и мене ми домиля за него. Посетителите събираха пари за хлябове, а мене ми се беше свило сърцето: не ми се ще да пусна бае Миня в огъня. А ме е страх и да го заменя!

И тук се намеси пак бае Атанас.

— Ти, Миньо, не ходи — каже. — Нека иде момчето. Разбъркано е навън, убиват де кого видят по улиците и с право: кой ще те знае тебе по какво си тръгнал? А по момчето няма да стрелят: то е още дете.

Думите на бае Атанаса бяха тъй убедителни, че аз се хванах о чувала, който беше понесъл бай Миньо.

— Дай — викам му, — аз ще ида!

— Ще идеш ти — отблъсна ме той и се обърна към

бай Атанаса. — Не го ли виждаш, каже, страховито е, ще се върне отсрещ пътя!

Това беше малко прекалено, аз вирнах глава: ще ида и друго не бива!

Намесиха се сега всички: едни викат, че ще се уплаша, други — че съм юнак. . . с една дума, надуха ме, както трябва!

Вземах аз набраните пари, грабнах тънкото бакалско чувалче и тръгнах.

Когато се решиш на нещо, страхът ти се пилее, повеселяваш, може даже да запееш. Наистина, в такъв случай мнозина ще кажат, че пееш от страх. Но нека си казват, ти нали пееш?

Викнах аз. «Шуми Марица», че като хукнах към митириза, не остана време за «марш, марш». Македонците умряха да се смеят.

А на връщане не ми дойде да пея: тежеха хлябовете, пък и претръпва човек. Нозете ми, разбира се, все още потреперваха: при фурната залповете се чуваха по-страшно.

Как да е, тръгнах аз назад, нарамен с чувала топли хлябове. А когато се изравних с митириза, сепнах се като от лошо предчувствие. В купищата смет, с който хората изпълняха безкрайния трап на разрушените турски укрепления, се бяха събрали сега грамадни и страшно угоени маджарски свини. Тези животни трябва да бяха изгладнели: те дигнаха към мене сърдито зурлите си, усетиха миризмата на топлите хлябове в чувала, който бях нарамил, и изведнаж загруктяха като по команда.

Не мога да си обясня и до днес как стана това тогава. Питомни са уж маджарските свини — все бели, угоени, разлети, — а кой знае защо, втурнаха се по мене така бясно, като че ли ще ме изядат!

Свиневъдци обясняваха после в кръчмата, че въобще свините бивали опасни, когато се почва гоенето им за Коледа или за Великден. Тогава не бивало те да изгладняват, защото налитали на кучета, на петли, на питомни зайци, че даже и на деца в люлки.

Не знам, може: стадото свини, което ме сподире при

митириза, трябва да беше наистина много изгладняло! Аз усетих опасността още в първия момент, та хукнах да бягам. Но съвсем не знам защо ми не предяха нозете! Едвам сварих да отмина митириза, и трябваше да спра: те ме оградиха, свините, едри, като бели малачета! Тълпят се около мен, вирнали зурли към чувала ми с топлите хлябове, и оглушително грукят и квичат.

Трябваше да се пазя: сних чувала от рамото си и почнах да го въртя. А те сякаш повеселяха от това — проклетите свини! Почнаха да въртят къдравите си опашки, сините им очички се заискриха, а една стелна измежду тях почна тихо и трогателно да квичи: помисли може би, че съм дошъл да нахраня тъкмо нея с топлите си хлябове. . .

Дотук не беше още страшно: аз смятах, че трябва да спася хлябовете, и не ми идваше на ум да се боя за себе си. Но както се въртах сред свините и отстъпвах към нашата кръчма, гледам, оттам наизскачаха посетителите, почнаха да ми махат с ръце и да викат страшно.

Аз чувах само «хлябовете, хлябовете!»

Разбира се, трябваше да пазя хлябовете, нали затова се мъчех и аз? Но защо ревяха те тъй тревожно? Почна да ми става страшно, а после и съвсем настръхнах: всички ония хора, посетителите от нашата кръчма, се навърволиха — тичат към мене и реват:

— Захвърли хлябовете бре-е, ще те разкъсат! Хлябовете захвърли, момче-е!

Да, аз най-после разбрах това: трябва да захвърля чувала с хлябовете. Но сега стана с мене нещо странно: впил съм пръсти в чувала, въртя го пред зурлите на проклетите свини и съм решил в душата си, че трябва наистина да захвърля и чувал, и хлябове, но не мога да си разтворя пръстите: забравил съм как се прави това!

Какво ли не преживява човек в света! Аз си мисля и до днес, че ония свини в Русе, които бяха изгладнели, защото господарите им не са могли поради бунта да ги нахранят, че те нямаше нищо да ми сторят. Питомни животни: въртят се около мене, люлеят отпуснатите си

търбуси и добродушно грухтят — смятат може би, че аз, като въртя безпомощно чувала с хлябовете сред тях, правя го само за да ги подразня, та после храната да им се услади още повече.

Да, аз допускам това. Защото каквито едри бяха те, ако само искаха да ме разкъсат, нищо не би ги възпряло. Ето, един от глиганите-даже закачи — навярно без да ще — със страничния си зъб крачола на единия ми крак и го хубаво раздра. Но едновременно той така се изплаши от пакостта, която беше извършил, че остро изквича и хукна назад.

После в кръчмата когато свиневъдци тълкуваха държането на тези изгладнели свини с мене, твърдяха, че във всяко свинско стадо глиганът командарял винаги, че той бил много хитър и че тоя, дето ми раздра крачола, не е направил това случайно, ами е рекъл да изпита ума ми за — ще дам ли с добро хлябовете, или няма да ги дам?

Кой знае! Вярното е, че животните бяха много изгладнели, пък аз — неопитен хлапак — въртах топли хлябове токо пред зурлите им, та ги съвсем раздразних. Това е вярното. Ето, когато глиганът ми раздра крачола, аз повлякох малко чувала по земята и тогава няколко свини изведнаж успяха да забият страничните си зъби така в него, щото аз вече не можах да навия и се опомних: съумях да отпусна поне едната си ръка от чувала, сграбчих от земята камък — цял молоз¹ — и го запокитих върху проклетите. . .

Но — с това се и свърши моята борба! Видях, че белите ми хлябове се запремятаха по калните зурли на лакомите гадини и — повече не помня: трябва да ми е прилошовяло. . .

Когато се съзнах, видях се на бай Миньовото легло в страничната стаичка до касата. И се почувствувах поласкан: бай Миньо ревниво пазеше ключа на тази стаичка, в нея аз почти не бях влизал.

Това добре, но по челото ми струяха едри капки сту-

¹ Чакъл, парчета от кирпич.

дена пот, влажно и хладно беше цялото ми тяло, а устните ми горяха и чувствувах голяма слабост. Очевидно, втресло ме е. Проклетата работа, отде се взе тоя бунт! Не ще е хубаво нещо той: ето, хората не сварват да нахранят свините си и те може да разкъсат човека, когато носи топли хлябове. . .

А кръчмата навън се беше нещо разшумила: приказват си хората, разправят високо и гласовете им са комай весели. Може бунтът да се е свършил.

Скръцна вратата, гледам, надникна бае Атанас.

— Ще помниш сега какво е бунт — заклати той глава, като ме доближи. — Така да знаеш, когато свини изгладнеят, разкъсват човека. Хем също е и с двукраките свини: ей ги сега, юрнали се из всички кочини, майор Узунова ще ловят. . . гладни кучета!

Бае Атанас трябва да беше много сърдит. Аз не мислех като него, че хората са толкова лоши. Ето, всички тези, които сега шумяха в кръчмата, само преди час се спуснаха презглава, да ме спасяват от гладните свини — мене, никому непознат сирак — чужбинец! Наистина, те отначало тъкмо мене прежалиха, като ме пратиха през митириза да купувам хлябове. Но бояха се хората: нали се дадох залпове и до самия митириз, когато господин Късогледов биеше барабана? И нали само срещу възрастни хора бяха тези залпове? Не, хората бяха прави! А после, щом ме видяха в опасност сред проклетите свини, всички забравиха страховете си от бунта и отърчаха, та ми спасиха живота. Да, бае Атанас не беше прав: хората не са толкова лоши, колкото ги смяташе той. . . даже хората никак не са лоши!

Така си мислех аз, като гледах сърдитото лице на бае Атанаса. И изведнаж ми мина през ума: да не му е пък някакъв роднина майор Узунов, че му е толкова мило за него?

Бае Атанас седна до мене и се унесе: кръстоса шепи върху кривата дръжка на тоягата си, натисна после на тях долната си челюст и се унесе — не помръдва, също като ония римски патриции, които били насядали някога пред портите си, когато готите влезли в Рим, та тези ги взели за статуи. . . Коров човек беше бае Атанас и

честен, всички му се бояха, той всекиму казваше право в очи, каквото мисли. А ето сега — човекът беше съвсем огорчен! И аз по едно време знах да го попитам: дали майор Узунов не му е роднина?

Но тук изведнаж се дигна голяма беготня на улицата и бае Миньо влезе при нас с някаква крива усмивка на уста.

— Май че му се вижда вече краят — каза той. — Майор Узунов избягал с другарите си на лодка по Дунава.

Бае Атанас зина:

— Как тъй? Защо?

— Е, навили му вече, какви ще ги бърка? Юрнал е сега свят на Дунава: ще го хванат.

— Теб какво ти става, та си се ухилил? — изръмжа бае Атанас и влезе гневно в кръчмата.

Бае Миньо не трябваше да се хили, разбира се. Но кротък е човекът и не обича бунт. Как се уплаши той днеска, когато се даде залп от митриза! Не, много чудно беше всичко това, което стана днеска. А сега ще ги хванат — и майор Узунова, и другарите му: ще ги хванат на Дунава!

Аз скочих.

— Къде бре? — пита ме бае Миньо.

— Никъде. Мене ми мина. Какво има пък... пусни ме бе, бай Миньо, до Дунава, да видя, а?

Добрият човек се намръщи и се повърна в кръчмата, без да ми отговори. Навярно ще ме пусне. И колко е то до Дунава? Ще отърча и ще се върна на един дъх.

Пристегнах се набързо и влязох в кръчмата. Посетителите ме посрещнаха с дълго «е-е-е». Някой ми каза «Христос възкресе» и всички се разсмяха.

— Сега пък иска да иде на Дунава — смееше се бай Миньо. Душа има като на птичка и пък се увира, където не му е работа.

Но тези, които ме бяха спасили днес от свините, почнаха да се обаждат: «Пусни го, Миньо»; «Колко е то място: нека иди, Миньо»; «Истина, нека отърчи, та да знаем какво става». . . Добри са хората, добри! Но бае Миньо закръшка: тъничка ми била душицата, ще

станело нещо да заболеея, че кой ще ме гледа... А все пак склони човекът. И аз хукнах към Дунава.

* * *

Досега нищо не е вълнувало тъй много моето въображение, както картината по Дунава пред Русе вечерта на 19 февруари 1887 г. Аз и преди обичах живописата — обичах я, откак съм се запомнил, — но дълги години после ме блазнеше да възпроизведа с маслени бои върху голямо платно онова, което тогава съзерцавах на Дунава!

Гасне ден, вечерната позлата надхвърля водите и играе по куполите на черкви далеч в Гюргево.

Върбите по целия отсрещен бряг са сиви като висок трънен плет и хлътналият дълбоко в коритото си Дунав бие в тях и пласти, като снежен гердан, начупени кържи.

Сред водите се подава остров — дълга ивица пясък. По него са напластени цяла могилка кържи.

Ето, такъв беше «фонът» на картината, която дълги години после се мъчех да нарисувам. Такъв го схванах аз тогава — на 19 февруари 1887 г. вечерта, когато, като бях хукнал по митриза, стигнах до яра над Дунава — там, където сега минава крайбрежната алея.

В първия момент тогава аз се смутих, защото попаднах тъкмо сред чиновници, които стреляха към Дунава. И тези чиновници бяха препасали през рамо — също като нашия хазаин господин Късогледов днес — някакви тесни, съвсем тесни български знамена. Мене ми стана даже грозно, като че ли бях попаднал между врагове. Не бяха ли всички посетители на нашата кръчма днес враждебни спроти господин Късогледова? Очевидно, бях се прихванал и аз малко от партизанство.

Но скоро се свързах: чиновниците стреляха скрити зад камъни и дървета, значи, беше опасно, трябваше и аз да се погрижа за себе си. Не казвам, че ми се разтрепераха съвсем коленете, но имаше нещо подобно.

Не помня как се озовах зад един стобор от гнили дъски. Знам, че по едно време страхливо подадох глава като лалугер над стобора и огледах цялото бойно поле. И веднага се забравих, като да бях на война с прашки: залових се да разуча бойното поле.

Пръснатите над яра стрелци се бяха насочили нейде надолу по Дунава и мислех, че стрелят към Гюргево. Но натам нищо не се видеше освен една рибарска лодка, която идваше насам. Аз се вторачих към тази лодка и заследих.

Трябва да е вярно твърдението, че родените край море имат силни очи: аз дълги години в живота си можах с просто око да конкурирам на обикновени бинокли. И видях сега малки фонтанчета, които куршумите от нашия бряг дигаха във водите около влашката рибарска лодка. Прочее, нашите стреляха в тази лодка: очевидно, не ѝ даваха да идва насам. Защо ли?

Понадигнах се аз още повече над стобора и потърсих с очи направлението на лодката. Да, беше ясно, тя бързаше към пясъчното островче сред Дунава срещу митницата.

Сега аз се вторачих в това островче и трепнах: стори ми се, че сред кържите по него се разсипаха клъбца от барутен дим. Вторачих се по-добре: сред кържите се чернееха петна. Островчето беше близо — тези черни петна да бяха врани, пак бих ги отличил. Прочее, вторачих се още по-силно и зинах: черните петна бяха офицерски фуражки, под тях се издигаха малки клъбца барутен дим и — чух — достигаха до мен тънки гърмежи от револверни изстрели.

Свих се цял и ми притъмня на очите, забравих даже къде се намирам. После се сетих, че може да ме убият — загледал се бях като хапльо тъкмо насреща, откъдето се стреляше върху нас!

Когато ми мина първата уплаха, аз намерих, че мога пак да надникна от стобора. Ще гледам черните точки сред кържите в островчето и забележа ли клъбцата от барутен дим, веднага ще се скриям: нима куршумите вървят по-бърже от погледа на човешките очи?

Така почнах пак да надниквам през стобора. И едвам

сега забелязах, че само един аз се бях намерил най-хитрият да се крия зад дъсчен стобор: всички други се бяха залостили зад стена, камък или дърво!

Това откритие ме учуди, но не ме уплаши. Може би защото едновременно забелязах куп хора по ръба на митриза — там, откъдето бях дошел и аз: очевидно, там беше безопасно, ония хора се бяха възправили на открито и гледаха спокойно.

Аз прислязох веднага до вратията на стобора, набрах си кураж, че като хукнах. . . на един дъх се озовах в нозете на възправените край митриза множество хора!

А след малко, седнал на самия ръб, прегърнал с ръце коленете си, аз опулих очи да не пропусна нищо от онова, което ставаше.

На островчето, сред кържите, сега не личаха офицерските фуражки, но ясно се виждаха барутните клъбца и се чуваха тънките гърмежи на револверите им. А откъм Гюргево приближаваше влашката рибарска лодка. Аз вече виждах всичко по нея: върху носа ѝ един рибар с дълга кука отблъсваше кържите; вътре двама въртяха лопатите, а зад тях един управляваше кормилото. И тези хора нехаеха от залповата стрелба из нашия бряг, макар че куршумите вече образуваха цяла мрежа от фонтанчета около ладията. Не, тези власи бяха турили главите си в торба! Трябва да им са обещали много пари от руското консулато в Гюргево: тъй казаха възрастните около мен. Защо ли?

Не, много, много интересно беше това, което гледах. Колко пъти съм се оплаквал на приятелите си, че съм вече маниак: искам на всяка цена да стана живописец само за да напиша една маслена картина, която ми е оживяла в душата.

Пък и съдържателна беше тя — замислената от мене картина: колкото по възмъжавах, толкова повече се убеждавах в това! Трима вожди на племето си, от които единът — майор Узунов — беше, както после разбрах, на роден герой, трима вожди на племето си бягаха сега като престъпници и хората ги гонеха, за да ги убият. . . да! А някакви влашки рибари се мъчеха да ги спасят. . . за пари, само за пари!

Аз и сега чувствавам всичко онова, а какво беше тогава!

Вперил съм очи във влашката рибарска ладия и ми се е свило сърцето — не дишам. Какво ли ще бъде, ако тези власи наистина достигнат островчето и успеят да отнемат бунтовниците? Аз намирах, че това би било срам за България. И даже се разтреперах от вълнение. . . а може би и от студ. Слънцето се беше нащърбило на заник и през румънските равнини подухваше резлив ветрец, навярно от снежните преспи на далечните Карпати.

Вперил съм очи, гледам да не изтърва нещо, а изведнаж възрастните около мен ахнаха:

- Търкулна се влахът нѐден!
- Падна!
- Хайде, бягат власите!
- Бягат, ура-а!

Аз неволно си потърках очите: влашката ладия бърже изви назад, а рибарят, който стоеше на носа и отбиваше с голяма кука кържите, той беше липсал: улучил го е куршум, паднал е в Дунава, а аз тъкмо това бях пропуснал да видя, заляпал съм се кой знае къде!

Не можах да си простя! И толкова повече ме догняваше на мене си, колкото по-се мъчех да си представя как рибарят, прострелян, да речем, в гърдите, натиска с ръка клетото си сърце, а след това изгубва равновесие и пада в ледените бездънни води навярно с главата надолу. . . Страшно! Поне това да бях видял! А раняването, виждал съм го най-после на театър и пак може да го видя. . .

Между туй целият наш бряг се оглуши от «ура». Общият вик се движеше като вълна нагоре, към арсенала. Сега ме погълна това постепенно движение на много човешки гласове по брега, аз станах и след малко трябваше да зина: «урата» се страшно усили към арсенала и потръгна в обратна посока, към нас. Сипе се страшно «ура», като разлял се порой! А докато се опомня, почнах да си дера гърлото и аз: сред Дунава се яви с развято знаме славата на дунавската ни флотилия, яхтата «Крум Страшний»! Тя отиваше към остров-

чето: свърши се, прочее, бунтовниците ще бъдат пленени, «ура»!

И после настана мъртва тишина: всеки чувствуваше, че настъпва най-страшното. Хората почнаха да си шепнат, като че ли се бояха да ги не чуе някой. Аз подслушах: бунтовниците щели да се предадат, защото те се били измокрили до уши, когато са избягали в островчето. А избягването станало така: като видял майор Узунов, че целият град се е вдигнал против него, повикал двамата си дружинни командири и решили да не проливат повече братска кръв. Така те слезли пеша на арсенала, хвърлили се тука в една лодка и заплували към влашкия бряг. Те сами са гребали с лопатите, та това ги е издало: митничните стражари първи разбрали, че те бягат, и открили по тях честа стрелба. Лодката е била още близо, та един от първите изстрели улучил едного от бунтовниците. Той почнал да вика и уж развял бяла кърпа, но другарите му, вместо да възвият лодката към нашия бряг, насочили я към пясъчното островче. Тогава митничните стражари ги обсипали пак със залпове, та бунтовниците едвам могли да се скрият в островчето. На слизане те се измокрили до уши, защото е трябвало да помагат и на ранения си другар.

Аз разбрах: щом са се измокрили при слизането си на островчето, бунтовниците досега са се вковали в лед и непременно ще се предадат. Прочее, «ура»!

Никой обаче не викаше «ура»: хората само припряно шепнеха. И скоро всички проточиха вратове към островчето: там, иззад куп кържи, се възправи един от бунтовниците и замахаше с ръце. Аз се възрях: не, човекът не махаше с ръце, а си събличаше шинелата. Съблече я, хвърли се в Дунава и заплава към влашкия бряг!

Сега всички наоколо завикаха и се разсмяха: «Лесно ли е да се преплава Дунава, когато кара кържи!» — викаха. «Ей сега ще го сковат ледените води и той ще слезе на дъното да се стопли — ха-ха!»

Аз бях настръхнал, а те се смееха! Тогава за пръв път се доведох, че то. . . възрастните хора не са по-добри от децата. Смелият бунтовник офицер, който пред очите

на цял свят се хвърли в ледения Дунав, поплава малко и наистина изчезна: угасна като свещ. И всички около мене завикаха: «Хайде-е!» После някои добавиха: «Сега е ред за другите.» И пак се разсмяха. . .

А колко ли от тези хора в утрото на този ден са благоговели пред майор Узунова, който се беше решил да дигне бунт! Не всеки се решава на нещо такова. . .

Да, в оня момент от живота си аз съзнах дълбоко, че възрастните хора не са добри.

Обаче веднага пак забравих всичко, забравих даже де се намирам. «Крум Страшний» изви нос си с развя-тото голямо знаме към островчето и спря: ще ловят бунтовниците, ще ги ловят вече!

Аз станях и не ми беше вече грозно. Мислех: може и останалите двама бунтовници да се хвърлят в Дунава и да се удавят. А това не можеше да се види от мястото, където бях. Трябваше прочее да предприема нещо, ако исках да видя всичко.

Под мен се извиваше една опасно стръмна пътека по яра. Тя извеждаше долу, на Дунава, където се редяха дъсчени кафенета и гостилници около малки рибарски скели. Аз забързах по тази пътека и когато слязох долу, видях, че по мен из същата пътека се бяха навърволили и всички други, които бяха горе. Ако не беше това, аз щях да потърся може би как да възлиза пак горе, защото долу не се виждаше съвсем нищо: кафенетата закриваха даже и Дунава.

Но навалицата бликна от всички страни из високия бряг и скоро аз вече можах да следя всичко, без да гледам: тези, които виждаха нещо, обаждаха високо и то се носеше от уста на уста.

Така аз знаех, че останалите двама бунтовници в островчето са се предали: това се ознамени с дълго и несвършвано «ура» от целия народ — навярно пленените се виждаха на парахода.

После узнах, че «Крум Страшний» потеглил закъм нас: щели да предадат майор Узунова в наши ръце, за да го разкъсаме.

— И трябва! — викаше някой сред навалицата. — Нека видят деца и внуци как трябва да се постъпи с

тези изверги, които искаха за 30 сребърника да продадат майка България!

А! Нима те са искали да продадат майка България? Аз това не знаех досега и пламнах от гняв. Нима тоя проклет майор Узунов и неговите другари са искали наистина да извършат такова нещо? Безобразници! Те трябва да са от ония, дето бяха пропъдили княз Батенберга. . .

Все пак беше страшно: хората да разкъсат жив човек! Само като си представих това, замижах!

А изведнаж хората наоколо — наблизко и надалеч — се развълнуваха: яхтата «Крум Страшний» хукнала с пленените бунтовници да бяга надолу, по Дунава! Комендантът на яхтата бил минал на майор Узунова страна. . . Ами сега?

Хората стояха зинали и се гледаха със страшни очи. Не, те бяха сега по-страшни от свинете, които щяха да ме разкъсат днес. . . Какво ли би било да им се паднеше сега в ръцете тоя комендант на «Крум Страшний»?

Обаче тъкмо сред тези тревълнения студената вечер се тресе от топовни гърмежи — един, два, три. . . Гърмежите се слушаха близо, откъм гарата, и някой около мен каза:

— Ще потопят яхтата!

И изведнаж се подхвана пак страшно «ура», а после се повлече всичко надолу край Дунава: блъскаха се, притискаха се и се препъваха също като запенен порой.

Разбира се, сега аз вече съвсем не помнех, че има на света бае Миньо, господин Стефан, кръчма, посетители. . . Тичах презглава сред навалицата и в съзнанието ми странно се преплитаха «майка България», «Крум Страшний», «майор Узунов». . .

По едно време навалицата се заприщи в една теснина: ни напред, ни назад. Тука аз чух да говорят, че хората трябва да са полудели! Никакъв комендант на «Крум Страшний» не е изменил на България и не е мислил да бяга във Влашко с бунтовниците! Работата била съвсем проста: управителят Мантов заповядал да гърмят топове за радост на цял народ, а яхтата отивала надолу, защото пленените офицери щели да бъдат снети

на цял свят се хвърли в ледения Дунав, поплава малко и наистина изчезна: угасна като свещ. И всички около мене завикаха: «Хайде-е!» После някои добавиха: «Сега е ред за другите.» И пак се разсмяха. . .

А колко ли от тези хора в утрото на този ден са благоговели пред майор Узунова, който се беше решил да дигне бунт! Не всеки се решава на нещо такова. . .

Да, в оня момент от живота си аз съзнах дълбоко, че възрастните хора не са добри.

Обаче веднага пак забравих всичко, забравих даже де се намирам. «Крум Страшний» изви нос си с развя-тото голямо знаме към островчето и спря: ще ловят бунтовниците, ще ги ловят вече!

Аз станях и не ми беше вече грозно. Мислех: може и останалите двама бунтовници да се хвърлят в Дунава и да се удавят. А това не можеше да се види от мястото, където бях. Трябваше прочее да предприема нещо, ако исках да видя всичко.

Под мен се извиваше една опасно стръмна пътека по яра. Тя извеждаше долу, на Дунава, където се редяха дъсчени кафенета и гостилници около малки рибарски скели. Аз забързах по тази пътека и когато слязох долу, видях, че по мен из същата пътека се бяха навърволили и всички други, които бяха горе. Ако не беше това, аз щях да потърся може би как да възлеза пак горе, защото долу не се виждаше съвсем нищо: кафенетата закриваха даже и Дунава.

Но навалицата бликна от всички страни из високия бряг и скоро аз вече можах да следя всичко, без да гледам: тези, които виждаха нещо, обаждаха високо и то се носеше от уста на уста.

Така аз знаех, че останалите двама бунтовници в островчето са се предали: това се ознамени с дълго и несвършвано «ура» от целия народ — навярно пленените се виждаха на парахода.

После узнах, че «Крум Страшний» потеглил закъм нас: щели да предадат майор Узунова в наши ръце, за да го разкъсаме.

— И трябва! — викаше някой сред навалицата. — Нека видят деца и внуци как трябва да се постъпи с

тези изверги, които искаха за 30 сребърника да продадат майка България!

А! Нима те са искали да продадат майка България? Аз това не знаех досега и пламнах от гняв. Нима той проклет майор Узунов и неговите другари са искали наистина да извършат такова нещо? Безобразници! Те трябва да са от ония, дето бяха пропъдили княз Батенберга. . .

Все пак беше страшно: хората да разкъсат жив човек! Само като си представих това, замижах!

А изведнаж хората наоколо — наблизко и надалеч — се развълнуваха: яхтата «Крум Страшний» хукнала с пленените бунтовници да бяга надолу, по Дунава! Комендантът на яхтата бил минал на майор Узунова страна. . . Ами сега?

Хората стояха зинали и се гледаха със страховни очи. Не, те бяха сега по-страшни от свинете, които щяха да ме разкъсат днес. . . Какво ли би било да им се паднеше сега в ръцете тоя комендант на «Крум Страшний»?

Обаче тъкмо сред тези тревълнения студената вечер се тресе от топовни гърмежи — един, два, три. . . Гърмежите се слушаха близо, откъм гарата, и някой около мен каза:

— Ще потопят яхтата!

И изведнаж се подхвана пак страшно «ура», а после се повлече всичко надолу край Дунава: блъскаха се, притискаха се и се препъваха също като запенен порой.

Разбира се, сега аз вече съвсем не помнех, че има на света бае Миньо, господин Стефан, кръчма, посетители. . . Тичах презглава сред навалицата и в съзнанието ми странно се преплитаха «майка България», «Крум Страшний», «майор Узунов». . .

По едно време навалицата се заприщи в една теснина: ни напред, ни назад. Тука аз чух да говорят, че хората трябва да са полудели! Никакъв комендант на «Крум Страшний» не е изменил на България и не е мислил да бяга във Влашко с бунтовниците! Работата била съвсем проста: управителят Мантов заповядал да гърмят топове за радост на цял народ, а яхтата отивала надолу, защото пленените офицери щели да бъдат снети

при салханите, където управителят мантов ги причакавал с чиновниците.

Мене ме досмеша: възрастни хора, а пък какво говорят! Защо управителят Мантов ще чака пленените офицери при салханите: не са говеда, че да ги колят там я...

Цялата тази работа беше нещо забъркано, но аз няхах време да мисля: тичах запъхтян, свирах се в тълпите и не виждах нищо. По едно време — не знам как — мина ми през ума, че то не е смешно, дето ще снемат пленените бунтовници на салханите: нали ще ги разкъсват живи?...

Като ми хрумна това, аз исках да спра: нека остана назад, по-далеч да съм. Но сега навалицата беше тъй гъста, че нищо не можеше да се върши на своя глава: влече те пороят от хора, където си ще.

Аз не съм запомнил къде тъкмо тогава управителят Мантов накара да снемат пленените бунтовници. Това се дължи може би на обстоятелството, че тъкмо в тоя тържествен момент с мене стана нещо много важно. Когато навалицата, която ме влачеше, престана да се движи, аз забелязах накъде се протягаха всички вратове, та приклекнах на земята и запълзях по тази посока между краката на хората. Е, посритвах ме, но аз не се отчайвах. Така достигнах най-после едно празно място около няколко хора с много ордени. Сред тях беше и възникният, тунтурест и румен управител Мантов, когото неведнаж бях виждал да сочат хората (кой не трепереше тогава от управителя Мантов в Русе!). Аз се изправих на нозе комай до самите тези големци; бях зашеметен от пълзенето и от ританиците по мене; очите ми пареха — налели се бяха, види се, с кръв; а се бях така окалял, че като се огледах, зинах и почнах неволно да се отърсвам, та дигнах около себе си облак прах. Ето това стана причина, струва ми се, да се случи онуй, от което ми е чоғолно на душата и досега. Някой ми хвана кораво ръката, с която се търсех, после ме загледа сърдито и аз се уплаших. Види се, това омекчи тоя човек, та той ме хвана галбовно за раменете и ме насочи напред, като каза:

— Гледай, юнак!

И аз видях, доведоха пред управителя Мантов... да, тях: пленените офицери!

То беше страшно: шинелите им замръзнали и шумят, почернели им лицата, очите им хлътнали и толкова малки, толкова малки, като на мишки... Не, те и самите мязаха на мишки! Да не беше единът с превързана ръка, аз бих рекъл, че не си струва да се събира цял народ, за да гледа тези някакви двама хора.

Но моето око спря върху превързаната ръка на одного от бунтовниците, та видях капките замръзнала кръв и по шинелата му: да, тоя човек беше ранен! А е замръзнал и кой знае колко го боли...

Би ми домиляло може би за тези полузамръзнали бунтовници, но нямаше време: хората около мене почнаха едновременно да плъоят и да храчат все в лицата им — в черните им замръзнали лица!

В града после се носеше мълва, че майор Узунов бил казал, когато го заплъвали:

— Простете ми, братя, сбърках!

Кой знае? Аз не чух. Те, пленените офицери, търпяха и гледаха като глухонеми.

Най-после майор Узунов може и да е намерил сили да каже нещо, но де можах да го чуя аз: почнаха изведнаж всички да му навикват и да го ругаят, ама така, като кога рибари се скарат на комар! Уж все големци бяха наоколо, пък като отвориха ония уста... да си запушиш ушите!

Ето в тоя шум се случи важното с мене. Един снажен посивял господин с бомбе на главата и с кръст за храброст на гърдите, който беше препасал през рамо тясно българско знаме, също като господин Късогледова днес — той, не знам какво му стана, по едно време ме грабна под мишците и ме подигна до главите на всички. Аз бях изненадан, гъкнах само и не се противях. Господинът ме насочи срещу майор Узунова и му з-кряска:

— Пред тебе стоят и бъдещите поколения, предателю! Дигни глава, изверг, и виж погнусата и възмущението на това дете!

Майор Узунов стоеше с изцъклени очи, безмълвен,

като истукан. И господинът, който ме държеше, викна ми страшно:

— Малко българче, този е предателят на България: заплюй го! . . .

Аз плюнах. . . какво ще му е, щом такъв е редът! А господинът с бомбето ме прегърна и целуна по челото. Той сега плачеше — тоя човек, истина ви казвам.

* * *

Може би мен нямаше да ми е нищо от това, че ме на- караха да се изплюя. Но господинът с бомбето, който ме накара да направя това, не биваше да заплаче. Струва ми се, че тъкмо от това ми се скърши нещо в душата, та аз вече с четири очи гледах как да се измъкна.

Но развълнуваният стар човек ме държеше яко за ръката.

— Не се бой — викаше ми той, — ти с мене ще вървиш!

Ще вървя, какво ще му е! Неприятно беше, че сега току се надвесваха хора и се заглеждаха в мене. Голямо чудо станало: че само аз ли бях заплюл майор Узунова? При това мене ме бяха накарали: това и сам Узунов би признал!

Как да е, тръгнахме. Окръжният управител Мантов яхна един чакърест ат с ръждиви петна и потегли пръв, заобиколен с чиновници, които не знам откъде вземаха пушки и ги нарамиха. След тях идеха двамата пленени офицери, около които полицията образува кордон; на трети ред пак вървяха редица чиновници с пушки. Тук бях и аз при сивия господин с бомбето, който все още ме държеше за ръка.

Не знам през къде минахме, но по едно време познах, че сме пред болницата по Александровската улица. И ми стана грозно: аз бях забравил и господин Стефана, и бай Миня, и кръчмата! А старият човек с бомбето тъкмо тук ми отпусна ръката, като да се убеди най-после, че аз няма да бягам.

Трябаше веднага да бягам, но се поколебах. Чак х да видя какво ще бъде, като влезем в града. Може би хората ще крещат по пленените офицери и ще ги замярват с камъни. . . Гражданите обаче гузно заглеждаха от вратните си или из кръчмите: не си подават носа даже на улицата!

Така кортежът, начело с окръжния управител Мантов, се движеше глухо и неинтересно, та когато видях, че се изравняваме с дома на мировия съдия Късогледов, аз кривнах от редицата, без да погледна моя опекун — господина с бомбето.

Не ме забеляза никой и аз на един дъх се озовах в нашата кръчма.

Да знаех какво може да излезе от това, дето ме на- караха да бъда безсрамен към майор Узунова, аз бих избягал още при болницата, а не току пред Късогледови. Но де можех да зная! А хората трябва да са ме следили и са видели в коя кръчма се прибрах аз, хлапакът, който заплю майор Узунова: не всички, които на 19 февруари 1887 год. вечерта викаха против бунтовниците, бяха и в самата си душа против тях. . .

Инак в кръчмата ме посрещнаха нехайно: хората бяха мрачни. Все пак малко по малко почнаха да ме разпитват. Пък за това и чаках: като заговорих, не млъквам! Но хората ставаха все по-мрачни, почнаха да се кривят по масите, да пъшкат и аз най-после посвих езика си: не обелих зъб за това, че и мене бяха накарали да заплюя майор Узунова.

А щом млъкнах, бай Миньо ме прати да занеса вечеря на господин Стефана.

И ето, когато се върнах пак в кръчмата, усетих, краката ми се подкосиха! Старият бае Атанас спря на мене поглед изпод вежди — ама такъв, че кръвта ми смрази! Гледаха ме лошо и другите посетители, а бае Миньо кри- веше уста на някаква зла усмивка и отбягваше да ме погледне.

Не знам защо, но аз веднага се сетих, че няма да ми отmine току тъй това заплюване на майор Узунова, на което ме беше заставил през тоя ден господина с бом ето.

И наистина, щом кръчмата опустя, бае Миньо ми каза съвсем просто:

— Ти не си вече за тука. . . След това, което си направил днеска — не си! От утре та не ща.

Мене ми стана много студено на душата отначало, даже ме побиха ледени тръпки. А после изпаднах в истинско отчаяние, когато пресметнах, че вече отвед може да ме пъдят тъй — все за същото!

Пъшках и се мятах досред нощ, че току реших: облякох се и поех пътя за железничната гара. Тя тогава беше само една в Русе — оная за Варна. Аз отивах на гарата не да си взема билет — де пари! Решил бях ей така — да си отида във Варна, а не знаех друг път.

Мило ми е да си спомням! Аз спях из кантоните и колибите на железничните пазачи; рискувах да бъда изяден от вълци, защото железничното трасе тук върви все по гористото Делиорманско плато, което още беше покрито със сняг; не намирах по цели дни какво да туря в уста, нито водица устни да наквася, та лапах сняг и затова бях пресипнал! . . .

Да, това ми ранно пътуване беше едно от най-отчаяните. А все пак щом някъде ме попитваха:

— Е, как стана бунтът в Русе бре, момче?

Аз се намръщвах и отговарях троснато:

— Не знам! Излязох от града преди бунта. . .

СЕНКИ

Разкриха се пазвите на Рила и Пирин и гол рът откри котловината на Разлога. Някога баща ми и моят чичо забягнали оттук. Те били тогава на моите години. И стекоха се сега роднини да ме видят: загледват се в мен, някои плачат. Аз не познавах никого и ми беше тъжно.

После дойдоха две старици. Едната от тях някога любила чича ми, другата — моя баща. Те пристъпиха виновно усмихнати, възряха се в мен и търсеха да надникнат в нещо зад мен. Виновната усмивка бавно угасна по набръчканите им лица, обзе ги скръб и страх.

— Господи, същият той! — промълви тази, която беше любила моя чича.

Другата мълчеше и не можеше да откъсне погледа си от мене — тя беше любила баща ми.

И двете старици се унесоха в своя сън отпреди четиридесет, отпреди петдесет години. Тоя им сън бях аз, с моята младост, с лицето си, с косата и с блясъка на моите очи.

— Помня добре — клатеше глава след малко тази, която беше любила чича ми, — на пролетта бе, преди чумата.

— Не беше, Невяно — отричаше другата, която не откъсваше погледа си от мене, — след чумата беше, на есента: наистина!

Те бяха забравили нещо от своя сън, а тъй като паметта им изневеряваше, загледаха се в мен и очите им ме питаха: не е ли тъй? Аз може би помнех. . .

Много бях слушал от баща си за тоя ден. То е било някога — ето, в тази долина с лечебни води и с вековни гори. През планини на юг деда ми църкви зидал и турци го убили до един мост над Сер. Синовите му, Калеш и Христоско, останали годени момци и били псради различните си характери като брат и сестра. Баща ми Христоско бил твърде кротък и минавал за по-хубавелек, а чичо ми Калеш бил неспокоен и opak, ходил със сребърни кобури на пояс и не оставял мома незадирена. Веднаж Калеш тръгнал за Мехомия и пеейки по пътя, замамил в дол дъщерите на един воденичар-помак. Това се разчуло и решило съдбата на двамата братя.

— Побесняха помаците — разказваше тази, която бе любила чича ми, — рекли бяха, ще му земем или живота, или вярата.

Къс беше разказът на стариците. Чичо ми забягнал, за да спаси живота и вярата си. Тогава помаците хванали баща ми. Той бил мек, та нашите се изплашили — отвлекли го сами като жена и го препратили през реки и балкани. Двамата братя се събрали далеч, по бреговете на Черно море. Те там си съчинили нови имена и заживели, чужди на своите и на света.

Късия разказ-сън на двете старици приключи тази, която не снемаше очи от мене.

— Опустя дядовът ти дом — каза тя, — ей, зее и днес сред селото като гроб. . . Забягнаха те — един след друг ни се откъснаха от очите. . . и вече не ги видяхме.

Гласът ѝ беше глух, от него вееше пътувалата цял живот тъга, сега свободна от тегла и желаня, от надежди и отчаяние.

— Чакахте ли ги дълго? — попитах аз.

— Невяна три години стоя — отговори смутена тази, която беше любила баща ми.

А стоялата добави:

— Пелагия задомиха още през зимата — нали така беше, Пелагьо?

И млъкнаха. Аз пак попитах:

— Можахте ли поне да ги прежалите, живяхте ли добре с мъжете си?

И видях, че двете жени бяха чужди, съвсем чужди помежду си. Пелагия се наведе и вече не ме гледаше, а по бръчките на баба Невяна се разля усмивка като слънчеви лъчи по пожълтели есенни листа.

— Аз попаднах на кротък мъж — каза тя. После затресе с костеливи пръсти яката на дрехата си и добави: — Не знам как щях да я изкарам с чича ти Калеша, той беше опа-а-к!

Но усмивката, която кривеше набръчканите ѝ устни, угасна, погледът ѝ се устреми нанякъде, тя промълви по-ниско:

— То. . . не знае си човек сърцето: аз. . . когато после оплаквах мъжа си. . . струваше ми се, че пак оплаквам Калеша. . . Три години го бях чакала, сама знам как.

Сега и баба Пелагия се усмихна, но нейната усмивка беше суха, като на скелет. Тя не намери какво да каже. За нея отговори тази, която беше любила чича ми:

— А Пелагия дадоха на лош мъж. За нея — баща ти ѝ беше прилика. Като две гергини бяха те хубави, кротки, цялото село ги облажаваше.

Пелагия слушаше, без да угаси от бръчките си сухата усмивка. Гледах я и унивах, като да стоях пред утъпкан гроб. После я попитах:

— Вече никак ли не се чухте с баща ми бабо. . . цял живот ли?

Можеше да не питам. Старата жена се обезпокои, заоглежда плахо всички ни, като да се боеше от сянката на мъжа си, и мъртвата усмивка по бръчките ѝ угасна. Тя пое дважд да ми отговори, но не можеше. После хлътналите ѝ очи се овлажиха и ръката ѝ направи кръст.

— Обади ми се той — промълви тя. — Когато по вас там стана друго царство, той ми се обади. . . аз на теб ще кажа, никому още не съм се издала. . . Еднаж в зори бях с менци на вода отишла. . . сама-саминка бях и не видях отде се зе един човек. . . един търговец човек караше товарен кон. Загледа ме отдалеч и потегли право към мен. На, поздрави ме. Аз се упла-

ших много. А той ми каза: «Не бой се, аз те познавам, ти си годеницата на Христоско.» Господи, съвсем ми се смрази кръвта! «Христоско е жив — ми каза той, — от него ти нося армаган за спомен.» И ми даде светогорска икона. Даде ми я и ми каза: «Поръка ми е да ти кажа: сама с ръката си в църква да я окачиш.»

Старата жена се унесе от съня си, лицето ѝ просия, очите ѝ се разкриха слисано, тя видеше и сега нещо. После спря поглед на мене, посочи ми лицето с показалец и пришепна:

— Сега виждам, тогава... търговецът беше той... самин той!

Другата старица полуразкри устни и ме гледаше ревниво. Аз наведох глава, сънят обзе и мене. Стори ми се да помня, че баща ми някога се губи; мама думаше, ходил далече, в родното си село, но не намерил там свои и никому не се обадил.

Баба Пелагия сложи костелива ръка на ръката ми и ме попита:

— Ти може да помниш, той... той живя ли добре с майка ти?

Вървя сред шумни Солун като насъне и в лицата, които срещам, търся сенките на двете старици.

УБИЙЦИ

Маджаринът Андреаш беше осъден на смърт чрез обесване, защото е убил адвоката Светозар Димитров заедно със сестра му и слугинята му.

Срещу Коледа директорът на затвора ми каза в канцеларията си:

— Присъдата е утвърдена.

И ми посочи запечатан плик.

Това още никой не знаеше — и никой не трябваше да узнава.

А го знаеха царят, министърът, прокурорът; знаехме го ето и ние — директорът на затвора и аз.

Важно беше обаче да го не узнае осъденият — тоя, когото ще обесят, трябваше да прекара Коледата в мир, не биваше да е уверен, че ще бъде убит.

А тези, които бяха решили да го убият, за тях Коледата, види се, не важеше. Те изпълняваха акт на правосъдие, нещо, което, очевидно, стоеше по-високо от Добро и Човещина, Надежда и Вяра.

Аз, който бях обявен също за убийца — и по законите предстоеше да бъда изравнен с Андреаша, — прибрах се в затвора с притъпена мисъл и с разбита душа.

И лека-полека се унесох в тъмно лекомислие. Все по-ясно ми ставаше едно прозрение — страшно и неотклонимо:

— Хората са месоядни. Те някога са разкъсвали и яли един-други, защото им се е услаждало човешкото месо. А сега не се ядат — отучили се. Те сега ядат другите животни. И са горди за това. А тези от човечите,

които още посягат върху живота на подобните си, тях те залавят, мъчат, съдят и убиват. И също са горди за това. . .

Лекомислието, с което постигах сега тъй ясно същността на убийствата между хората, се разливаше като отрова по жилите ми.

Аз се ожесточих против директора на затвора: защо ме направи той съучастник в тайната за убиването на Андреаша, което са решили съдиите, прокурорът, министърът и царят?

Изгубих си съня.

До тази нощ аз бях спокоен. Обявили ме бяха — и мен — за убийца, но това не чувствах сам, защото никога не бях помислювал да убивам.

А сега царят, министърът и тези техни оръдия, които ми бяха затиснали лицето в кървавата кал на сляпата си житейска уличка, те — ето, направили ме бяха свой съобщник, подобен на себе си. . . подвели ме бяха да се чувствам убийца — убийца на тоя нещастен Андреаш!

И при това аз трябваше да мълча: другите затворници не биваше да узнават тайната — по никакъв начин!

Защото в затвора имаше още дузина хора, на които предстоеше участта на Андреаша.

И ако тесега узнаеха, че царят и министърът са се изравнили с тях по деяния, т. е. по дух и по кръв, то — нали? — постигнали биха и те скритата в съществуващите закони истина върху същността на всяко убийство. А именно, че то не е нечовечно, престъпно или грешно дело, а е само. . . рискувана стъпка, лудория някаква, която може да ви коштува главата. . .

И тъй като мнозина от тези хора бяха вече извършили тази рискувана стъпка — проиграли бяха, значи, живота си — то. . . какво би ги въздържало вече да не махнат изведнаж ръка на добро и човещина и да се отдадат на зло и звярство?

Т. е. какво би могло вече да ги въздържи да не решат в душата си ето така:

«Щом ще бъдем избити ние, нека и другите да не живеят!»

И да се развъртят в затвора: да убиват, да убиват, да убиват. . . до последно дихание!

Онемях, отдаден на обзелия ме ужас: съвсем онемях.

А минаха празниците и още първата вечер след тях Андреаша уединиха. . .

Така затворът също онемя: тайната стана достояние на всички.

И с мен се случи нещо странно: моят ужас се разсипа! Да, аз се видях изведнаж освободен: не се чувствах вече съучастник в решеното от царя и от министрите убийство. . .

Отначало не можах да вникна как стана това? Но после разбрах. Избавиха ме от денонощно леденачите душата ми тръпки ето тези стотици осъдени тук: затворниците.

Те посрещнаха възбудено решеното обесване на Андреаша: спогледваха се със зли очи, даже се поусмихваха затаено, после някои заговориха високо за някаква «гимнастика», която щяла да се издигне през тази нощ, и. . . и я пожелаха на тез, които ще я издигат! . . .

Накрай един след друг млъкнаха всички.

А никой не си лягаше! Затаили се, няма никой да изохка, нито пък се чува да дишат. . .

Легнах си само аз: събори ме скръб — болна, назъбена, — без сълзи скръб.

Боже мой, ще убиват човек — и всички знаят това: човек ще убиват!

И никой не ще ги възпре; никой не ще може да направи това: никой по земята. . .

Но бог?!

Късно през нощта затворът трепна: задавен глас разля незначайна песен. . . Пееше Андреаша; пееше на своя език и за своята душа.

Изведнаж затворниците се заразкашляха, някои заходиха.

Още вечерта ключарите бяха съобщили, че на Ан-

дреаша разрешили вино. И сега знаехме — той пее: пил е. . .

А-а! Начугулиха се скоро всички по решетъчните прозорци — всички затворници. И онемяха пак — потънаха — и затворници, и затворът цял, и нощта над нас — всичко потъна и се удави в тази пияна песен на приготовления да бъде убит.

Възправил се бях на колене и аз. И не схванах откъде и кой изрече — меко, благо, като молитва:

— Е-ех! Аз бих го заменил. Бих заменил Андреаша! Бог вижда! Стига ми! Нека да разрешат и на мене вино!

. . . Зашеметих се: изгубих съзнание за място и време. Чувствавах само, че на тези думи може да се вярва, трябва да се вярва — в тях говореше правдата на людоеда. Не крие ли се — дълбоко в душата — на всякого, на всякого от нас примирение — вродено примирение — с духа на човекоубийството? Прочее, нека ни разрешат вино! И да свършим! Не е ли това за предпочитане пред дните, които ми предстоят в тъпо очакване ръката на палача?

.
А Андреаш пееше все по-отчаяно: тоновете почваха да се приливат, да се губят. . .

Оставаше вик, вик, като в пустиня: някой изгубен търсеше себе си. . .

После изведнаж прегракналият глас секна.

От плач може би.

.
Нощта почна да преваля. И завслушаха се всички: далеч нейде в двора работеха чукове.

Дигаха бесилката.

Но никой вече не промълви думата «гимнастика»: жестокостта замря в душите — нямаше място за глума.

Само стари затворници, които са преживели — все тук — десетки такива нощи, стоеха още по решетъчните прозорци, огледваха небето, което вече посрещаше деня, и шепнеха:

— Попът скоро ще си чете молитвата.

После стана хладно: зазори се.

И защото почна да се допуска, че трябва вече всичко да е свършено, един по друг легнаха.

* * *

Когато слънцето се дигна над високата тъмнична стена, ние изпълнихме двора пак.

Затворниците от стаята, из прозорците на която се е гледало убийството на Андреаша, обаждаха как е станало.

Един старец послуша, прекръсти се и каза като на себе си:

— Вчера беше между нас — днеска го няма.

Един тъмен младеж, като чу колко платили на попа, който причестил Андреаша, каза през нос:

— То било изгодно — да стане човек тъмничен поп.

Но никой се не извърна към него.

И скоро всички крачеха мълком на два реда нагоре и надолу по дългия тъмничен двор. Крачеха бърже, гонеха сякаш сенките си. А ключарите стоеха настрани до големите врата, зад които е канцеларията и караулната. Лицата им бяха сухо свити: чувстваха се сякаш отчуждени от затворниците. Може да беше и тям криво. . .

По двора бяха премахнати всички следи от извършеното: окото не намираще нищо необичайно. Даже и небето бе чисто, слънцето — ясно и хубаво.

Но ето дойдоха първите посетители от града — някой приятел или роднина на някого от нас.

И поизтръпнаха нещо хората около мен, понаежиха се.

Дежурният ключар извика нечие име. Огледах се: всички мълчат, никой не подхваща това име, както пръвеха всеки ден. Зинал бях аз, но също не викнах. Ключарят трябваше да повтори и да потрети името, докато самият викан го чу.

Тръгна той, виканият, а го не проследиха ничии очи: като че ли му се сърдеха всички. . .

Почнах да схващам — закрепна в мен съзнание: днес не трябва посетители. . . Да.

В лицата на затворниците се четеше тъмно отчуждаване към всички — към всички, които бяха във от затвора.

След малко дежурният ключар викна от големите врата към бърже движащите се редове затворници:

— Поръчайте пет кафета за канцеларията!

Кафенето на затвора беше далеч в дворния ъгъл. Поръчката трябваше да мине през всички нас. Но ние мълчахме: даже не погледнахме към ключаря, брояхме сякаш бързите си стъпки.

Човекът се прокашля, помълча и после каза меко:

— Поръчайте бе.

Сега един висок млад затворник с обвиснали на сърп черни мустаки се обърна към кафенето и викна:

— Хей, занесете пет кафета на убийците!

Спряха изведнаж всички. Настана мъртва тишина. И избухна смях: отсечен, странен.

След това затворът се оживи: подзе обикновения си живот.

ИЗПОВЕД

Бяла студена светлина; музика със странен ритъм; разгопени рамене на разголена плът. . .

— Танцува ли ти се, Мариам? Иди.

— — —

Беше тиха вечер през май, дете. Заблудихме очите, които ни дебнеха (помагаха ни и по-младите от нас), откъснахме се от широкия Дунав и се устремихме към планините.

Бяхахме по тучни разхълмения и през тъмни лесове. Ти лежеше на ръцете ми, наляла в себе слънцето. И трептеше над нас бездънна светлина, която искреше по снежното било на Балкана и заливаше речните усой.

Разкри се после необозрима шир — Шипка. Никога слънцето не е било по-ослепително, Мариам, и целувката — по-опияняща. Седиш на коня пред мен, спектърът на брилянтно сияние трепти на коленете ми и усмивката на устните ти се топи в огъня на желанията.

(Танцувай, дете, ти си царицата на бала тази вечер. Даже изглеждаш чужда — в плавните фигури на валса. Никога паун не е бивал тъй хубав в своята ослепителна пъстрота. Погледът ми те гони неусипно и тръпне душата ми: ти беше тъй малка тогаз — с тъмни, тъмни очи. . . Боже мой, как е далеч утрото на нашия ден — мъгливо и мъчително далеч, като прекъснат сън!)

Бяхме замижали и опиянени, Мариам.

А стана хладно — зад нас се разкриха пропасти. Аз не знаех кога сме ги минали — и ме обзе тревога. Но притисна се ти о мен — и аз се извърнах.

Дълбоко през градове и селения сияеше като лента от бяла светлина Дунав. И заграби ми той душата: пред погледа на очите ми се разстлаха като цветни лехи годините на копненията.

Взех ти главичката, дете, сврях пръсти в къдрите на твоите години и — развихри се лъвската грива по мен: конят полетя.

(Живот — век! Аз помня, Мариам, тържеството на безчет конници, сини като гълъби, с дълги пики и устремени напред като ястреби. Сълзи на детско опиянение и на неземни надежди — къде отлетяха те. . . Проговорете, старци, из своите утъпкани гробища!)

Нашият възход, нашият възход, Мариам!

Бавно заграбваше душите ни тревожната тишина в поднебната шир. И челата ни сияеха в безмълвието.

После Стара планина откри снежното си теме: пред очите ни заиграха скрежащи блясъци.

И чудото на Шипка се случи. (То беше знамение или мираж, Мариам!) «Св. Никола» опря чело о небото и руският паметник над него оживя. Залюля се гигантският войнишки кръст, излегна се назад и се вряза в спектъра на слънцето. . . В ослепителен фон от разтопено злато израсна исполинско разпятие и по него се лепяха големи, големи петна кръв.

Никога, Мариам, подвигът не е бивал тъй осветен!

И душата ми се смути.

И ти каза тържествено бледа:

— Това аз прозрях само чрез теб: благодаря ти! Води ме сега: готова съм на всичко!

О, господи. . .

А потресе грива и конят — тревожно изцвили.

Огледах се: бяхме пред спасителния дом — наляво от нас се стелеха голини, осеяни със скелети.

Слязохме от коня. И аз коленичих (сърцето ми ме научи). А ти не знаеше. И остана права. (Трябваше да се помолиш и ти, Мариам!)

Възправих после пак чело и — потеглихме. Сърцето ми тръпнеше: наляво от нас се стелеха голините, осеяни от скелети.

А оживя тревога и в душата ми: слънцето възбуя. И изведнаж конят заби нозе в земята. Далеч заечаха усоите. Планината се сниши. Билото затаи дъх.

Идеше буря.

Смути се умът ми (ти се притискаше о мен, Мариам, и умът ми се смути); плахо извърнах очи към спасителния дом. Но той синееше вече далеч назад. . . Тогаз залутах поглед напред — към предела на билото. И — склочих те в помъртвели ръце: конят пак полетя.

Но иззад «Св. Никола» подаде огнен клон гигантска черна птица на бели криле. . . Слънцето се разби в мълниевии пламъци. Кръгозорът се разгроми. Затисна ни гробна тишина. Припадна мрак. Леден трепет скова всяко дихание. И изведнаж планината неистиво зарева. . .

А бяхме ние сами — ти и аз, Мариам! — сами сред бурята на връх Шипка; сами в бушуващи порои и в непрогледен мрак; сами под разгроменото небе!

И проплака сърцето ми (помислих за ограбената стара, за майка ти, Мариам!).

Но ти, малка, с тъмни очи, прирасна о мен, обвини ме: змеица сякаш.

И познах аз самозабравата на смъртния: проечах яерихонските тръби. . . Разбиха се мрачините, Мариам, и душата ми прозря — пожертвувал се беше Прометей: осменият Зевс разгромваше небесния купол.

Бъди благословена, о жена!

Миг — вечност.

Циклопи ломяха гигантски блокове и ги поваляха в безднени тъми, из които херувими възнасяха венцехваленията на смирието.

Просветващ звезда, възцаряваше се в хаоса с кърваво сияние — като блясъка на изкуплението — и бавно втваше в чада на горящи градове.

И летяха насрещно тълпи в тежки доспехи, врязваха се едни в други, давяха се в ярост и стихваха бавно в димящо море от кърви.

И пак, и пак циклопи къртеха гигантски блокове, Мариам, и ги поваляха в безднения хаос, из който се въземаха венцехваления на смирието — непрекъсвани, вечни.

— — —

Бог вижда, възликувал бях, дете, и гордостта ми беше безмярна.

Но любовта ми ме победи (бяхме просмукани до кости, ти стенеше на гърдите ми в предсмъртни тръпки, а хаосът се продираше от мълни и — любовта ми ме победи). Дигнах десница и вопиях:

— Милост! Милост!

Но гласът ми се стопи в хаоса.

Присвих те тогаз до себе си, дете, и се зацепих о скала — назъбена, студена, тъмна.

— — —

Миг — вечност.

А доземаха се тревожно — и все по се сливаха с воя на бурята — въззиви. . . отначало глухи, като при гибел насъне. . . после все по-ясни и по-ясни. . . въззиви, плахо молящи и кресливо жалки:

— Наза-ад, деца-а! Скоро при нас, в спасителния дом! На-за-ад! На-за-ад!

Аз слушах притъпен (спомни, Мариам: ехтеше Шипка като опразнена вечност!). Какво е назад? Какво — напред?

Но ти се присмъкна в нозете ми, обгърна ги: молеше.

И гордостта ми се роди.

(Ние назад? А нашият устрем, Мариам? Младежки жар ли беше той? Сватбен възторг ли? Или може би дъждовна дъга. . .)

5

Минутите бяха години. И зрееше молитвата на душата ми. Лепях длани о мъртво бледото ти чело, Мариам, топлеше ни дъхът на коня, скалата тътнеше (ще се откърти може би!) и душата ми — с узряла молитва — предвкусваше тайнство: разкриваха се в нея дълбините на надеждата. . .

И когато исполинските бели криле на бурята, която беше разгромила хоризонтите, се размахаха наново, та настъпи по-страшното от смърт (сблъскаха се вихрите, Мариам, закъсаха ни един от друг) — о, дигнах аз десница и направих от челото до сърцето си кръстното знамение.

(Отче наш, който си на небето, да бъде волята ти! И когато ни ограбват насъщния хляб при кървав труд; и когато ни хулят и гаврят, бият и избиват; и когато сам ти ни презреш и изоставиш — да бъде волята ти, отче наш, който си на небето!)

6

Когато просветна, Мариам, очите ми потърсиха нашия кон. И видях: отвлечен беше той. . . Отначало недоумявах. И се смутих. И потърсих погледа ти. . . Но кръвта избяга от сърцето ми: в очите ти играеше блясъкът на стъкло. . .

— Къде е, къде е нашият кон, Мариам?!

О, час на прелома!

(Така беше, Майко, и под кървавия дъжд на долините. Лежахме ние — изпружили снаги, рота по рота. Лежахме от утрото до обед и до вечер. И сипеха се върху ни от назъбени стени огнени кълба. Сипеха се от утрото и до обед, и до вечер. Когато потръби заря, о Майко, никой не се дигна!)

Мълком се откъснахме ние от скалата си, Мариам. И вървахме бавно — бяхме чужди. И свои бяхме пак, свои, като чужди.

Прегъваха се коленете ни; кретахме с блуждаещи очи — очаквахме. . . и не знаехме какво.

(Черният облак, Мариам — гигантската птица на бели криле — беше може би лъв, който се отвърна от жертвите си, щом ги надхвърли. . . Какво знаем ние!)

А бе студено по билото, Мариам — студено и мокро. И не привличаше ме пръстта. Натезали ми бяха раменете, отпаднаше челото — но не привличаше ме пръстта. . .

После изведнаж земната кора отсечено хлътна пред стъпките ни: юг.

О, тъмна сила на долините!

Спряхме над мраморно изваяната гръд на Шипка, Мариам, и се унесохме: под нас лежеше — в шеметни дълбини — долината на розите.

По дивен губер блещеше сребърната лента на Тунджа, обвила зелени сенки.

Над градините — безкрайни лехи от цъфнали рози — залезът хвърляше гаснещи лъчи, меки като сънни милувки.

Пъплеше мравуняк — едвам доловим и безброен пак: трудов народ — вечен.

И биеха — глухо и проточено — църковни камбани за вечерня. . . А вземаха се високо и ята птици — сякаш вихри, понесли златни листца — и се разсипваха като падащи звезди. . .

Никога залезът не се е забулвал в по-замамлив воал, господи!

Стояхме ние прехласнати и слушахме химн. Той се носеше от невидими криле, достигаше до нас — в поднебната вис — и беше нашите оборени чела.

. . . Раменете ни се докоснаха, Мариам, преплетоха се ръцете ни пак и скръбта ни — новородена — се стопи.

О, смърт — велика и незнайна!

(И заслizaхме ние, Майко, позлатени от сетните лъчи на деня. Вървахме леко и бърже: тъй пъпрат криле млади гълъби над своята стряха. Вдетинени, ние посягахме към розите, преди още да сме до тях. И късахме ги после с окървавени пръсти, кичехме си гърдите, захапвахме ги с уста и ги хвърляхме — на цял свят.

А под Шипка изпаднахме в плен. Укрити в тъмни сенки на исполински кестени, те — по-младите от нас (нали нашият съюз обхващаше всички хоризонти, Майко!) — ни обсипаха с цветя, много цветя — бели, жълти, червени, кървавочервени.

И втъна тя, възторгът на душата ми, в море от цветя, Майко, а аз виках:

— Да живее, да живее животът!

После нашият хор оглуши поля и гори.)

9

Било е някога: имало властен бег. И построил той кула. Но времето съборило кулата. И останало само име.

Спомен като сън: припомняш ли си го, Мариам?

Нашата стряха бе в кулата — цяла обрасла в бръшлян, който закриваше слънцето.

И смееше се луната в нашите нощи, развяла всички воали.

Сън. . .

За нищо не скърбяхме. Отбягвахме спомените. И не възжелавахме ново. А умореше ли се нощта ни, просветвахме като утро пак.

Сън. . .

Беше розобер. Плъпваха — в зори — розоберки из градините. Те беряха цветя в стройни редове, пълнеха своите кошнички, кичеха чела и пееха дружно и високо.

А явявахме ли се ние сред тях, обсипваха и нас с цветя. (Може би те сипеха цветя над своите погребани

Мълком се откъснахме ние от скалата си, Мариам. И вървахме бавно — бяхме чужди. И свои бяхме пак, свои, като чужди.

Прегъваха се коленете ни; кретахме с блуждаещи очи — очаквахме. . . и не знаехме какво.

(Черният облак, Мариам — гигантската птица на бели криле — беше може би лъв, който се отвърна от жертвите си, щом ги надхвърли. . . Какво знаем ние!)

А бе студено по билото, Мариам — студено и мокро. И не привличаше ме пръстта. Натезали ми бяха раменете, отпаднаше челото — но не привличаше ме пръстта. . .

После изведнаж земната кора отсечено хлътна пред стъпките ни: юг.

О, тъмна сила на долините!

Спряхме над мраморно изваяната гръд на Шипка, Мариам, и се унесохме: под нас лежеше — в шеметни дълбини — долината на розите.

По дивен губер блещеше сребърната лента на Тунджа, обвила зелени сенки.

Над градините — безкрайни лехи от цъфнали рози — залезът хвърляше гаснещи лъчи, меки като сънни милувки.

Пъплеше мравуняк — едвам доловим и безброен пак: трудов народ — вечен.

И биеха — глухо и проточено — църковни камбани за вечерня. . . А вземаха се високо и ята птици — сякаш вихри, понесли златни листца — и се разсипваха като падащи звезди. . .

Никога залезът не се е забулвал в по-замамлив воал, господи!

Стоехме ние прехласнати и слушахме химн. Той се носеше от невидими криле, достигаше до нас — в поднебната вис — и беше нашите оборени чела.

. . . Раменете ни се докоснаха, Мариам, преплетоха се ръцете ни пак и скръбта ни — новородена — се стопи.

О, смърт — велика и незнайна!

(И заслизахме ние, Майко, позлатени от сетните лъчи на деня. Вървахме леко и бърже: тъй пъпрат криле млади гълъби над своята стряха. Вдетинени, ние посягахме към розите, преди още да сме до тях. И късахме ги после с окървавени пръсти, кичехме си гърдите, захапвахме ги с уста и ги хвърляхме — на цял свят.

А под Шипка изпаднахме в плен. Укрити в тъмни сенки на исполински кестени, те — по-младите от нас (нали нашият съюз обхващаше всички хоризонти, Майко!) — ни обсипаха с цветя, много цветя — бели, жълти, червени, кървавочервени.

И втъна тя, възторгът на душата ми, в море от цветя, Майко, а аз виках:

— Да живее, да живее животът!

После нашият хор оглуши поля и гори.)

Било е някога: имало властен бег. И построил той кула. Но времето съборило кулата. И останало само име.

Спомен като сън: припомняш ли си го, Мариам?

Нашата стряха бе в кулата — цяла обрасла в бръшлян, който закриваше слънцето.

И смееше се луната в нашите нощи, развяла всички воали.

Сън. . .

За нищо не скърбяхме. Отбягвахме спомените. И не възжелавахме ново. А умореше ли се нощта ни, про-светвахме като утро пак.

Сън. . .

Беше розобер. Плъпваха — в зори — розоберки из градините. Те беряха цветя в стройни редове, пълнеха своите кошнички, кичеха чела и пееха дружно и високо.

А явявахме ли се ние сред тях, обсипваха и нас с цветя. (Може би те силеха цветя над своите погребани

надежди, Мариам. О, мимолетен сън: по-бавно пада от небосклона и най-малката звезда!)

И слънцето залезе.

(Душата ми е пустинно гола — къде си, Мариам? Не те виждат очите ми. Тук е вече много шумно — навярно почва лотарията на бала. Така беше и под Шипка тогаз: тълпите празнуваха свои сватби — и доведоха всичките си младоженци на нашата... Спаси ме от скрежа на смеха ми, Мариам!)

10

Беше обед, бяхме на трапеза — отрупана с рози и заляна от слънце. А забули се небето, заръмя дъжд и запъпраха над главите ни педеруди. Те бяха пъстри, вземаха очите, ти запляска ръце: малки, снежнобели ръце.

И аз загоних най-пъстрата от тях.

А тя излетя навън, залюля се под стрехите, после се загуби под тъмен сайвант.

Догоних я, Мариам.

И когато посегнах да я хвана, нечия тояга подсече китката на ръката ми.

Огледах се: о, господи! Пепелява дрезгавина... пробити корита... потрошен стан... саждиви тръби... позеленели котли... връзки плесенясал кукуруз... И по разровен под, в ложе от дрипи — човешки череп: с раззината уста, беззъба, тъмна... Една ръка — жива кост в медно жълт блясък — размахваше тояга, а друга — гладко втикваше пръсти в тъмно раззинатите уста...

О, мъж — или жена — или призрак, боже мой! — но в тоя сайвант на проклятието тракаше зъби гладната смърт!

... Заиграха косите над челото ми: аз познавах всичко това! Чувал съм го — или виждал — или чел... или преживял!

Но какво значеше сега туй! Ето тя стоеше жива пред мен — страшна, зловеща, свирепа: гладната смърт.

И огнен печат затвърди решение в душата ми.

280

Но спря при мен човек — къс, широк, подут, с кървяна гуша (нашият гостилничар, Мариам: проследил ме е, искал е да ме възпре навярно и да ме повърне може би). А-а! Да се махне тоя човек! Да го не виждат очите ми — тъй охранен, тъй самодоволно охранен!

А той се хилеше и замънка: «Тя дълго живя, много работи — хан, гостилница, къща, градина, ниви...»

— Жена, значи?

— Да, майка на притежателя тук, господине. И всичко околоръст е нейно дело.

— Но тя умира от глад — от глад, човече!

— Ами, умира! Поглъща всички огризки от масите.

— Мълчи! Не може да се говори тъй за човека! Не позволявам!

— Но защо, господине? Умирала от глад... Хи-хи, колко са ситите по света?!...

11

Плахо ме посрещна ти тогаз, Мариам. А не биваше да узнаваш: не трябваше. Аз огледах отрупаната с цветя трапеза и — не знам защо — заговорих:

— Дале-еч, дале-еч, в степите на изтока, животът е вечна младост. Там всеки, щом отмине своя път, повиква по-големия си син, предава му родовия топор, а сам слага глава о камък...

О, как се ти възмути, Мариам! Биеше с малките си крачка голямата земя и викаше:

— Варварин! Варварин!

И не искаше да чуеш, и не пожела да чуеш! А душата им пищеше: вълци се дават около нас, Мариам!

После, през целия ден, аз гледах чужд — майския венец на земята, ослепителната корона на слънцето и тъмните къдри над твоето чело.

А вечерта, когато се затворихме пак в кулата, очите ти дълго играха с моите и ти каза:

— С теб се случи днес нещо: защо криеш?

Така аз те изоставих — в настъпилата нощ.

О, нечакана гостенка — бърза и догробна!

281

Самота — години. . . Стеле се безкрайността на пустиня: расте скръбта ми безименна и страшна.

Но блещука в душата надежда: смрачи ли се — припламва черният фон на нощта.

В нажежени пясъчни кръгозори се очертават кладни с приковани тела — бели, млечнобели, невинно бели. . . И в късен час се явява ръка — таинствена и зла: кладите пламват; заиграват огнени езици — синьозелени: обхващат телата — бели, невинно бели; сипват се в мрачините стенания; небето се опетнява от нажежени сенки. . . И носят се предсмъртни химни далеч, безнадеждно далеч в пустинята — безкрайната.

— Могущи, аз вярвам в тяхната вяра! Разгори деня си и дай ми да обозра великото строение! Умилостиви се, могущи!

Вие, затиснати под кървавия строеж на вековете, чуйте зреещия в самотата си!

Нараняван от всякого и от всички, аз често възроптавах:

— В какво се провиних, господи! Не възлязах ли на връх Шипка и не развах ли знамето на дедите? Или избягах аз? И нима бягам? А-а! Нека те слязат — всички горящи — по целия свят: да слязат от своите огньовете! Аз ще възляза — поред — над всяка клада; ще се прикова — поред — о всеки стълб! И ще горя в живи пламъци — твърд и непоколебим: ще горя безкрайно време, на вечни векове, защото —

Защото нали ще превалят все пак нощите?

И ще припламне ден, незнайно хубав и безкрайно светъл?

И ще прииждат безчетни, в строй, редици — понесли плакарди със сияещи образи и развели знамена с победни химни. . .

И ще обхванат те всички хоризонти, ще изравнят всички хълмища и ще увенчаят всички гробници!

(Майко-глад, спътница на живота ми, размахни тоягата си: строши ми ръцете и нозете! Аз ще припадна на твоята ледена гръд и ще чакам — с гладно раззинати уста: ще чакам!)

Вие — затиснати под кървавия строеж на вековете! — чуйте зреещия в самотата си:

Унивах често аз, отпадаха крилете ми и търсех, и зовях (търсех те и зовях, възторг на душата ми: Мариам!).

Но глъхнеше гласът ми в безкрайността на пустиня.

Самота — години! И знаех аз къде ме водят стъпките ми. А пристъпвах все пак като пленник — окован, немощен, отдаден.

И ловях — насъне и наяве, о Майко! — ловях. . . пробити корита. . . потрошен стан. . . саждиви тръби. . . позеленели котли. . . връзки мухлясал кукуруз. . .

О, сайвант, затиснат от мухъла на вековете: сайвант на проклятието. . .

(И падах ничком, бедни, бедни мои братя, и молах гласно:

— Бог-господ мой, светъл и велик, творец на грядущия ден, подкрепи ме! Не допускай да пресъхнат изворите и да угаснат огньовете! Не ме изоставяй, бог-господ мой, светъл и велик!)

И удари час — страшен, нечакан (светло отлетели души, чуйте вест от преживелите!).

Аз бях скръстил ръце — износен, вехт и гладен. А осеняше ме дебела сянка: той, нашият гостилничар, Мариам — къс, широк, подут, с кървяна гуша. . . Иска да ми каже нещо. . . ще ме поласкае може би. . . и ще ми предложи юбилей навярно. . .

Стоях гърбом — да го не гледам, да го не виждат очите ми!

А ставаше нещо: тръбяха тръби, биеха барабани и блъскаха земята в такт много нозе.

Обърнах се. Пак той — гостилничарят: препасва трицветния си шарф. «На парад ще иде — помислих, — паради си устройват: подслаждат многоблюдите си трапези.»

И изведнаж — пламнаха ланитите ми: опръска ме димяща кръв. . .

А-а! Възкипяха сякаш котлите на преизподнята: заклокочиха кръсци — многогърли, бесни, зверски. . . сляха се с ридания — отчаяни, безпомощни: ридания до небе. . . И продра се сводът над главите ни, Мариам, раздрусаха се основите под нашите нозе: затисна ни мрак — отникъде глас!

Страшни, страшни дни, в които вечерите бяха светкавични и утрините — поройни.

После блигнаха кипящи води и попариха всички сърца. О, вести на ужаса — винагишен и вездесъщ!

Те бликаха издън полетата и отвърх планините: кървавите вести.

И паднаха — о, светло отлетели души! — паднаха куполите на всички храмове: олтарите се разрушиха, земята се разпука — и изхвърли всичките си мъртвци. . .

Вцепених се. Изумях. (То не беше видение, Майко, то не беше кошмар — и пак образите — опръскани цели — бяха по-страшни от призрания!)

И отпаднах аз: пресъхнаха ми сълзите — замря сърцето в гърдите ми. . . Господи, нима ще ме изоставиш в страшния час?

— — — —

Велик бог, бедни, бедни мои братя! Аз и сам чух бурята на гнева си, която процепи мрачините и разби зеления купол на уплахата; възсепна се в душата ми свещеният завет на младостта, бликна наново чиста кръв в жилите ми — и сам аз се вслушах в бурята на своя гняв:

— Добре, хиени — излезли из гробищата на всички векове! Добре, късайте мяса, глождете кости! Друго

не ви остава — те идат, а вий отхождате! Но горко, горко вам! Земята ще се залее от океан сълзи — ваши, на децата ви и на вашите внуци!

16

Майко, аз всичко проследих (не опръска ли ми челото още първата струя димяща кръв?).

Те убиваха — ден; убиваха — нощ.

И после — дни и нощи: убиваха.

Ловяха младенците, изваждаха ги по стъгди и. . . давеха в кърви майките — беззащитните.

(А те не вярваха вече на душите си, нито на света, нито на бога — майките, беззащитните.)

И долините се изравниха с трупове, Майко, а реките преляха от удавници.

Аз всичко, всичко проследих! И не разгонвах ръмжащите псета, които гложدهа черепи и ръфаха сърца, защото. . .

— Защо — уви, бях вече изрекъл — дълбоко в душата си, о, Майко! — онова, което не трябва. . . (което не трябва, не трябва, господи!).

17

Но, творец, кажи, проведи: кому е потребно толкова много, толкова много страдание?

18

— — — —

Нежна ръка топло гали рамото ми.

— Сега, Мариам, ето... Само — къде беше то... къде аз четох това. . . «Ако страданието изпускаше дим, небето отдавна би потъмняло завинаги». . .

.

— Да си ходим, милий; балът се свърши.

— Балът? Какъв бал? Ах, да. Ще си ходим, щом е тъй.

— В какво се беше унесъл?

— Аз? В книга.

— В книга ли, ха-ха-ха! В каква книга?

— В книгата на моя живот, Мариам.

С Р А М

1

Беше тържествено тихо. Бях в безкрайна градина. Пътеките се губеха в лехи от цветя, които вземаха очите. И звезди играеха в плисъка на фонтаните.

Аз пристъпвах щастлив в лунната нощ и чувствавах, че тъй се е вървяло и тъй се върви.

И губех очи в лехите.

Мирисът на цветята изпълняше всичко около мен и всичко в мен. Аз откъснах цвят — най-хубавия от всички цветя. И го вземах между устните си.

И вървах.

Градината нямаше край. Не преваляше и лунната нощ. Щастието ми беше неизменно и радостта ми също.

И дъхът на най-хубавото цвете, което бях взел между устните си, обсеби моя дъх. Аз се радвах и не знаех дъхът на цветето ли стана мой, моят ли — негов. Той се впи в мен — дъхът.

Когато съзнах това, обзе ме ново безкрайно щастие, нова безкрайна радост.

И вървах.

Но приведе се на заник луната и обагри се изтокът. Аз спрях заблуден сред лехите от цветя. И ми стана страшно. Пожелаях да намеря своя дъх, за да чувствавам дъха на цветето, което бях ухапал. А не можах — и ми стана страшно.

Огледвах слисан лехите и исках да чувствавам дъха на градината, на цялата градина. Месечината залезе —

исках да се упоя от сладта на разтопената нощ. Загаряше изтокът, ще лъхне ден, исках да усетя в дъха си трепета на лъчите. . .

А не можах. . .

И обзе ме безумие — аз отхапах цветето — най-хубавото от всички цветя, което бях ухапал. . .

Бездна.

Отровни мрави по устните ми. И никакъв дъх. Изгубен в лехите, късам цвят след цвят и дъх не усещам. Отхапвам ги — и отровни мрави по устните ми. . .

Бездна!

2

Под всеки храст и коралов зъб — ягоди, ягоди, ягоди. . . Небето се смее, езикът ми се е свил, сладни ми и премалям. Вървя — и вейки ми бършат очите.

А жетвата е зряла — сноп пада: далеч пеят жетварки.

— Ах, ето, малка бедна нива — ячмен и просо!

Превити нозе се подсичат и ме теглят там — на скрита постеля: ще се заличи слънцето от очите ми и ще се стопя в нощта си.

Пристъпвам — малка бедна нива: ячмен и просо. Покой и мир. . . Но не: сред нея — две очи, къпини черни! И пак — във всяка гънка коралов зъб — ягоди. . . О, небето се смее, езикът ми се е свил, сладни ми и премалям. Вървя и зрели класове ми бият челото.

— Спри!

В хлътнал синур, преплели нозе, извиха се две глави и гледат ме пияно отпаднали, виновно безсилни — жетвар и жетварка.

Жнали са до омара — жетвар и жетварка. И на пълно слънце почиват. Без нощ почиват. Преплели нозе, гледат ме пияно отпаднали, виновно безсилни.

И появя ветрец. Небето рее далеч трудов мир. Синурът е меко хлътнал под младите снаги: ягоди под тях, ягоди в тях — ягоди. . .

Люлее се малката нива — ячмен и просо. . .

Привити нозе се подсичат и носят ме далеч. Горчи ми от сладост. И смее се небето над мен — топя се в нощта си.

3

Но угасна денят около мен и загоря ден в душата ми — аз видях отражението му в твоите очи.

И възмечтах, дете, нов ден, в който ще бъда тъй хубав като теб.

О, дай ми да те видя! Ще ни покрие пурпурът на зората. Мен ще ме е страх — и ще ме е срам. Ужас ще скове радостта на душата ми. Но аз ще допра устни до твоите, преди да се събудиш. За да не прочетеш страха ми.

И моя срам. . .

О, дай ми да те видя! То е най-много, което мога да искам, и най-много; което бива да дадеш. Защото аз не съм тъй хубав като теб.

. . . Силите ме напушат, душата ми съхне — хубавата работа, уви, не е тъй хубава като теб. И не мога без теб, защото с теб ще бъда тъй хубав като теб.

Дете, дай ми да те видя! Защото аз вече възмечтах. И с всичката сила на усамотената си душа искам, търся, вярвам да стана тъй хубав като теб.

И денят, който е в твоите очи и който отразява деня на моята душа, ще заговори и ще окичи с миртов венец челото на смъртта, защото животът ще бъде тъй хубав като теб.

4

Нощ на затаената хубост. . .

Близък е денят, луната залезе. Притисни се о мен, близък е денят, звездите гаснат.

На устните ни ще избие кървава роса. Но косите ни, преплетени, ще я осенят от огнените лъчи на зората.

Ах, още! С кървава роса на устни ще се усмихнем ние на деня, осенени от преплетените си коси.

Нощ на затаената хубост. . .

. . . Дете, дете, дете, багрее далеч незнаен фон! Притисни се о мен, денят настъпва! Ще запее първата птица, ще цъфне първото кокиче. Те ще отвлекат погледа на душите ни от нашите погледи.

И денят ще дойде между нас. . . И ще увенчае денят челата ни. . .

Ах, дай — да обагрим бъдещето с кървавата роса на нашите устни! И да осеним гроба на нашата нощ с преплетените си коси.

О, нощ на затаената хубост!

5

Беше тържествено тихо. Бях в безкрайна градина. Пътеките се губеха сред лехи от цветя, които вземаха очите. И звездите играеха в плисъка на фонтаните. . .

. . . И дойде денят между нас — най-страшният за живи и мъртви. Прощени се небето над главите ни — цялото небе; и сипна огън и олово над живи и мъртви. И раздвои се земята под нозете ни — цялата земя; и откри безднените недра на безкрайни братски гробници.

О, яснота на ужаса! О, срам, непоносим срам за всичките ни радости!

Легнали бяхме тръпни, но живи — с туптящи сърца, с пламтящи очи.

И се пробудихме мъртвци, осяяли безкрайни полета — купича безименни мъртвци. . .

О, и кънтяха хоризонтите само от писъка на майки и сестри, на жени и деца — по цялата земя.

А-а! Но след това ще дойде пак нощ! Ще се разкрият произподните, ще погълнат всяка лъч — и ще бъде нощ, без опора, без бог. . . Дете! Но отде бликаше нашата надежда? В какво ний вярвахме? И радостта ни не беше ли срам — само срам един, — безкраен и непобедим!

Прости, прости! Не те познавам. И никого не познавам. А знам те. И всички знам. Но те мразя. И мразя всички. А пак — любя те... и всички любя — зад теб и зад всякого...

О, нош на срама — безкраен и непобедим...

Високи стени назад и напред, наляво и надясно. Високи до небето. И залени в кърви.

Бягам. А е тясно, тясно като в гроб.

Смъртта не може да е тъй страшна!

— Махнете децата! Избавете ме от изпитателните им погледи! О, спасете ме от срама — безкраен и непобедим, — в който горя — и не догарям...

Господи, кой ще ми приклопи очите!...

Клаха — пред очите ми — цели села, клаха навързани ученици, клаха и жените...

Дигнали се бяха на бунт... оставили далеч зад планини и реки гробници, високи до небето. Безпомощни в нощта си... безнадеждни в своите сърца... отчаяни в душите си...

— На бунт, хей, тъпи — хилядници, милиони — на бунт! Макар и въоръжени със слънчогледи — на бунт!

Ха-ха-ха...

Не, аз съзнавам, дълбоко съзнавам, че губя връзката.

Да, изтървам аз нещо.

И вървя ли по улиците, спирам всякого, за да хвърля в очите му своята забърканост.

— Това не бива да се преживее! — викам. — То е по-страшно от смърт. Те трябва да убият и нас: да ни избият непременно!

И отговарят ми — всеки и всички:

— Истина, имате право: да колят собствения си народ! Какъв срам!

Фии... Бягам като ударен: крия с шепи пламналите си от срам ланити и бягам. «Клали собствения си народ.» Като че ли са имали те някога народ. Като че ли ги не видяхме — и ги не видя цял свят — по Кърджали и в Доксат, из Азот и в Моравско... «Клали собствения си народ», фии...

Да, аз съзнавам, че губя връзката, изтървам нещо. Убийците? Не, тълпата на злодеите е стерiotипна — във всяка страна и от всички времена!

А, боже мой, какво от станалото се губи в моето съзнание! Къде, в кой скрит кът на душата ми клокочи тази огнена струя от непобедим срам, която пресушава и самите ми сълзи, защото притъпява вече съвестта...

Не зная.

И не знам.

А е ясно — ясно до смъртелна болка: има неща, които не може да се преживеят. И не бива. Защото се надхвърля смисълът на съществуването: заличават се всички закони, потъпкват се обетите, угасва всяка лъч.

Мрак на самоубийството!

Отстинах от небето. Отчуждих се от самия себе си. Силите ми отпаднаха. Легнах.

Години вече!

И ледени морници ме побиват пред всеки слънчев залез:

— Не ще ли настъпи нощта пак с писъци?

И нажежени игли се впиват в душата ми пред багрявината на всяко утро:

— Реките не ще ли срещнат деня окървавени пак?

Защото ще потръгнат те — отчаяните: непременно! Ще потръгнат пак на тълпи, на хилядници тълпи — гладни, окъсани, боси... и въоръжени навярно пак със слънчогледи!

Боже мой, боже мой... И ще се влекат после отново — през дни и нощи — и месеци, и години — ще се влекат стенеци вереници от почернени майки, сестри и жени... И ще пицят след тях, оставени без подслон и без залък, сираци... малки незброй просяци, протягащи разтреперани ръце към мен, към вас, към убийците...

Аа! Но тогава... ще се възмуштавам ли аз пак? Ще плача ли още? И отново ли ще преживея!?

О, срам — неизмерим, убийствен, който ме преследва — и ще ме преследва — до гроба — и зад гроба...

БЕЛЕЖКИ

РАМАДАНБЕГОВИ САРАИ

За пръв път в «Наш живот», г. I, кн. 11—12, 1902, под същото заглавие и с означение: «Родопска легенда». После в «Кръстопът и други разкази» под заглавие «За свобода». Също в «Песен на песните» под първоначалното заглавие «Рамаданбегови сарай». Като отделно издание, озаглавена «Родопска легенда», 1919 г. Включена и в «Антология», в «Избрани съчинения», т. II, и в «Съчинения», т. I.

Списание «Наш живот» е основано от Страшимиров през 1901 година при съредакторството на Кирил Христов и Стоян Михайловски. Още след първите книжки обаче този редакторски «съюз» се оказва нетраен и бързо се разпада. Страшимиров продължава сам да издава списанието, от което излизат — с големи прекъсвания — няколко годишници (1901—1902, 1906—1907, 1911—1912). Две години — 1910 и 1911 — списанието излиза под друго име — «Наблюдател». Върху страниците на списанието Страшимиров публикува много свои произведения и преди всичко своите пиеси «Свекърва», «Пристануша», «Над безкръстни гробове», дава редовно и художествени очерци за кървовете по нашето черноморско крайбрежие, печата десетки статии и бележки на литературни и театрални теми. След 1906 година списанието става център на «литературен кръг», в който участвуват редица млади и сетне придобили известност автори като Хр. Ясенов, Г. Райчев, Й. Йовков, Т. Траянов, К. Константинов и пр. Повечето от тях до края на живота си спомнят с благодарност за Страшимиров като техен литературен «кръстник».

«Рамаданбегови сарай» е един от най-много препечатваните и популярни Страшимирови разкази. В основата му е залегнала една легенда, която писателят чува за пръв път през лятото на 1899 година. «А все повече ме вълнуваше и «Рамаданбегови

сарай». Ваканцията на 1899 год. бях прекарал в Пловдив. Перушенецът Гашаров, бивш окол. началник в Балчик и затова стар мой познат, ме покани да идем в Бяла черква: имал да ми съобщи чуден сюжет. Отказах, защото ми се откри по-съблазнителна перспектива. Депутатът-журналист (и бивш поет, познат ми от Разград) П. Н. Даскалов предложи да ме заведе на сбор в Бачковския манастир. Нощно пътуване на файтон, фантастичната клисура на Чая при Станимака, Асеновата крепост, дивният лабиринт на Родопите, всичко това беше толкова много и тъй подавящо, че навярно тоя излет предреша по-нататъшната ми застрашеност в проучванията на Родопската област (това погълна три години от живота ми!).

Така — щом се върнах от Бачковския манастир, аз се хванах о Гашарова. Сюжетът му беше наистина величествен. Някъде, далеч над Бяла черква, по обширното било на северната Родопска верига (по която тогава се чертаеше турската граница) стърчат и досега мраморни основи на недовършени сарай. Някакъв помашки бей, голям скотовъдец, почнал да гради сарай наврх Родопи. Но го сполетяло нещастие: мор обхванал стадата му. И една вещица посъветвала бега: да отвлече мъжка рожба от майка първеския и с пепелта на детските кости да поръси стадата си — само така морът можел да се прекрати. Бегът изпълнил съвета на вещицата. Морът по стадата спрял, но — по обширното градище наврх Родопи се вселил духът на погубеното дете: щом настъпвало среднощ, по мраморните основи се носел тънък пламък и се чуел детски писък. Така градището останало недовършено.

Чудна легенда! В нея можеше да се вплете историята на цялото човечество... или поне тъмната история на целите Родопи.

Тоя сюжет ме вълнуваше тъй много, че най-после реших: гой не ще е по моите сили, за него трябва измерена реч, добре е да го дам на Кирил Христов (възходяща тогава лирическа звезда у нас) («Творчество и живот», стр. 22—23).

В историята на Страшимировото творчество «Рамаданбегови сарай» заема особеното място на произведение, в което белетристът си поставя за разрешение специални стилови и езикови задачи. Както съобщава в автобиографичната си книга, Страшимиров е изпитвал големи затруднения със своя език в първите си работи. През периода на учителстването си из бургаските

села той неволно се е поддал на тамошния «мек южен български диалект. И стана нещо странно: публицистически статии аз пишех с вазовски стил. Но разказът у мен избиваше (по речник, маниер и ритъм) в рупски диалект.

На тази моя тежка езиковна мъка аз надвих едвам в 1902 година — с легендата «Рамаданбегови сарай». Тя е от 10 печатни листа голяма осмина, успявах да я преработя за три дни, а я работих цели шест месеца! Има страници, които съм преработвал може би повече от сто пъти. Винаги съм се чувствувал романтик — дълбоко в себе си. В тази легенда материята много помагаше. Но трябваше език и стил. Пък няхах образци. Трябваше да слушам сам себе си. За щастие, носех вече в душата си потребното. Експанзивен и дързък, бях набрал много — по хора, седенки, тлаки и по гуляи из селските кръчми, които устройвах с гайдари, с кавалджии и с народни певци.

Така дадох най-после «Рамаданбегови сарай». И бидох възнаграден тъй, както не бях за никое свое творение дотогава. Не от критиката — бях опълчил вече официалните литературни кръгове против себе си (изглеждаха ми на занаятчий, пък и кариеризъм ги разяждаше). Един мой съученик от детинство, Денев, кмет на Балчик, туберкулозен, дошел в София да мре, срещна ме и ме отведе в Градската градина, където с глас, тъй и дълбок, като из зинал гроб, ми издекламира цялата «Рамаданбегови сарай». Седим на пейка, костеливите му ръце стискат коляното ми, гласът му пресипва, кашли, почива си и продължава пак... цял час. Милият умираещ човек! Мъчеше се да ме увери, че и в гроба ще му е леко — с моята «хвърката» легенда.

По-късно за «Рамаданбегови сарай» аз чух думи от чужденец, които — нека ми се прости тази суета! — считам за най-голяма похвала. През всеобщата война пътувахме из Германия — поканени група български писатели. В Мюнхен посетихме библиотеката. Славяноведът в нея, южен немец, черноок, със сочни устни, ми пришепна: «Почувствувах силата на българския език след вашата «Рамаданбегови сарай» («Творчество и живот», стр. 33—34).

За надвиването на «езиковата си мъка» чрез работата си върху легендата Страшимиров говори по различни поводи в интервюта, изказвания и статии.

«Няма по-мъчно нещо за белетриста от езика — споделя

той пред сътрудник на в. «Литературен глас». — Езикът издава слабия белегист. Дорде писателят не почувствува гения на езика, не е художник. В наше време това беше много болен въпрос. Всеки пишеше, както завърне. Дълга война водих с езика си. И го надвих едва с легендата «Рамаданбегови саран». Това беше някакъв бент — оттам нататък за мене вече нямаше езикова трудност» («Литературен глас», г. I, бр. 8.).

Много важни сведения за своите литературни принципи и мотивировка на своите стилистични търсения в «Рамаданбегови саран» дава Страшимиров в специалните си «Стилистични бележки», които представляват отговор на проучването на проф. Ст. Младенов върху неговия език. Бележките са отпечатани в сп. «Училищен преглед», г. XXXI, кн. 4. След като припомня преработките, на които е подлагал «Рамаданбегови саран» («има страници, които съм преработвал стотици пъти»), Страшимиров формулира така посоката на своите усилия за «постигане на съвършен стил»: стремеж да съчетае «двете криле на повишения епичен тон (лиричния патос с равномерния приказен унес)» и да надхвърля «работата си с текущия темп» на своя живот, без да наруши «легендарния ритъм». «Преди всичко сюжетът на «Рамаданбегови саран» е една разиграна някога — в не-знайно време — трагедия от хероичен темп. Прочее, в легендата изцяло трябваше да се пази приказният унес в най-класическа форма.»

Разрешавайки стилистични задачи, Страшимиров едновременно ги съчетава с идеите си на писател-гражданин, тоест изпълва работата си с «текущия темп на своя живот». В същата статия той разказва как се е опитал да вложи граждански, борчески принципи в своето произведение, без с това да го лиши от специфичната му легендарна и приказна атмосфера.

«Аз винаги съм отминавал безучастно школата «изкуство за изкуството». Тя налага да се твори в известни рамки, дадени от предшествували гениални образци. И крие нелепото допущане, че гениалните образци, като Мойсеевите скрижали, са пуснати от небето. Аз не мога да си представя как може да се почне и да се изкара художествено творение по предварително разработен (и подчинен пак на предварителни правила) план. Признавам най-подчертано: не съм работил и не работя нищо, което да няма своите подтици в текущия живот (преживени радости и скърби, тържество от успех или съкрушение от беди —

лични или народни — все едно). Ето, когато работех своята легенда «Рамаданбегови саран», аз бях буен тридесетгодишен (току-що избран за народен представител) гражданин на своята страна, в която все още бяха живи психологичните следи от многовековното чуждо владичество. И сюжетът на «Рамаданбегови саран» ме въодушевяваше тъкмо затова, че той посрещаше моята гражданска болка за преживените от бащи и деди безправие и униженост. Прочее, трябваше не само да вложа тази своя болка в легендата, но и да я подчертая до с у щ с ъ в р е м е н н о, т. е. да я набия в съзнанието на днешните си читатели не само като чувство, но и като гражданска насока. Аз никога не съм забравял, че Ботев е постигал това, без да накърни могущото си поетическо вдъхновение. Значи, т о е п о с т и ж и м о.»

Към мястото, където се разиграва драмата в неговата легенда, Страшимиров се връща и като очеркист-пътеписец (вж очерка «Ахъчелеби» в книгата «Из Родопите», пътешествия и легенди, София, 1919 година).

СУРА БИР

За пръв път в «Демократически преглед», г. I, кн. 15—16, 17 и 18, 1903. После в «Песен на песните» под заглавие «Сура бир байрактар». Също в «Грях» — три повести. За последен път в «Съчинения», т. I.

«Демократически преглед» (1902—1929), списание на либерално-демократическата партия, излиза два пъти в месеца под редакцията на Т.Г.Влайков. В първата книжка освен Влайков са означени като редактори и Илия Георгов и Антон Страшимиров. За участието на Страшимиров в «Демократически преглед» Влайков разказва следното: «През 1902 год. една група народни представители от Демократическата партия начело с Найчо Цанов, както е известно, се отделиха и образуваха самостоятелна парламентарна група, наречена тогава група на младите демократи. В тая група влизаше и А. Страшимиров, който в началото на същата година при депутатските избори бе избран за народен представител от Видинската околия в листата на Найчо Цанов.

Малко по-нататък, през същата година, групата на така наречените млади демократи реши да започне издаването на свой

орган, на един общественно-политически полумесечник, нещо средно между списание и вестник. За един от редакторите на този полумесечник наред с двамата други, Илия Георгов и пишещият тия редове, се определи и А. Страшимиров. По негово главно настояване полумесечникът покрай общественно-политическия отдел трябваше да има и литературна част, трябваше, сиреч, да бъде не само общественно-политическо, но и литературно списание. Уреждането на литературния отдел пое върху себе си А. Страшимиров.

Възприе се в литературния отдел освен критически статии и литературни бележки да се поместват още разкази и стихове. Но понеже списанието щеше да бъде предимно общественно-политическо и трябваше да провежда идеите и разбиранията на една политическа група, смяташе се, доколкото това е възможно, и белетристиката, която още се помества в списанието, да бъде малко-много с обществено направление. . . Страшимиров, споделяйки указаното по-горе разбиране, се ангажира да пише разкази и очерки с набележеното обществено направление» (Т. Г. В л а й к о в — А. Страшимиров като един от първите редактори на «Демократически преглед». Юбилеен сборник за 60-та година от рождението на Страшимиров, стр. 51, София, 1931). В списанието излизат няколко Страшимирови разказа, между които «Сура бир» и «Градът на мъртвите». Тук Страшимиров печата и статии по македонския въпрос, както и вдъхновен некролог за Гоце Делчев.

За поводите да напише «Сура бир» Страшимиров съобщава следното:

«Някога, в Швейцария, състудент ми беше тетовчето Иван Георгиев, участвувало в първите чети, които се хвърлиха в Македония. И разказваше тетовчето за разбиването на четата им от турските войски с такова преживяно чувство на трагизъм, че можех да го слушам с часове. Особено когато заговореше за своето Тетово, за Шар, за албанските нрави, за тетовския манастир под Шар, за игумена и за калугерите в него. Всичко се редеше с такива точни и живи подробности, че разказите му трябваше направо да се стенографират. И, види се, така ставаше това в душата ми: когато след години ми потрябаха тези разкази, те се снизаха под перото като отдавна записани.

А стана това по следния случай. В София живееше старият ерген Лазар Вишин, велешанин. . . Беше любимец на всички,

които го познаваха. Не знае да се скара, да обиди, да огорчи и да откаже. . . Той живееше с оскъдната си пенсия (бил е съдебен чиновник, стигнал до следовател). Такъв добър и впечатлителен, той беше неизчерпим на спомени от своето следователство. И често ми разказваше онова, което му е направило най-силно впечатление. В Силистренско Анкадънларската околия е колонизирана с «къзълбаши» — турци-несториянци от персийската област Хоружан, които са били после насила помохамеданчени. Те не са «правоверни»: употребяват спиртни напитки, също и свинско месо и жените им кроят лицата си само от правоверните мюсюлмани, а не и от своите. Същинските турци-мохамедани не дават своя кадъна за жена на къзълбаш. И ето, един син на къзълбашки първенец се е влюбил в дъщерята на ходжа — правоверен турчин, та я откраднал — отвел я в девствения Делиорман. Така избухнала война между истинските турци и къзълбашите. Накрай българската власт се намесила: отнела откраднатото момиче, а момъкът къзълбаш обявила за разбойник Възпламнала сега нова война — между българската полиция и поелите гората къзълбаши-младежи. При така развилите се събития войводата на къзълбашката «разбойнишка» чета — злополучният младоженец — пишел сърдечни писма на баща си. А къзълбашът-първенец веднага предавал всяко получено писмо на следователя. Хубавият и мил Лазар Вишин (стар ерген), беше дал да му преведат тези писма, та ги знаеше наизуст и ги декламираше на своите познати до последните си дни.

Така на Иван Георгиев и на Лазар Вишин дължа написването на «Сура бир». Работил я в Княжево през пролетта на 1903 г. Много ме вълнуваше трагичният край. Аз наново преживявах своя «Кърджали» от по-ранните години. (Страшимиров има пред вид своето «Алпийско писмо», печатано в «Българска сбирка», кн. 5—6, 1897 г., и третиращо свободно романтичната любов на Индже — бел. ред.) И го надхвърлил. Индивидуализмът е ценен, докогато е в рамките на обществеността. Погази ли се обаче социалното чувство, увълчи ли се човек, ще има възмездие, ще има казн. «Съвест» и «грях» не са черковнишки начала, а социални» («Творчество и живот», 38—40).

ПРИКАЗКА

За пръв път в «Българска сбирка», г. IV, кн. 1, 1897, означено като «въсточна легенда». После като отделно издание «Ашик — багдадски певец», Видин, 1902. След това в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Приказка».

Легендата за Ашика Страшимиров преработва и драматизира по-късно като кратка драматическа поема, озаглавена «Песен на песните» и включена в книга под същото заглавие. В нова редакция драматизацията излиза и в «Антология» под заглавие «Съдба». В драматичната поема е разработен същият сюжет от разказа-легенда. За разлика от разказа, в нея участвуват самостоятелно в действието не само Ашикът и Керим бей, но и любимата на Ашика — Зайря, и нейният мъж Назир. Тук се намеква по-определено и за чувствата на Зайря към бедния певец, поради което тя е ревнувана от Назир. В драматичната разработка са вмъкнати направо цели части от разказа, главно в монолозите на Ашик и на Керим бей.

ЛАЛАТА И ШАХЪТ

За пръв път във в. «Реформи», г. III, бр. 9—10, 1901, със заглавие «Лалата хаджи Михал» и с подзаглавие: «Казанлъшко предание». После в сп. «Просвета», г. II, кн. 9, 1903, с ново заглавие «Царят в розите». Също в «Песен на песните» под заглавие «Лалата и шахът».

През 1901—1902 г. Страшимиров участвува в редактирането на в. «Реформи» и чрез него се свързва отблизо с македонското революционно движение.

В списание «Просвета» (1901—1911), редактирано от Христо Максимов, Страшимиров сътрудничи активно с разкази през втората и третата годишнини на списанието.

Приказката за остроумния лала-патриот и защитник на правдата писателят е слушал в Казанлък през време на пребиваването си там като учител в Казанлъшкото педагогическо училище през учебната 1899—1900 година. «С Казанлък е свързан хумористичният разказ «Лалата хаджи Михал», в който се споменава и за прочутите някога къшкове. В тая си творба писателят

е използвал много слушани в Казанлък разкази за посрещането на султана» (в. «Казанлъшка искра», г. VIII, бр. 176).

В първата редакция се говори за посещение на самия турски султан в Казанлък. В новата преработка султанът е заменен с персийския шах. За последен път Страшимиров редактира разказа си за антологичния сборник «Опакото», издаден като № 11 на «Българска общодостъпна библиотека» през 1923 година. Тук типичният стил на източна приказка е опростен, накърнена е неговата «пищност» и специфичен колорит. В нашето издание публикуваме текста от «Песен на песните», тъй като той е показателен за Страшимировия стил в целия този цикъл романтично-приказни произведения.

В ГРАДА НА МЪРТВИТЕ

За пръв път в «Демократическия преглед», г. I, кн. 8—9, 1903. После в «Грях». Също в «Избрани съчинения», т. II.

През 1922 година Страшимиров обединява три повести — «В града на мъртвите», «Сура бир» и «Кръстопът» в общо издание под наслова «Грях». В предговора към изданието той изяснява своя общ замисъл с трите произведения: «От няколко години начинаещи писатели все по-често ми поднасят ръкописи от потресни сюжети: майка трови дъщеря си, за да ѝ отнеме любовника; сестра отбива годеника на сестра си; син вика сянката на майка си и я пита: защо е изменявала на баща му?»

Руши се старата битова кора и жаждата за наслади прелива всички условности.

Така се открива и у нас въпросът: кое е грешно и има ли въобще грях?»

И по-нататък писателят осъжда съвременната литература, която не се задълбочава в нравствено-социалната същност на тази проблематика, а търси само ефектно-сензационните случаи и илюстрира повърхностно криминалната и съдебна хроника.

«Години оттогава. А ето сега, редят се в печата творения, надъхани с гол индивидуализъм, жажда за наслади, безверие.

Онова, което аз тъй дълго търсех да си изясня — и без което, смятам, творческата натура е предварително осъдена на изхабяване — то не само не се още търси, но даже и не се подозира.

А се живее бърже (поколенията се просто надгонват). И

хората, които художествено възпроизвеждат отпадането от старите ценности, не изживяват криещия се в тоя преход трагизъм. Те дават деянията само като преживявания, които остро опияняват низпадналите, без обаче психично да ги водят към гибел. И ако все пак възпроизвежданото се свършва кърваво, то става само по сила на битови или писани кодекси: изкуството се свежда до съдебна хроника.»

За историята на своето произведение Страшимиров съобщава следното: «Някъде по софийската улица «Цар Шишман» окото ми се спираше на гиздава къща с великолепна градина. Тя била спечелена от един банков чиновник само за една нощ на комар. Но по-късно, след няколко години, щастливият притежател я изгубил пак на комар, също през една нощ. И на заранта си разбил черепа сред великолепната градина на къщата. Животът е азартна игра, комично орисна пред сянката на смъртта. Но това е така само ако всичко е позволено за човека, т. е. ако няма за него ужаса от чувството на престъпност.

Но що е престъпност?

Моят кум Борис Сакъзов, роден естет (литератор при Търговската гимназия във Варна), ми беше разказал нещо много странно. Загледал се в мома някъде из Тракия, но докато се нагани на решителна стъпка (такива бяха още нравите тогава!), друг го изместил. И през нощта злополучният млад човек е сънувал поразителен сън: видял се в града на мъртвите (почти както описах това в малката си повест и сред тоя ужас е търсел възжелания женски образ.

Ето тези два случая съчетах в иначе известен още от класическата гръцка литература сюжет: влюбване между брат и сестра, които не се познават. Но усложних тоя трагизъм с предшествувало престъпление: прелюбодеяние на бащата-свещеник.

Повестта излезе в двуседмичното политико-литературно списание «Демократически преглед». Свиха рамене и най-близките ми хора: избивал съм в мистицизъм. За всеки случай, тази моя работа нямала «нищо общо с българския живот». Никой не се досещаше, че повестта е втора от цикъла «Грях» (след «Кръстопът»), че може би и аз търся да изживея кръстопътя, на който смятах, че са спрели новите поколения у нас» («Творчество и живот», стр. 37—38).

УБИЕЦ

За пръв път в «Български преглед», г. III, кн. 9—10, 1896 под заглавие «Че какво му сториха?» После в «Антология» под ново заглавие «Баща и син». Сетне в «Избрани съчинения», т. II, със заглавие «Убиец».

За подбудите да напише този свой разказ Страшимиров съобщава: «Все още съм в Швейцария. Слушах лекция от стар професор върху «Душата на убийството». Сред лекцията ме побиха студени тръпки. Помислих: «Какво бих предприел, ако се видех син на оня убиец в София?» През 90-те години на миналото столетие в столицата ни се носеше още потресна мъгла: преди руската окупация (през Освободителната война) една много богата бейка тук се е укрила (с парите и скъпоценностите си) в българско семейство. Българинът-челедник я убил и с богатството ѝ купил после онова централно място, върху което се издига днес монументалната сграда на Търговската банка. Ето, аз се запитах (сред лекция!) какво бих предприел, ако се видех син на тоя убиец? И заработих: малка повест, която излезе в «Български преглед» под наслов «Какво му сториха?». След години преработвах още няколко пъти тази повест» («Творчество и живот», стр. 17).

ФЛЕЙТА

За пръв път в «Летописи», г. I, кн. 11, 1900, със заглавие «Живот». После в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Флейта».

Списание «Летописи» (1899—1903) излиза в София под редакцията на Константин Величков. Тук Страшимиров сътрудничи кратко време. Списанието дава най-положителни оценки за неговото творчество. Величков, твърде щедър на похвали в литературата, сравнява дори Страшимировия роман «Смутно време» с Толстоевата «Ана Каренина». Към този отзив на «Летописи» взема остро критическо отношение Благоев в рецензията си за романа.

ВЪЗЕЛ

За пръв път в «Звезда», г. I, кн. 3, 1900, с подзаглавие: «Разказва колега». После в «Съчинения. I том. Етюди».

Епизодът с нещастния руснак е чул от писателя през годината, когато учителствува в Казанлък. Разказът в «Етюди» е датиран: «Казанлък, 1900 г.»

Списание «Звезда» (1900) излиза във Велико Търново. Между публикуваните тук Страшимирови работи е и развълнуваната прощална реч, която писателят държи пред казанлъшките ученици след уволнението му от всички училища в страната. Речта излиза под заглавие «На моите ученици» (г. I, кн. 6).

КУМЕЦ

За пръв път в «Летописи», г. I, кн. 17—18, 1900, и с посвещение: «Другарю Марко Илневу». После в «Кръстопът и други разкази». За подобен епизод Страшимиров разказва в биографията на Кръстьо Асенов (стр. 15—16). Само че там четникът е Тодор Асенов, най-малкият брат на Хаджи Димитър, участник и касиер на четата му. Въглярят — бивш селски първенец — се наричал Петко Бурнусуза.

ИЗБОРИ

За пръв път в «Демократически преглед», г. I, кн. 1, 1902, под заглавие «На месечина». После в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Избори». В «Демократически преглед» под текста е отбелязано: «Белоградчик, 20 август 1902 г.»

Епизодът със селянина е наблюдаван през време на изборите във Видинска околия, където Страшимиров е избран за депутат в листата на Найчо Цанов. В спомена си за създаването на списание «Демократически преглед» Т. Г. Влайков разказва и за това Страшимирово произведение. «Започнахме да приготвяме материала за първия брой на списанието. Разпредели се кой какво ще напише: един програмната статия, друг друго, а Страшимиров ще приготви литературна статия и един очерк, който, казваше ни той, ще бъде написан напълно в духа на списанието.

Интересувахме се много да видим какъв ще да е този белетристичен труд, написан в духа на списанието. «Ще ви се хареса» — добавяше той.

Най-после в определения ден първият брой на «Демократически преглед» излезе от печат. . . Особено бе голямо задоволството на всички приятели, главно на ония, що вземаха по-живо участие в издаването на новото списание, от поместения в този брой очерк на Страшимирова «На месечина», така бе озаглавен очеркът. Авторът-разказвач, връщайки се от изборната борба, която е завършена с победа, през една хубава лунна нощ сред красива крайдунавска обстановка неочаквано съглежда нещо невидено и нечуто дотогава — съглежда селянин да оре на месечина. И разправя се печалната история на един беден аргатин, комуто господарят не позволява през деня да изоре своето парче земя, та е принуден да стори това презнощ на месечина. Очеркът, проникнат от гражданско чувство и от обществен дух, е поставен в художествена рамка и майсторски е облъхнат с поетическо настрояние.

Спомням си, че наскоро след излизането на този първи брой от «Демократически преглед» срещнах Славейков Пенча. Бяхме добри приятели с него. Той беше недоволен от мен, защото напуснах литературата и всецяло съм се отдал на политика. Но започването на това наше списание той одобри. Нужен бил такъв обществен орган. И харесал му първия брой. Отвори дума и за очерка на Страшимирова. Много му се понравил. Добре бил издържан, с обществена тенденция, а не избивал в публицистика. Все пак си остава художествено творение. Много подходдал за такова списание като нашето.

Поръча ми да поздравя от негова страна Страшимирова за тоя му труд» (Юбилеен сборник по случай 60-та година от рождението на Антон Страшимиров, стр. 52, София, 1931).

БАЩИНА СЛАВА

За пръв път в «Наши дни», г. I, кн. 8—9, 10 и 11, 1921, под заглавие «Водители». Под същото заглавие в «Антология». Под новото заглавие «Бащина слава» в «Съчинения», т. I.

Списание «Наши дни» излиза под редакцията на Страшимиров през 1921 година. Съществуването му е краткотрайно — само една година. В него писателят публикува освен «Водители» още повестта «Под облак» и много статии и рецензии.

ИЗ ДЕТСТВОТО — ЧИЧО. ИЗ ДЕТСТВОТО — БУНТ

За пръв път двата откъса заедно са поместени в «Антология». Първият откъс е озаглавен «Моего коляно». Самостоятелно той е препечатан в «Избрани съчинения», т. II, под заглавие «Чичо».

Страшимиров разработва спомените си из детско-юношеските години специално за «Антология», върху която работи през 1921—1922 година. «Това ми отне доста време — и ме отклони от намислената серия романи. Но ми осигури съществуване комай за две години. В тази «Антология» дадох строго автобиографични късове: разказ «Чичо» и новелата «Бунт» («Творчество и живот», стр. 79).

Спомените на Страшимиров из ранните му години обаче имат по-дълга творческа история. Още в първите си произведения като белетрист през 90-те години той използва случки из детството и ги развива в няколко автобиографични разказа. Те именно са и основата за написването на двата по-късни откъса под общо заглавие «Из детството».

За пръв път писателят дава автобиографична работа под заглавие «В мъгла» (откъслек) в сп. «Български преглед», г. III, кн. 11 и 12, 1896 година. За нея той после говори: «Цялата работа е автобиографична — от първите ми стъпки в живота (13—14-годишно момче). Избухна Сръбско-българската война и прегорях край нея с възторга си от Освобождението на България, както и с първото си детско влюбване в жена. Бях вече сирак, видях се безпомощен и забягнах от родния си град—залутах се из Румъния» («Творчество и живот», стр. 15). От този «откъслек» личи намерението на младия писател да напише по-голямо автобиографично произведение под формата на роман за живота на един момък, наречен от автора Венко Сейменов. В образа на Венко Страшимиров персонифицира себе си и своите юношески преживявания. Затова той определя «В мъгла» като свой «пръв опит на романист». В трите първи части на това по-голямо произведение, съответно озаглавени «Има надежда», «По-нататък» и «Прелом», той дава моменти от сирашките си години и ученичеството си, иска да проследи формирането на особен характер у юношата, който се отличава отрано със свръхчувствителност и дори болезнени настроения, с резки и неочаквани преходи в душевното си състояние. Показани са и първите му обществени възмущения около Сръбско-българската война, както и първото любовно увлечение,

което го тласка «навън от училището и от дома». Ученичеството на Венко се прекъсва поради един скандал в дома на вуйната, където той живее. Венко става неволен свидетел на интимна сцена между вуйната и квартиранта-гимназист, след което бива изпъден най-безмилостно от къщи. Той се събира със свой приятел, който също жадува да напусне дома на своя баща-пияница, и двете момчета се отправят на път за Русе.

Откъса «В мъгла» Страшимиров използва по-късно. С малки поправки той го вмъква като пролог за детските години на своя главен герой от романа «Среща» — Божидар Адамов.

Продължение на автобиографията-роман за Венко Сейменов е разказът «Поглед назад» («Българска сбирка», г. IV, кн. 8, 1897). В скоби е означено: «Из Венко Сейменов.» Тук е проследен следващият етап от ранните години на писателя — престоят му в Русе. Отначало Венко и другарят му постъпват в едни мизерни работилници край Дунава за чистене на стари патрони. Със суров реализъм са показани първобитните условия на живот и труд за първите работници у нас след Освобождението. По цели нощи те зъзнат без завивки «в колиби, вдълбани в земята, постлани отвътре с две-три парчета тенекии или дъски». Интересно е сведението, че още тогава Венко си води дневник, чете руски книги и «несъзнателно чужд» от всички. Единствено по-близка дружба завързва със стария работник бай Игнат, който го въвежда в опасната и тежка работа и който по-късно става жертва на барутна експлозия. Тези първи горкиевски впечатления от една жестока социална действителност карат Страшимиров да говори за своето «трезво заставане лице на лице с острите моменти на живота», благодарение на което той се формира като писател с тревожно социално чувство и непримиримост към неправдата.

След работилниците за чистене на гилзи Венко попада в една кръчма-гостилница, където прислужва и където става свидетел на бунта на офицерите-русофили в Русе на 19 февруари 1897 година. Именно тази част от «Поглед назад» е послужила като основа за по-късния очерк «Бунт» от «Антология». Разказът за бунта, ръководен от майор Узунов, и за неговото потушаване е автентичен на историческата истина. От времето на слугуването си в гостилницата Страшимиров е почерпил сюжет и за разказа си «У Калча» (вж. том I и бележките към него).

Сравнението между «Поглед назад» и «Бунт» установява, че Страшимиров е внесъл някои съществени изменения в своя раз-

каз. Докато според «Поглед назад» Венко напуска гостилницата, защото неговият своенравен и свободолюбив характер не може да се примири с господарското отношение към него, проявено от собственика на гостилницата, гръдоболния господин Стефан, в «Бунт» мотивите да напусне Русе са други. Те са свързани с държането му по време на бунта и по-конкретно с недостойната му постъпка — заплуването на майор Узунов. Това се е наложило естествено при преработката, тъй като целият материал сега е организиран именно около голямото историческо събитие — бунта на офицерите в Русе и отношението на гражданството към него.

С тези няколко глави не се изчерпва автобиографичният роман на Венко Сейменов. Друга една глава е публикувана в «Литературно-научен сборник» под заглавие «Пред прага». Сборникът е издаден от Кюстендилското педагогическо училище в полза на дружеството за подпомагане на бедни ученици през 1900 година. В «Пред прага» е разработен епизод от ученичеството на Венков. Като «виден ритор» сред своите другари и съученици той възглавява ученическото дружество срещу опитите на учителите да наложат овчо послушание и казармена дисциплина в училището. Срещу решението на учителския съвет да разтури самодейните ученически дружества Венко организира група от съмишленици, която отстоява ученическата независимост.

Откъсите «Чичо» и «Бунт», както и ранните работи на Страшимиров под общо заглавие «Из Венко Сейменов», съставляват цял автобиографичен цикъл, богат на сведения за ранните години на писателя и за формирането на неговия характер в съответствие със суровия житейски опит «из кръстопътищата на живота».

СЕНКИ

За пръв път в «Летоструй», календар на българите за 1909, под редакцията на А. Теодоров-Балан, със заглавие «В Македония». После в «Съчинения. I том. Етюди» под заглавие «Сенки».

«Чичо ми във Варна, Георги Страшимиров, се помина, продадох припадащата ми се част наследство и с готови 2000 лв. се озовах в Солун. Почнах списание «Културно единство».

Оттук (в Солун) изпратих в Цариград за «Летоструя» на проф. Александър Теодоров-Балан малкия белетристичен етюд

«Сенки». Той е строго автобиографичен. В София, у покойния ми братовчед Константин Димов, фабрикант на сапун, срещнах две стари жени — едната някога любила моя чича, другата — баща ми. Това е било в родното им село Гулиина баня (Разложко) — и много отдавна, разбира се: в мрачните на робството. От тези две старици узнах трагичната подробност, която е прокудила двамата братя (баща ми и моя чича) далеч във Варна и ги е заставила да си променят имената, т. е. да си земат царско презиме. Този етюд «Сенки» се цени много от малките мои работи: преведен е на италиански и английски («Творчество и живот», стр. 55).

УБИЙЦИ

Разказът е публикуван в сп. «Земя», г. I, кн. 2—3, 1924 година.

Един от най-ранните отзвучи на Страшимиров за събитията през кървавата 1923 година. Макар и да се говори за осъден на смърт поради криминално престъпление, в разказа се чувства атмосферата на тревожните дни и нощи след въстанието, чувствува се задъханото негодувание на писателя срещу палачите.

Списание «Земя» се издава от група дейци на Земеделския съюз начело със Стоян Омарчевски, с когото Страшимиров поддържа връзки още от 1921—1922 година, когато Омарчевски е министър на просветата, и го кани да издадат «Антология»-та с избрани произведения на писателя. В съобщението за главните сътрудници на списанието — наред с имената на изтъкнати политически лица с леви убеждения — стои и името на Страшимиров. В първа книжка писателят препечатва разказа «Мишка», а в 2—3 дава «Убийци»

ИЗПОВЕД

За пръв път в «Пламяк», г. I, кн. 1, 1924. После в «Преход».

Една от първите Страшимирови работи, съдържаща непосредствената реакция на писателя по повод на септемврийските събития. Не случайно намерила място в Геомилевия «Пламяк»,

който е орган на протестиращата честна антифашистка мисъл. По своята форма «Изповед» прилича повече на стихотворение в проза и на импресия.

СРАМ

Печатано в «Преход» и означено с датата: 1924 г.

Съдържа още по-определени асоциации за фашистките издевателства над въстаналия народ. Както «Изповед», така и «Срам» в известен смисъл предшествуват и подготвят експресивния, трескаво-неспокоен и разпокъсан стил на «Хоро».

СЪДЪРЖАНИЕ

Рамаданбегови сарай	5
Сура бир	28
Приказка	66
Лалата и шахът	75
В града на мъртвите	88
Убиец	107
Флейта	152
Възел	160
Кумец	170
Избори	184
Бащина слава	189
Из детството — Чичо	227
Из детството — Бунт	237
Сенки	263
Убийци	267
Изповед	273
Срам	286
Бележки	293

Редактор Милка Спасова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Магда Абазова
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Жулиета Койчева

Формат 32/84/108; тираж 10 000 екз.; печатни коли 19.75; из-
дателски коли 15.01; л. г. IV; поръчка № 30/1962 г. на изда-
телство «Български писател», дадена за набор на 15. XI. 1961 г.;
излиза от печат на 15. IV. 1961 г.; цена 1.13 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София